

Драган М. Митровић

ПУТ ПРАВА

Холистичка парадигма света
и права у светлу теорије хаоса
и правне теорије

ИЗАБРАНА ПРАВНА ДЕЛА
Књига III

Драган М. Митровић

ИЗАБРАНА ПРАВНА ДЕЛА

Књига III

ПУТ ПРАВА

Холистичка парадигма света
и права у светлу теорије хаоса
и правне теорије

Драган М. Митровић
ИЗАБРАНА ПРАВНА ДЕЛА
Књига III
ПУТ ПРАВА
Холистичка парадигма света и права у светлу
теорије хаоса и правне теорије

Издавач
Досије студио

За издавача
Мирко Милићевић

Уредник
Душан Мрђеновић

Рецензенти овог издања
Проф. др Ранко Орлић
Проф. др Александар Фатић
Проф. др Саша Бован

© 2026. Драган М. Митровић
Open Content License

www.dosije.rs

ДРАГАН М. МИТРОВИЋ

ИЗАБРАНА ПРАВНА ДЕЛА

Књига III

ПУТ ПРАВА

Холистичка парадигма света
и права у светлу теорије
хаоса и правне теорије

Београд • 2026.

Предговор књизи
проф. др Ранко Орлић
ЧУДНОВАТИ СУ ПУТЕВИ ПРАВА

По свему судећи, чини се да завршетак XX века означава крај једне културне и технолошке ере. Налазимо се у предворју доба у коме ћемо морати да мењамо нашу слику света и наш начин размишљања о истом. Промене које се управо овог тренутка догађају исто су тако темељне и свеобухватне као што су то некад биле промене које је донела *Ренесанса* са њеним производом – индустријском револуцијом. Расел Екоф (*Russell L. Ackoff*) је ову социо-техничку револуцију назвао „Ускрснуће“.

Иако епохе немају прецизне почетке и крајеве, за четрдесете године XX века могло би се рећи да садрже почетак краја машинске ере и заматак новог, системског доба. Ово ново доба је производ интелектуалног миљеа у коме су начелима редуccionизма, механицизма и једног у основи аналитичког начина размишљања додата начела експанзионизма (холизам) и сврховитости (телеолошко начело), подупрта новим синтетичким и системским начином размишљања.

Експанзионизам значи да сви предмети и догађаји, као и наша искуства о њима, представљају делове ширих целина. Овим се не пориче да су сами ти предмети, догађаји и наша искуства састављени из делова, већ се нагласак ставља на целине којима они припадају. То је један сасвим другачији начин виђења ствари. Он је различит, али је сасвим допуњујући са редуccionизмом. Пажња је сада са крајњих или последњих елемената устремљена ка целинама које се састоје из међусобно повезаних делова – *система*. Занимање за системе појавило се четрдесетих година XX века.

Ово је прилика да се осврнемо на неколико најважнијих ондашњих идеја.

Амерички филозоф Сузан Лангер (*Suzanne Langer*) је 1941. године истакла да су се филозофи од елементарних честица, догађаја и њихових особина окренули према једном сасвим различитом елементу – *симболу*. Симбол је елемент чија физичка својства немају суштински значај. Чарлс Морис (*Charles Morris*), други амерички филозоф, створио је 1946. године оквир за научно проучавање *језика* као скупа симбола и целина. Клод Шенон (*Claude Shannon*), математичар у Бел Лабораторијама (*Bell Laboratories*) развио је 1949. године математичку теорију која је скренула пажњу на једну још обухватнију појаву – *комуникацију*. Други математичар, Норберт Винер (*Norbert Wiener*) у својој књизи „Кибернетика“ (*Cybernetics*), која је објављена 1948. године, поставио је комуникацију у још шири контекст – *контролу*. Али, почетком педесетих година XX века постало је јасно да је занимање за комуникацију и контролу само једна страна интересовања за шире појаве – *системе*, које је изучавао биолог Лудвиг фон Бергланфи (*Ludwig von Bertalanffy*). Од тада су *системи* постали нови организујући образац размишљања у науци. Сама замисао није нова, али њена организујућа улога јесте.

Сада се треба задржати само на питању шта је систем, из колико и кавих се елемената састоји, која су му главна својства итд.

Систем је скуп два или више елемената било које врсте (идеје /нумерички систем/, објекти /телефонски систем или организам/ или људи /друштво/). Важно је запазити да систем није крајњи недељив елемент већ целина која може да се разлаже на делове. Реченом треба додати: елементи скупа или скуп елемената имају следећа три главна својства. Прво, особине или понашање сваког елемента у скупу утичу на особине и понашање скупа као целине (нпр., сваки орган у нашем организму утиче на рад организма). Друго, особине и понашање сваког дела и начин на који они утичу на целину зависе од особина и понашања бар још једног елемента у скупу. То значи да ниједан део није независан од целине, што ће рећи да на сваки део утиче барем још један део из скупа (нпр., ефекат који срце има на тело зависи исто тако од понашања плућа као и од нашег понашања). Треће, сваки могући подскуп елемената у скупу има прва два својства, тј. сваки утиче на целину и ниједан није независан од целине (нпр., сви подсистеми у нашем организму – као што су нервни, респираторни, дигестивни и моторни – утичу један на другог и сваки понаособ утиче на рад организма као целине). Због наведених својстава, скуп елемената који творе систем увек располаже неком цртом или може да

испољи неко понашање којим иначе не располаже. Такво понашање не може да испољи било који од његових елемената или подсистема. А то значи да је *целина увек више од збира делова!* Људско тело (нпр.) може да пише, али то не може ниједан од његових делова посматран изоловано од система. Државни чиновник не би могао сам да уради неке ствари да није део државне администрације. Посматран структурално, систем је дељива целина. Али посматран функционално, он је недељива целина, што ће рећи да се нека његова суштинска својства губе одвајањем делова од целине. Али, и делови система могу сами по себи бити системи и сваки систем може бити део ширег система.

Занимање за системе донело је са собом *синџеџички* начин мишљења. Аналитички начин, који му је претходио, објашњење целине је изводио из објашњења њених делова. Синтетичко мишљење, пак, оно што се објашњава посматра као део ширег система и тумачи у смислу улоге коју он има у широј целини. Системско доба се много више занима за повезивање ствари него за њихово раздвајање. Могло би се рећи да је аналитичко мишљење затворено, док је синтетичко мишљење отворено. Ниједан од ових начина мишљења не пориче други, али помоћу синтетичког мишљења може да се разуме оно што не може да се постигне анализом. То нарочито важи за ширу класу појава који се не могу сместити у оквир једне суштински механицистичке замисли природе.

Примењен на системске проблеме, синтетички начин мишљења назива се системским приступом (*systems approach*). Везе међу деловима система су посебно значајне. Сваки део система ради онолико добро колико добро раде делови са којима је он у вези. Сума функционисања делова, посматраних независно један од другог, ретко када је једнака функционисању целине. Ово због тога што делови морају да одговарају један другом. То значи да функционисање система пре зависи од интеракција него од акција.

Функционисање система такође зависи и од његових веза с окружењем – ширим системом чији је он део – као и од других система у окружењу. Вредновање рада система врши се помоћу процењивања његовог функционисања у ширем систему чији је део. Овде се ваља подсетити да је у машинској ери узрочно-последични однос био главни однос који је служио за сва објашњавања. Узрок се посматрао као нужан и довољан услов који производи последицу. У мање рестриктивном смислу, за узрок је узиман само нужан али не и довољан услов. Исидор Сингер (*Isidor M. Singer*) је 1959. године то друго значење узрока назвао односом *џроизвођач* –

производ. Тај однос би могао да се означи и као пробабилистички или недетерминистички узрочно-последични однос. Будући да сам произвођач није довољан са својим производом, то је нужно постојање других произвођача и копроизвођача. Узети заједно, копроизвођачи чине произвођачево окружење. Слика света заснована на односу произвођач – производ била је компатибилна с оном која се темељила на детерминистичком узрочно-последичном односу, али је допуштала да се функционално, циљно и сврховито понашање (па, дакле, и слободна воља) проучавају објективно и научно. Није више било потребе да се телеолошке замисли прогласавају илегалним, нити да се селе у метафизику. Обезбеђена је алтернатива механицистичком поимању света.

Механицистичко мишљење објашњава понашање помоћу утврђивања његовог узрока, а никад помоћу његових ефеката. У телеолошком мишљењу понашање се може објаснити било по ономе што је произвело, било по ономе што је намеравало да произведе. Проучавање функција, циљева и сврха појединаца и група допушта већу могућност да се процени и побољша њихово понашање него што је то могуће помоћу механицистичког мишљења.

Такву доктрину експанзионизма, телеологије и синтетичког начина размишљања оличавају како произвођачи, тако и производи постиндустријске револуције. Она се такође заснива на три технолошка достигнућа, од којих су се прва два појавила за време прве индустријске револуције.

Прво технолошко достигнуће представља појава телеграфа у првој половини XIX века, која је праћена изумом телефона и бежичним преносом порука. Радио и телевизија су се појавили у XX веку. Ова средства су механизовала *комуникацију*, тј. трансмисију симбола. Пошто симболи нису материјалне природе, њихово кретање кроз простор не представља физички рад (осим у тривијалном и небитном смислу). Значај ове чињенице није био схваћен у време проналаска средстава за комуникацију.

Друго технолошко достигнуће и напредак се односи на развој инструмената који могу да *осмаиџрају* својства објеката и догађаја. Они стварају симболе које називамо подаци (*data*). Ови инструменти могу да осматрају оно што човек није у стању да види, али ни они не врше физички рад због тога што не троше енергију у суштинском смислу.

Трећи кључни технолошки напредак догодио се четрдесетих година XX века развојем електронског дигиталног рачунара, машине која је могла логички да манипулише симболима. Рачунари

могу да претворе податке у информацију, а информацију у инструкцију. Због тога се називају машинама за прераду података и одлучивање (*data-processing and decision-making machines*).

Ова три технолошка достигнућа омогућила су да се осматрају, преносе и користе симболи. Њиховим комбиновањем на различите начине, постало је могуће да се механизује ментални рад. Наступила је ера аутомата и робота. У томе се састоји суштина постиндустријске револуције. Она није пуко проширење индустријске револуције, она је нешто потпуно ново.

Развој рачунара и средстава за телекомуникацију у последњим деценијама XX века довео је до стварања рачунарских мрежа тако да данас практично свако може да комуницира са сваким на сваком делићу глобуса. Ни *хардвер* ни *софтвер* постиндустријске револуције, међутим, не представљају универзални лек за све. Као што могу да реше проблеме, они исто тако могу да их стварају. Крајњи резултат ове револуције зависиће од ефективности са којом се користи савремена технологија као и од изабраних циљева због којих се то чини.

Може се запитати: како се ова технолошка достигнућа и промењени начин мишљења одражавају на наше разумевање права? Имајући у виду речено, право се може посматрати као отворен систем који је подсистем ширег система – друштва. Али, право је и само састављено од бројних подсистема. Истовремено, право је циљни, сврховит систем, односно систем који испољава избор како у средствима, тако и у циљевима. Право је у том смислу подсистем ширег система који служи за регулисање друштвеног понашања. Његова функција је да контролише понашање ширег система чији је део као управљачки подсистем. Право је, исто тако, у вези са свим другим друштвеним системима на које утиче и који утичу на њега. Овакав холистички приступ посматрању права није сасвим нов, али потпомогнут савременим методима рачунарског моделовања и симулације отвара неслућене могућности за даље изучавање света и света права.

Системи су упрошћени аналогони стварних објеката. Ми свесно занемарујемо нека небитна својства система и устремљујемо се на изучавање њихових суштинских особина. У томе нам је од помоћи апарат формалне логике. Сами системи и њихова својства могу се представити као математички модели и испитивати помоћу рачунара. Право у извесном смислу и јесте скуп симбола. Модел правног система тако задобија виртуелну егзистенцију, он постаје апстрактна субјективна конструкција с којом се

можемо играти до миле воље а да никог не угрозимо. Од објекта ка систему, од система ка моделу који се шепури по рачунару у облику дискретних електронских импулса, дакле, као чиста енергија. Није ли се идеја права науживала свог другобивства и зажелела да се поново врати у царство идеја – виртуелну стварност? Можда је рачунарска симулација правног система онај медијум у коме се догађа трансспустанцијализација Хегеловог апсолутног духа? Штавише, може се симуловати и сврха права што, у крајњој линији, представља етички проблем.

Чудновати су путеви Господњи, али су исто тако чудновати и путеви права. Правници и теоретичари права су традиционално избегавали уплитање других дисциплина, посебно математике, у њихово подручје. Синтетички начин мишљења доводи у питање уврежене границе међу дисциплинама и изискује један потпуно нови интердисциплинарни, односно мултидисциплинарни приступ. Постаје нужно да се комбинују перспективе традиционално диспаратних дисциплина. И то не само код нас, него и у свету. Због тога појава књиге *Пути њрава* представља изузетан пioniрски подухват у светским размерама и, колико је нама познато, први покушај да се право посматра из угла системског приступа и рачунарске симулације.

Смисао овог предговора био је да читаоцима укажемо на шири контекст који је, на крају крајева, резултирао појавом ове књиге.

А сада их са задовољством препуштамо крстарењу путевима права, вођене сигурном руком крманоша проф. др Драгана Митровића, после чега им у разумевању права ништа више неће бити исто.

ПУТ ПРАВА

САДРЖАЈ

ПУТ ПРАВА

Ауторове напомене.....	15
Увод	
Од хаоса до теорије хаоса.....	19

Први део ПОЈАМ ТЕОРИЈЕ ХАОСА

I глава	
Настанак и развој теорије хаоса.....	33
II глава	
Шта је теорија хаоса.....	39
III глава	
Обележја и значај теорије хаоса.....	47
IV глава	
Теорија хаоса спрам сродних теорија.....	53

Други део ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕОРИЈА

I глава	
Појмовник теоретичара хаоса.....	63
II глава	
Извесност у интерпретацији теоретичара хаоса, филозофа и правних теоретичара.....	73
III глава	
Извесност и право.....	83

IV глава	
Право и законитост као извесност	93

Трећи део
ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕХНИКА

I глава	
Могућности за примену теорије хаоса у правној техници	103
II глава	
Правно моделовање и средства теоретичара хаоса.	115
III глава	
Примена теорије хаоса у праву као детерминисаном и недетерминисаном систему	127
IV глава	
Право као виртуелна појава, рачунарска правна стварност и њена примена	137

Четврти део
ХОЛИСТИЧКА ПАРАДИГМА ПРАВА

I глава	
Теорија хаоса и правна теорија у светлу старих и нових парадигматских учења.	151
II глава	
Холизам као подлога и концепцијски оквир.	167
III глава	
Холистичка правна теорија	193
IV глава	
Право као холистичка појава	209
Закључак: Пут права	221
Додатак: Нови пут права	223
Абстракти	225
Литература	231
Conclusion: The Path of Law	243
Annex: The New Path of Law.	253
Content and Abstracts	255

АУТОРОВЕ НАПОМЕНЕ

У последње време се у свету све више развија теорија хаоса као млада и сасвим модерна интердисциплинарна или мултидисциплинарна теорија универзалног карактера. Упркос таквом развоју и великом интересовању које у научним круговима у свету постоји за теорију хаоса, на српском језику је о њој до сада мало писано, тако да нема посебних радова или целовитијих студија. Једини изузетак донекле представљају радови научника у природним наукама као што су математика, физика, астрономија итд. Такву тренутну слику употпуњава несразмерно већи број преведених радова из иностраних часописа и периодичних публикација, иако је и ту стање незадовољавајуће. Свим тим радовима недостаје толико потребна „епистемолошка рефлексивност“ упркос њиховој неспорној иновативности. То мора да чуди, јер теорија хаоса, неупоредиво развијенија у техничком погледу, готово да вапи за радовима који ће да је утемеље и одреде на филозофско-теоријски начин и сместе у шире концепцијске оквире. Још је чудније да то, колико нам је познато, нигде није на ваљан начин учињено или никако није учињено, иако већ више од пет деценија постоје драгоцене филозофска истраживања која неоптерећеног и радозналост истраживача готово да сама наводе да учини одлучујући корак у непознато.

Теорија хаоса има за циљ да истражи и објасни нерегуларно понашање, тј. да открије ред у нереду. Она доводи у сумњу уверено уверење и научну тврдњу да у свету влада сâм ред. Али, теорија хаоса не одбацује ред због нереда, већ у нереду истражује ред на себи својствен начин, посебним математичким методима и рачунарским техникама које захтевају филозофско и теоријско осмишљавање.

Такав циљ теорије хаоса није тешко препознати у праву, јер се и у њему поред регуларних понашања и процеса одвијају нере-

гуларне понашања и процеси. У ствари, право је посебно погодно за примену теорије хаоса, према којој мале и нерегуларне промене доводе до великих промена. То је тим пре случај што теорија хаоса и правна теорија почивају на истој претпоставци о свеопштој повезаности појава, дакле, на холистичком схватању које се појављује као њихова заједничка подлога и шири концепцијски оквир. Захваљујући томе, право може да се испитује у светлу теорије хаоса као холистичка појава. Па ипак, колико нам је познато, право до сада није испитивано на такав начин упркос богатој књижевности о холизму.

Резултат таквог приступа праву и довођења у везу теорије хаоса са правном теоријом, као и обе ове теорије са холистичким учењем, представља књига *Пут права*, са поднасловом *Холистичка парадигма света и права у светлу теорије хаоса и правне теорије* коју овом пута предајемо читаоцу у скраћеном и нешто другачијем облику.

У овом издању књиге Пут права допуњени су резултати који су саопштени у претходно објављеној књизи *Теорија хаоса и правна теорија* („Visio mundi academic press“, Нови Сад 1993, 164 стр.). Али, књига Пут права није само неопходан наставак и разрада претходне књиге, јер тако није замишљена. Она је на неки начин завршница којом се затвара још један ауторов круг истраживања које је започео сада већ давне 1990. године. Другим речима, карактеристични резултати из прве књиге послужили су као основ за даља уопштавања и синтезу, тј. за стварање једне сасвим нове и модерне холистичке правне теорије која на другачији начин треба да објасни право. И управо у постојању везе хаоса и теорије хаоса са холизмом и правном теоријом уочен је тај нови пут за истраживање права по коме је ова књига баш тако названа – Пут права.

У првој књизи, која одавно није доступна читаоцима, успостављена је копча између теорије хаоса и правне теорије, при чему је указано на велике могућности за примену теорије хаоса у праву. Оне су толике да сасвим могу да промене наше уврежени поглед на свет и право. Окосницу тог новог погледа изложеног у првој књизи сачињава постављена и образложена научна тврдња да рачунарски могу да се симулирају и испитују одговарајући карактеристични правни модели у светлу главних резултата теорије хаоса и правне теорије. Њен садржај је, са неопходним допунама, пренет у прва три дела књиге Пут права. Иако хаос изгледа као супротност реду, без њега се никако не може приближити исправном разумевању стварности која се уобичајено погрешно повезује

са постојањем реда. И обратно, иако ред постоји у одређеној мери, као и неред, свет и право пулсирају у универзалним ритмовима реда и нерета.

Али, то нису сви резултати који су изложени у књизи Пут права, јер хаос као нов метод за рад у науци и као нов концепцијски оквир, појмове реда и нерета приказује првенствено као холистичке појмове који се односе на целину појаве или процеса. Они треба да продубе наше научно схватање свепрожетости света и открију блиску везу између појава тог света. То у истој мери важи за право, које је истовремено део света и свет по себи. Холистичко начело је драгоцено и због тога што захваљујући њему могу да се реше многи изведени проблеми. Тај нови приступ, у ствари, тај нови пут за истраживање права и стварање модерне холистичке правне теорије, ограничен је само тиме што ми сами посматрамо и истражујемо свет са његовим епифеноменима, што тако рећи посматрамо сами себе. То значи да решавање проблема посматрача представља основ или полазиште за осмишљено холистичко истраживање права у светлу теорије хаоса и правне теорије. Тај проблем је размотрен и изложен у четвртом делу књиге Пут права. У сваком случају, спој теорије хаоса, правне теорије и холизма може да омогући даљи развој правне науке у свету и времену који су сасвим другачији од оног света и времена који су у људској уобразиљи све донедавно важили као општеприхваћени и неспорни.

Књига Пут права коју у измењеном облику поново стављамо на увид читаоцу представља резултат нашег виђења ствари или бар настојања да укрстимо и спојимо релативно независне мисаоне токове о хаосу, праву и холизму. И, збиља, изгледа да се „најплодоноснији развој често одиграва управо на оним тачкама где се сусрећу различите мисаоне линије... одатле, уколико се оне заиста сретну, што ће рећи, ако су барем толико међусобно повезане да међу њима може да дође до истинске интеракције, онда можемо да се надамо да ће из тога да произађу нова и занимљива открића“.

Том вредном циљу, да се истражи и прикаже веза хаоса и права у холистичком светлу, прилагођен је распоред у књизи, у којој је материја, уз увод, закључак и друге додатке, подељена у четири дела и шеснаест глава. У њима су обухваћена и обрађена само основна, начелна питања која су нам се учинила посебно важним или занимљивим, јер је за разраду сваког појединог од њих потребно писати посебна дела.

Сигурно је да се и у оквиру овако уско схваћеног задатка могло ићи много више и много дубље. Па ипак, надамо се да ће и овако, сувише сажето дело, настало више у неприликама него у потребним и пожељним приликама, пружити бар нека основна сазнања о покренутим питањима, а нарочито да ће подстаћи даљи рад у овој нарочито занимљивој и још неистраженој области. У сваком случају, надамо се да ће покренута питања барем да разгоре неопходну искру радозналости и духа авантуре, откривајући будућим истраживачима сасвим нов пут за истраживање права.

У Београду, 2000. и 2022. године

Аутор

Увод

ОД ХАОСА ДО ТЕОРИЈЕ ХАОСА

Од хаоса до теорије хаоса, од првобитне представе света као нереда до научног изучавања нереда, преваљен је дуг пут. Тај пут подразумева отвореност духа и научну смелост који повезује митолошке представе света са филозофским и научним тумачењима појава у свету, укључујући ту и сам појам света као посебну и највишу појаву, као врхунски циљ сваког сазнања.

Нова сазнања и знања с великим епистемолошким и практичним могућностима за другачије, ново тумачење појава, почивају на духовном и научном континуитету а не на дисконтинуитету, на старим сазнањима и знањима без којих није могуће ваљано засновати нову слику света као трајне нестабилности.

Нема старог без новог, нити има новог без старог. Само на тај начин хаос као неред може да се доведе у везу са модерном научном тврдњом да „физички свет садржи широк распон хаотичних и нехаотичних система“ и да „процеси који нарушавају ред у целини могу да показују *сјајнијичке њравилности*“.¹ Само на тој основи може да се доведе у везу слика света као хаоса са научном сликом света хаоса.

Хаос означава вашар, гужву, гунгулу, дармар, збрку, збрканост, крш, кртог, калабалук, кркљанац, лом, метеж, мотљаву, налогу, трпанац, пометњу, урнебес, али и беспоредак, вечну таму, метафизичко зло, ништавило или пакао који оличава Сотона.² Такво значење ове речи сасвим одговара архетипским и митолошким представама народа оличеним у космогонијским и теого-

1 П. Дејвис, „Хаос ослобађа универзум“, *Трећи програм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990, 287.

2 М. Вујаклија, *Лексикон сјајних речи и израза*, Београд 1972, 480, 1034; М. С. Лалевић, *Лексикон свезнање: Синоними и сродне речи с/х језика*, Београд 1974, 426, т. 9609; М. Бенсон, *Српскохрватско-енглески речник*, Београд 1977, 244; *Webster's New Universal Dictionary of English Language*, New York 1977, 303.

нијским објашњењима или у симболима, бојама и бројевима. Ма колико изгледало неодређено, такво духовно наслеђе сликовито и убедљиво дочарава најстарије људске недоумице и велике проблеме који и данас снажно делују на људску радозналост.

Језичко значење речи хаос садржи у себи и многа друга значења. Извирући из пресећања људског рода кроз сачувана предања, она и данас снажно утичу на савремено обликовање слике света и њено објашњавање.

Хаосу се супротставља Космос, који настаје из првобитног хаоса. Космос оличава ред и поредак који тежи ка све већој свеопштој уређености и хармонији. Он је чест предмет митолошких, теолошких, рационалних или метафизичких теодицеја (*theodicea*), којима се објашњава „однос бога према космосу који пати“.³ О том односу бога према космосу, тј. свету, наш велики песник и филозоф, владика Петар II Петровић – Његош, каже: „Земља стење, а небеса ћуте“.

Дуализам Хаоса и Космоса снажно је изражен паровима симбола, бројева или боја, јер је мит близак несвесном, а несвесно је амбивалентно.

У најстаријим сачуваним космогонијским приповестима о стварању света, које постоје у свакој религији и у сваком културном кругу који има своје митове и теорије о настанку света или о пореклу космоса, свет је настао или из ништавила или из нереда (хаоса). Настанак света из ништавила или изненадна појава космоса не могу да буду предмет историје. Једини доказ да свет постоји јесте то што постоји, јер је настао пре времена и пре сведока. Настанак света може да буде само предмет мита. Космогонија у том смислу појаву света објашњава трансцендентално, оним што је недокучиво и апсолутно.

Космогонија проблем света схвата и као организационо начело, а не само као трансцендентално и апсолутно начело постанка. Свет настаје из хаоса, јер постоји „дах, дух или реч из којих настају воде, земље и тмине“.⁴ Хаос је апсолутно стање нереда из кога настаје свет као ред, као нека врста „посвећеног“ поретка. Неред, тј. хаос, подразумева борбу која се различито објашњава. Неки пут то је борба самих елемената из којих се подижу горски венци а океани руше у поноре (гигантомахија). Неки пут неред

3 Ц. Б. Расел, *Принци ђама. Радикално зло и моћ добра у историји*, Београд 1995, 17.

4 J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, 297.

настаје због борбе самих богова, у којој се „богови и јунаци комадају, млате и међусобно убијају“ (теомахија, теогонија).⁵

Далека сећања људског рода о постанку света сачувана су не само у колективној прасвести човечанства, него и у најстаријим сачуваним предањима Кинеза, Египћана, Индијаца, Асираца, Вавилонца, Хетита, Келта, Израелаца, Грка и Римљана, као и у целокупној хришћанској мисли садржаној у учењима *Старој* и *Новој завети*. У свим тим космогонијским учењима, борба или ритуално опонашање борбе треба да омогуће или да призову победу реда над нередом (хаосом).⁶

У кинеској космогонији хаос је „хомоген простор“ који претходи подели света на „четири обзора“, што је једнако стварању света. Таква подела је довела до разлика, свеопште разноликости и човекове потребе за оријентисањем, што представља основ за уређења свемира.⁷ Бити дезоријентисан, значи вратити се у хаос.

Хаосу, исто тако, припада посебно место у кључним поставкама кинеског филозофског таоизма, неотаоистичкој филозофији Гуо Хсјанга (*Guo Xsiang*, IV век), кинеској космолошкој школи, чан будизму и неоконфучијанској филозофији Чу Хсиа (*Chu Xsi*).⁸

Хаосу је супротна нека врста таоистичког раја, који је у списима *Чуан-Це* (*Chuang Tzu*) описан следећим речима: „Док се хаос још није појавио, људи старине учествоваху у опуштеном спокоју који је красио читав свет. У тим временима *yin* и *yang* бежаху складни и непокретни; њихово мировање и њихово кретање одвијаху се без икаквих сметњи; четири годишња доба смењиваху се свако у своје време; ствари не трпеху повреде и жива бића не умираху пре свог времена. Ако и бежаху обдарена знањем, не имаху прилике да га употребе. То бејаше оно што се може назвати стањем савршеног јединства. У та времена нико ништа не чињаше – све долазише само од себе“.⁹

И у египатској космогонији хаос је „снага безобличног и неуређеног света... који окружује сређено стварање, као што океан окружује земљу“. Он је постојао пре стварања и постоји упоре-

5 *Ibid.*, 297, 694.

6 *Id.*, 59.

7 *Id.*, 251.

8 М. Гаспари, „Холизам, сврховитост и склад: повратак смислу у природи“, *Културе Истиока*, Год. VIII, бр. 27, Београд, јануар-март 1991, 34–36.

9 *Chuang Tzu*, 16 поглавље. Нав. према: Ф. Капра, *Тао физике. Истичивање паралела између савремене физике и истичичкој мистичизма*, Београд 1989, 137.

до са формираним светом. Хаос изгледа као „омотац света“ и као „голема и бесмртна залиха снага“ у којој ће се на крају распасти сви облици. Првобитно име хаоса је Ноан, који је отац богова, сунца и свих ствари, а касније врховно божанство Ра.¹⁰

Према најмлађој Хермополиској космогонији, Хаос се распростирао пре стварања света. Вода је прекривала Земљу, владала је тама и није било богова. Онда је из воде изронило острво, док су се из таме појавили први полубогови који су сабрали у снопове трстику коју је вода занела на обалу. Слетањем божанског сокола, острво је постало светилиште. Ни мало није случајно што је једна од најважнијих владарских дужности египатских фараона била да сваког пролећа на обали средњег тока Нила симболичним махањем сноповима тршчаног прућа одагнају таму од светла и омогуће победу реда над нередом, живота и света над смрћу и ништавилом.¹¹ Египатски космос је стално подударане супротности, манифестација божанског поретка и хармоније. Универзум није ствар: „он је жив, он пулсира с боговима“.¹²

И у келтској космогонији живот и знање произилазе из хаоса, тј. из борбе која подсећа на теомахије и гигантомахије у грчкој митологији. У овим борбама учествују различита божанства. Посебно је значајна велика битка Маг Туреда, када је покорен хаос. Њен опис говори о стварању света. Хаос симболично представљају зла црна створења (*фомори*). Сматра се да су та створења у Ирској, за разлику од других племена, одувек постојала, да се никад нису доселила и да су њени првобитни староседеоци.¹³

Народи Средње Америке кажу да је првобитни хаос био нешто са безброј устију што је пливало у безобличним водама и прождирало све чега је могло да се дочепа. Хаос су победили богови Кетзалкоатл и Тезкатлипока расцепивши то „Нешто“ напола и омогућивши да се уобличи универзум. Хаос је, према њиховом веровању, предуслов космоса. Међутим, космос може да се уобличи само ако се победи хаос. На крају времена, космос ће се можда вратити у стање хаоса.¹⁴

Хаос такође заузима важно место у грчкој и римској космогонији. Он је почетак свега. Свет је одвајкада постојао, али само у облику хаоса, хаотичне гомиле материје и материјала. Онда се

10 J. Chevalier, A. Gheerbrant, 251.

11 Вид. М. Танасијевић, *Египатска књија живих. Анијев њијирис*, Београд 1996.

12 Џ. Б. Расел, 21.

13 М. Танасијевић, 59, 251.

14 Џ. Б. Расел, 19.

појавио неки *демиурџи*, Зевс или неки други бог, начинивши од хаоса ред и поредак. С тим у вези, грчки глагол *epoiēsen* („начинио је, створио је“) преведен је са „у ред довео“, тј. „од хаоса је начинио један космички ред и поредак“.15 Из њега настају ред и живот и због њега наступају неред и смрт, повезани вечитим законом борбе.

У *Пелашком митју о њостварању свеиша* стоји: „У почетку се богиња свих ствари, Еуринома, подиже из хаоса ...“; у *Олимпијском митју о стварању свеиша*: „У почетку свих ствари Мајка Земља издигла се из Хаоса и родила у сну Урана“; а у *Два филозофска митја о стварању свеиша*: „Неки кажу да је прво био Мрак, а да је из Мрака искочио Хаос. Из јединства Мрака и Хаоса изашли су Ноћ, Дан, Пакао и Ваздух“.16

Таквом космогонијском објашњењу настанка света одговарају ликови који сликовито приказују првобитна античка предања. Из хаоса је настала Ноћ (Никта, *нух*), кћи Хаосова, а мајка Уранова (Небо) и Гејина (Земља). Ноћ је са својим братом Еребом (Вечном тамом) родила сина Етера, „с којим почиње да продира светлост стварања“.17 Никта је мајка Хипноса (бога спавања) и Таната (бога смрти). Уз њих, родила је беду, болест, старост, немоћ и друге људске невоље.

У грчкој и римској антици хаос оличава праисконску празнину која претходи стварању и времену. Хаос као праисконска празнина означава пустош и збрку, неиздиференцираност и могућност, борбу између сила реда и нереда.18 Те силе људи могу да уоче и препознају, чак и да их објасне, али на њих не могу да утичу упркос својим жељама.

У митолошким представама старих Грка хаос оличава слободно деловање природних сила, а код класичних грчких филозофа „несагледив избор будућих појава“. Па ипак, више је него очигледна разлика између грчког митолошког учења, архајског учења старих грчких филозофа и учења класичних грчких филозофа.

Већ је у Хераклитово време старо космогонијско учење уступило пред новим космогонијским учењем, према коме нико није створио овај свет, тј. „светски поредак“ (*dia-kosmēsis*), него је он од искона постојао, постоји и постојаће, стално покретан вечном Ватром која се покоравала „принципу Мере“. Свако напредовање

15 М. Марковић, *Филозофија Хераклија Мрачног*, Београд 1983, 123.

16 Р. Гревс, *Грчки митови*, Београд 1987, 1а, 29.

17 J. Chevalier, A. Gheerbrant, 78, 432.

18 *Ibid.*, 251.

(прилагођавање и усавршавање) заснива се на разарању, и свако разарање је почетак новог напретка.

О томе Хераклит (*Heraclitus*) у својој космогонији, каже: „Овај од искона свет (један те) исти за све (људе), није у ред довео никакав бог нити човек, него је одискона постојао, постоји и постојаће: једна вечито жива Ватра, која се (у одређеној) мери пали, и у (одређеној) мери гаси“. Другим речима, „Од свих (ствари) једно, и од једног све (ствари)“. До тога долази због тога што „Као једно те исто налазе се у нама: живо и мртво, будно и уснуло, младо и старо. Јер ово друго, преокренувши се, постаје оно прво, и оно прво, преокренувши се, ово друго“. ¹⁹ Да подсетимо, Хераклит је написао дело *О универзалном космичком регу*, у коме је подробно изложио своје учење, али је оно на жалост заувек изгубљено у пожару који је уништио Александријску библиотеку. С друге стране, за Хесиода (*Hesiodos*) хаос представља „свеукупни предвременски садржај света у стању неразлучености и неодређености“, а за Аристотела „празан простор“, „поље свег могућег“. ²⁰

Хаосу припада посебно место и у хришћанском учењу, у коме није тешко препознати старије мотиве и узоре.

Хаос претходи настанку света и у Старом, и у Новом завету. У Првој књизи Мојсијевој – *Посићању* (1, 2), стоји: „А земља бјеше без обличја и пуста, и бјеше тама над безданом; и дух Божји дизаше се над водом“.

Ова хеленизована представа првобитног хаоса допуњена је хришћанским учењем о Богу као узроку, почетку и крају свега. На пример, у *Књизи пророка Исаије* (41, 4) стоји: „Ко је урадио и учинио то? и зове нараштаје од искона? Ја, Господ, први и пошљедњи, ја исти“, а у *Откривењу Јовановом* (1, 8): „Ја сам алфа и омега, почетак и свршетак, говори Господ, који јест, и који бјеше, и који ће доћи, сведржител“. На сличан начин се о постању света говори и у другим деловима наведених књига (Иса. 44, 6. и Откр. 1, 4; 21, 6). ²¹

Хаос се у Старом и Новом завету поистовећује и са митским чудовиштем Левијатаном, које се сусреће у феничанским и вавилонским предањима као Рос-Шамра (симбол олујног облака који шаље бог Ваал) и као Тијамат (Море), кога бог или јунак морају да победе. Левијатан је приказан као змај, змија или крокодил (Јов 3,

19 М. Марковић, 66, 103, 122–123.

20 К. Турза, „Изазов хаоса“, *Трећи пројам*, Београд, зима 1990, св. I, бр. 84, 251.

21 Вид. Р. А. Јосић, „Увод у езгезу ‘шестоднева’ – библијске космогоније и геогоније“, *Зборник Православној бојсловској факултету*, св. I, Београд 1950.

8). Та неман с почетка света још живи у мору, где мирно спава ако је нико не дира. Левијатан је у *Књизи о Јову* првенствено описан као Сотона (1, 6–12; 2, 1–6 итд.). Сигурно да је и само хришћанско предање о св. Ђорђу који убија аждају (змаја) инспирисано овим прадавним митом. Зато је св. Ђорђе симбол победе над злом и нередом. Левијатан првобитно представља чудовиште првобитног хаоса, а тек затим Сотону који квари божански поредак ствари на земљи, стално претварајући ред у неред.²² У овом другом значењу, Левијатан оличава све силе зла које се супротстављају Богу.²³

Интересантно је да се о хаосу на готово исти начин говори у другим древним записима. На пример, у *Ријведама* пише: „У почетку је постојала само тама обавијена тамом“.²⁴

Хаос, приказан у облику змије, гује или змаја, често се сусреће и у предањима других народа. Тако (нпр.) племе Дајак са Борнеа верује да је свет окружен кругом који обликује ватрена змија која гризе свој реп. Ова првобитна змија, која у бесконачним круговима гони саму себе („уробор“ *ouroboros*), представља још један симбол продирања супротности, јединства почетка и краја. Кроз ту змију, а преко Месеца, ђаво се поистовећује са страхотама таме, смрти и менструалне крви, а такође и са змајем хаоса који мора да се убије како би се ослободио живот и настао ред.²⁵

И у средњовековном хришћанском учењу хаос претходи свету који оличава универзалан, космички ред створен Божјом вољом. Космичком реду треба да одговара земаљски ред, оличен у земаљској хијерархији која је створена по узору на небеску хијерархију (небеског Бога).

Према Томи Аквинском (*Thomasius Aquitanus*), универзум је оличење хијерархијског поретка (*ordo*) који се степенасто и хармонично израђује и у коме све има своје место. Божја власт над свим стварима испољава се кроз вечне законе (*lex aeterna*), који се разликују од природних закона (*lex naturalis*) и људских закона (*lex humana*).²⁶ Међутим, хаос не само да претходи свету, већ је и потрошен чином Божанског стварања. На тај начин је у хришћанском учењу идеја првобитног нереда замењена идејом космичког, универзалног небеског реда. Тај ред је заснован и одржаван

22 *Ibidem*.

23 Библија или Свето писмо Старога и Новога завета, Београд 1993.

24 Нав. према: Џ. Б. Расел, 19.

25 *Ibid.*, 20.

26 Т. Аквински, *Summa theologiae*. Нав. према: Љ. Тадић, *Филозофија права*, Загреб 1983, 55–58.

Божјом вољом. И, пошто више нема нереда у онтолошком и телеолошком смислу, све што одступи од хришћанске интерпретације реда супротставља се Богу и симбол је Сотоне. У *Макабејцима* стоји: „Не дало небо да оставимо закон и заповести“. Закон и заповести оличавају свет као ред и поредак који је детерминисан чином стварања. Они, исто тако, треба да обезбеде спровођење хришћанских идеала у тако замишљеној стварности.

Идеја хаоса је снажно изражена симболима (словима, бројевима, бојама или природним појавама) или њиховим амбивалентним паровима, који се сусрећу у свим предањима, верским, ритуалним или магијским учењима и обредима. Сва египатска божанства су амбивалентна. Она представљају „манифестацију читавог космоса и одражавају конструктивне и дескриптивне аспекте космичке хармоније“.²⁷

Такав је случај са симболима „Алфа“ и „Омега“, првим и последњим словом грчког алфавета, који симболизује „Почетак“ и „Завршетак“, а у хришћанству самог Исуса Христа као почетак и крај свега.²⁸ Симболима Алфа и Омега одговара „Ом“, прадавна једносложна реч из најстаријих индијских предања, која с изговором санскритског „Аум“ значи исто што и „Алфа и Омега“. У средњовековној латинској транскрипцији ова реч се нетачно поистовећује са речима *Ave Maria*.²⁹ Ом је првобитни нечујан стваралачки звук, „слика Речи“, и због тога је непролазан и неисцрпан. Такви су и други симболи који указују на хаос или га оличавају.

У многим космогонијским причама истичу се јунаци-близанци, који дочаравају супротстављене стваралачке функције. Они су симбол амбивалентности митског света: један је добар а други зао, али су увек силовити, какав је највероватније био и сам чин стварања света. Симболику Близанаца допуњава симболика броја Два, који такође изражава основни дуализам и антагонизам. И број Два је симбол супротности, сукоба, прве и најважније деобе Једног.³⁰ То потврђују речи у *Књизи њостања Старој завети*: „и растави Бог свјетлост од таме“ (Пост. 1, 4).

Близанцима и броју Два слични су „Ноћ-Дан и „Црно-Бело“. Ноћ је кћи Хаосова. Она у бројним митолошким представама народа означава таму, суштину и смрт, али и почетак, несвесно и

27 Ц. Б. Расел, 21.

28 J. Chevalier, A. Gheerbrant, 6.

29 *Ibid.*, 454.

30 *Id.*, 50–51, 137–139.

избијање светлости. Црно, пак, евоцира или представља хаос као ништавило, мрачно небо, земаљске ноћне тмине, зло, тескобу, тугу, несвесност и смрт, неред и збрку. Црно је подлога аналогним симболичким сликама (Бело, Дан), али је и хришћанска ознака за ометање и успоравање развоја по Божјој вољи.³¹

Идеју хаоса на нешто другачији, али у основи на исти начин, сусрећемо у разликовању Светлости од Таме. Светлост означава или првобитни „аспект безобличног света“, или симболично приказује „комплементарне или неизменичне вредности једног циклуса“, или је „непроменљива датост“. У славној *Смарагдној њлочи* је записано: „Прво се појавила светлост Божје речи. Из ње је настало деловање, из деловања кретање, а из кретања топлота“.³² У Старом завету светлост увек симболизује живот, спас и срећу добијене од Бога, а у Новом завету самог Исуса као „светло света“: „Ја сам видјело свету: ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати видјело живота“ (Јов. 8, 12), и: „Док сам на свијету видјело сам свијету“ (Јов. 9, 5).

Сличним значењима прожета су учења и предања других народа, у којима је такође снажно изражена амбивалентност хаоса и космоса. Али, хаос није само предуслов космоса, нити је само разарајућа сила, већ је симбол првобитне стваралачке снаге, чега готово да нема у хришћанском учењу. Због тога ритуали многих народа теже ка поновном симболичком стварању хаоса како би се још једном обновили и ослободиле те стваралачке силе. Најинтересантније је да готово код свих народа постоје сличне или истоветне најстарије приповести о постанку света, што наводи на закључак да су сви митови људског рода настали из једног, неког првобитног, готово сасвим заборављеног архетипског искуства сачуваног у најстаријим предањима.

Симболика хаоса је и данас снажно присутна у књижевности, филозофији и науци.

Карактеристичан је књижевни пример Едгара Алана Поа (*Edgar Allan Poe*), који у својој збирци приповедака под називом *Арабеске и њројшеске* износи занимљива запажања о реду и нереду, људском постојању и свету уопште. Он кроз разговор Меноса и Уне у истоименој приповеци саопштава: „Најситнија одступања од праве пропорције – а ова одступања су преовладавала – узбудила су ме на исти начин као скрнављење апстрактне истине, што

31 *Id.*, 76–79, 432–433.

32 *Id.*, 670–671.

је обично на Земљи изазивало осећај морала.³³ А у спеву *Еурека*, По људско ослобођење доводи у везу са „хаосом што га представља свет“. Сагласно са тим, постојање значи крајње поништавање, и то не само живих бића, већ свих ствари, јер и нежива природа „дрхти попут живих бића натприродним, галванским дрхтањем“. То поништавање се одиграва у „бесциљним пулсацијама космо-са“ који се непрекидно ствара и уништава попут божанстава индијске религије. То значи да је основно стање универзума промена, тј. непрекидно кретање. За Поа „стварност је протицање“ које се мислима различито тумачи, посматра, па чак и ствара. Због тога „првенствени извор грешке у свим људским истраживањима лежи у склоности нашег разумевања да кроз степен мерења потцењујемо или прецењујемо важност неке ствари“ (из приповетке *Сфинја*).³⁴ Па ипак, основна идеја коју По саопштава јесте да свет увелико подсећа на „фантастично Божје шегачење са човеком“.

Такав истовремено ироничан и песимистичан закључак, поткрепљен људском превртљивошћу, перверзношћу и преварама, које у највећој мери одређују људску стварност, препознатљив је као Поов „парадоксални скептицизам“. Он произилази из Поове дилеме о двострукој визији света и јасног увиђања супротних могућности које постоје у одређеној ситуацији.³⁵

Поов књижевни пример није усамљен, иако је карактеристичан. Средином XX века је Хорхе Луис Борхес (*Horhe Luis Borhes*) у *Вавилонској библиотеци* изложио своју опчињавајуће сличну концепцију света. И на самом крају XX века на сличан начин се размишља о реду и неред, када се (нпр.) говори о хармонији и дисхармонији.³⁶

Хаос је исто тако незаобилазна тема готово сваког филозофског покушаја да се објасни настанак и развој света.³⁷ Упечатљиви су покушаји Дејвида Хјума (*David Hume*) и Фридриха Ничеа (*Freidrich Wilhelm Nietzsche*) да свет одреде као „вечито враћање“.

Хаос је у савременој анализи и чест симболички назив за расцепљеност људског духа пред тајном постојања. Хаос у психоанализи претходи обликовању несвесног. Он је и еквивалент „протоматерије“, „неиздиференцираног, безобличног и потпуне

33 Е. А. По, *Арабеске и тројеске*, Београд 1984, 65.

34 *Ibid.*, 96–97.

35 *Id.*, 100–101.

36 Ђ. Дорфлес: *Похвала дисхармонији*, Нови Сад 1991.

37 Вид. Р. Лукић, *Систем филозофије права*, Београд 1992, 271–288.

пасивности“.³⁸ Утолико је чудније што читаво духовно, а посебно филозофско и научно наслеђе, све до првих деценија XX века, одише идејом о детерминисаности света оличеној у идеји реда и поретка. Иза те идеје налази се (хришћанско) веровање и (научно) уверење инспирисано хришћанским или другим веровањем да се поредак открива, да је истина једно откриће (*aleteia*) и да је свет само површно гледано хаотичан, али да се у његовој основи налази неки ред који може да се открије.³⁹ Међутим, предвидивост природе није свеприсутна, иако је целокупно хришћанско учење, као и целокупно учење науке, све до скоро било засновано на уверењу и претпоставци да у свету влада ред.⁴⁰

Представа о свеопштој детерминисаности света постепено се напушта тек почетком XX века, првенствено захваљујући развоју природних наука, чију снажну подлогу чине резултати Дарвинове теорије о еволуцији природних врста и Ајнштајнова теорија специјалне и опште релативности.⁴¹ Томе треба додати и изванредан утицај позитивистички оријентисане филозофије у првој половини XX века изложене у радовима Лудвига Витгенштајна (*Ludwig Wittgenstein*) и Карла Попера (*Karl Popper*), као и утицај кибернетике, чије су савремене основе поставили Џон фон Нојман (*John von Neumann*), Норберт Винер (*Norbert Viner*) и Марио Лозано (*Mario Losano*).

Тек имајући у виду благотворно преплитање оваквих различитих књижевних, филозофских и научних искустава и истраживања, могуће је разумети духовну и интелектуалну подлогу из које ће се изнедрити теорија хаоса. Она сажето може да се одреди на следећи начин: „да је Бог хтео да све на свету створи још на почетку, Он би створио универзум без промене, без организама и еволуције и без човековог искуства промене. Али, Он је сматрао, чини се, да је живи универзум са догађајима неочекиваним чак и за Њега самог много занимљивији од мртвог“.⁴² Изостанак већег научног занимања за хаос трајао је све до последњих деценија XX века. Тек тада је уобличен теоријски поглед на хаос, тј. настала је модерна теорија хаоса.

38 J. Chevalier, A. Gheerbrant, 51.

39 В. Флусер, „Кашика стварања из супе хаоса“, *Трећи програм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990, 286.

40 П. Дејвис, 286.

41 Вид. Ч. Дарвин, *Посејанак врста*, Београд 1985; А. Ајнштајн, *Моја теорија*, Београд 1992.

42 К. Попер, *Трагање без краја. Интелектуална аутобиографија*, Београд 1991, 167.

ПРВИ ДЕО
ПОЈАМ ТЕОРИЈЕ ХАОСА

І глава

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ТЕОРИЈЕ ХАОСА

Иако се придев „хаотичан“ користи први пут крајем XVII и почетком XVIII века за одређивање „појава и процеса који нису у блиској вези са бивствујућим“,⁴³ владајућа општа представа о свету и његовој свеуређености ни на који начин није довођена у питање. То се односи чак и на оне велике средњовековне духове, као што су Францис Бекон (*Francis Bacon*) и Рене Декарт (*René Descartes*). Незадовољни формалистичким логизмима схоластике, они су успели да поставе филозофију и науку на нове основе заснивањем једне индуктивне и експерименталне логике.⁴⁴ Том циљу су прилагођени нови методи за истраживање и утврђивање истине до које се долази властитим духом, умом и животом. Тиме су утврђена полазишта за напуштање представе о универзалном онтолошком поретку према коме се људски ум односио мање-више пасивно.⁴⁵

Победа рационалног и индивидуалног у филозофији и науци, нарочито над верујућим у теологији или религиозној филозофији, означава победу идеје тзв. рационалног „мислећег субјекта“ (*ego cogitans*). То је омогућило настанак квалитативно новог и од теолошких утицаја ослобођеног погледа на свет.⁴⁶ Међутим, под снажним утицајем Њутнових закона кретања и гравитације, детерминизам инспирисан хришћанским учењем, задржан је у природним наукама. Према Њутновим законима кретања, „који су класични примери детерминизма“, будућност је искључиво одређена прошлошћу.⁴⁷ Људски дух не може чак ни да „завири

43 К. Турза, 251.

44 Вид. Ф. Вачон, *Novum organum*, 1620; Р. Декарт, *Реч о методи доброј вођења своја ума и истраживање истине у наукама*, Београд 1952.

45 Љ. Тадић, 75.

46 *Ibid.*, 76.

47 Ј. Персивал, „Хаос: наука за стварни свет“, *Трећи програм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990, 253.

иза хоризонта“. Та тврдња је супротна људском искуству, које може да буде поуздано и када није у наведеном смислу „строго емпиријски“ засновано. Такав ред није тешко створити у науци, посебно ако се он „потражи“.48 Међутим, добијено сазнање у том случају не може да буде тачно и поуздано, па ни истинито, јер свет није само универзалан ред, већ и универзалан неред. Можда је то био разлог зашто се Њутн деценијама потајно бавио езотеријским истраживањима. Даља еволуција рационалног и индивидуалног у науци је тек крајем XIX века довела до заснивања теорије хаоса у природним наукама. То је омогућило да придев хаотичан по први пут буде доведен у везу са теоријским погледима према којима свет није хармоничан поредак, већ поредак у коме упоредо са редом постоји неред (хаос).

Међу пионирима теорије хаоса истакнуто место припада Анри Поенкареу (*Henri Poincaré*), без сумње најважнијем математичару свог доба. Многи од његових класичних радова о небеској механици снажно су утицали на каснији развој теорије хаоса. То је нарочито случај са његовим истраживањима математичких проблема у вези са кретањем Сунчевог система и многим другим сличним динамичким појавама. Поенкаре је решење проблема објаснио следећим речима: „нестабилно кретање наоко простих система може да буде изузетно сложено“.49 Он је створио нову врсту математике, *топологију*, која је „нека врста геометрије која се бави сталностима и везама између променљивих величина“.50

Поенкареова сазнања о реду и нереду, о стабилности и нестабилности Сунчевог система и других динамичких система, разрадили су у првим деценијама XX века други француски математичари, нарочито Пјер Фату (*Pierre Fatou*) и Гастон Жили (*Gaston Julia*), али нико од њих није потпуно разумео до каквих ће значајних промена и открића у визуелно-дескриптивном представљању појава реалног света довести њихова истраживања.

Исти проблеми којим се бавио Поенкаре заокупљали су и Пјер-Симон Лапласа (*Pierre-Simon Laplace*), који такође припада малој групи научника који су проучавали хаос крајем XVIII и у првим деценијама XIX века. Иако је Лаплас делио њутновски поглед на свет и универзум, који је популарно поређен са сатним механизмом, управо је он заслужан за одлучујуће заснивање теорије

48 Р. Декарт, *Практична и јасна правила руковођења духом у истраживању истине*, Београд 1952.

49 Ј. Персивал, 255.

50 *Ibid.*, 256.

хаоса. До тога је дошло срећним стицајем његових научних интересовања и личних порива. На жалост, управо они термини које је Лаплас запоставио у својој теорији, били су управо они који су могли да пруже могуће изворе за сагледавање хаоса.⁵¹ Лаплас је ипак заслужан за заснивање теорије хаоса, која описује начин на који „велики број случајева може да се понаша на типичан начин“ када су „појединачне појаве непредвидиве“.⁵² Лаплас је резултате својих истраживања вероватноће користио и за прогнозирање судских одлука чији је исход успешно погађао.

За заснивање теорије хаоса заслужна је и руска математичарка Софија Ковалевска (*София Ковалевская*), која је 1889. године направила значајан искорак ка независној теорији хаоса, створивши математичку дефиницију „динамичке нестабилности као просечне мере процента раста малих девијација“. Њену дефиницију је касније уопштио њен колега Александар Љапунов (*Александр Михайлович Ляпунов*), по коме је „просечна мера“ добила име (Љапуновљев експонент).⁵³

Поставке ових математичара, засноване на Поенкаревој топологији, у споју са могућностима рачунара, касније су постале важно оруђе за описивање хаотичног кретања. Оне су довеле до стварања тзв. фракталних слика, које је седамдесетих година XX века направио Беноа Манделбро (*Benoit Mandelbrot*), а убрзо затим и до фракталне геометрије која описује везе између правилног и хаотичног кретања у динамичким системима.⁵⁴ То је омогућило да се поставке математичара који су изучавали хаос проверавају и исправљају увек када је то потребно, чак и када је реч о испитивању најразличитијих природних система који показују склоност ка хаотичности. Захваљујући томе, теорија хаоса је убрзо нашла своју примену у различитим наукама, као што су физика, хемија, биохемија, астрономија, метеорологија, биологија, медицина итд.

Већ 1928. године холандски инжењер Балт ван дер Пол (*Balthasar van der Pol*) створио је математички модел за осцилујућу цев засновану на Поенкаревој динамичкој топологији, док су средином педесетих година совјетски научници Андреј Колмогоров

51 К. Мареј, „Да ли је Сунчев систем стабилан?“, *Трећи йројрам*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990, 259.

52 Ј. Персивал, 253.

53 *Ibid.*, 255.

54 Б. Манделбро, „Фрактали – геометрија природе“, *Трећи йројрам*, св. I, бр. 84, Београд зима 1990, 281–286.

(Андреј Колмогоров), Владимир Арнолд (Владимир Арнольд), Јаша Синај (Јаша Синај) и Борис Чириков (Борис Чириков) теоријски проучавали проблеме израде акцелератора честица користећи управо теорију хаоса. То су чинили и Ф. К. Гордон (*F. K. Gordon*) и М. Хајне (*M. Heine*), који су први почели да користе рачунаре за израчунавање хаотичних орбита честица у акцелераторима.

Данас је примена теорије хаоса у физици много шира. Теорија хаоса може подједнако да се користи за анализирање понашања славина које цуре (Роберт Шоу */Robert Show/*, Александар Николаевич Шарковски */Александар Николаевич Шарковский/*, Мичел Фајгенбаум */Mitchel Feigenbaum/*) или турбулентних флуида (Д. Руел */D. Ruell/*, Флорис Такенс */Floris Takens/*), као и за астрофизичка описивања кретања звезда у галаксијама, инспирираних кретањима молекула гаса (Џејмс Џинс */James Jeans/*, Џорџ Контопулос */George Kontopoulos/*). Теорија хаоса, исто тако, све више налази своју примену у хемији, какав је случај са осциловањем хемијске реакције под називом Белоусов-Жаботински или са коришћењем једначина за стварање модела молекула како би се показало да хаос у класичним атомским системима изазива последице и на квантном нивоу (Нил Помфри */Neil Pomfrit/*). Захваљујући Поенкареовим истраживањима кретања небеских тела у Сунчевом систему и појму „резонанце“ који је он користио за објашњавање правилног и хаотичног кретања небеских тела, астрономи су успели не само да објасне многе небеске појаве већ и да стварањем нових нумеричких метода (мапирањем) знатно унапреде своје истраживање (Џон Виздом */John Wisdom/* и Стивен Пил */Steven Pill/*). Захваљујући томе, француски математичар и астроном Жак Ласкар (*Jacques Laskar*) је 1989. године успео да докаже да је орбита Земље и свих унутрашњих планета у Сунчевом систему у основи хаотична.⁵⁵ Поставка теоретичара хаоса да сви осцилујући системи постају хаотични омогућила је Роберту Меју (*Robert May*) да схвати на који начин осцилирају популације животиња и како њихово понашање постаје хаотично у зависности од количине хране, као и Едварду Лоренцу (*Edward N. Lorenz*) да 1963. године анализира хаос у променама времена коришћењем модела под називом „Ефекат лептира“ (*Butterfly effect*). Најзад, и људски и животињски органи представљају осцилујуће системе, што је већ шездесетих година омогућило научницима да проучавају рад срца (Владимир Арнолд), његову влакнатост

55 К. Мареј, 263–264.

(Леон Глас /*Leon Glass*/)⁵⁶ или хаотичан раст ћелија рака у људском организму.⁵⁷

Захваљујући напорима пионира теорије хаоса и научницима који су кренули трагом својих претходника, данас многе природне појаве могу боље да се упознају и објасне.

Астрономи данас користе хаос да би створили модел пулсирања раног свемира, кретања звезда у галаксијама и планета, сателита и комета у Сунчевом систему, као и за проучавање Земљиног магнетизма који доводи до појаве ауроре. Биолози хаос налазе у променама популације инсеката и птица, а биохемичари у метаболизму ћелија или у распрострањавању импулса дуж нервних влакана. У медицини се хаос користи за проучавање рада људских органа, посебно срца чији је рад код здравог човека у основи хаотичан, али и за предвиђање ширења епидемија или њихово сузбијање (као што је случај са gripом или AIDS-ом). Инжењери такође морају да мисле на хаос када конструишу електрична кола, акцелераторе честица и плазме, или када треба да спрече превртање усидреног брода на узбурканом мору. И метеоролози користе теорију хаоса за боље разумевање атмосферских појава и њихово поузданије прогнозирање. Тако данас поступају и математичари када решавају проблеме у којима наоко прости системи показују изузетно компликовано понашање.⁵⁸ Све побројано доводи до питања: како је могуће да се теорија хаоса примењује у међусобно тако различитим научним гранама?

Овакав развој теорије хаоса, првенствено у природним наукама, никако не би био могућ без уочавања „неправилног“ понашања у појавама или између њих, стварања рачуна вероватноће (а посебно рачуна специјалне теорије вероватноће),⁵⁹ одређивања начела квантне механике заснованих на „Хајзенберговом начелу неодређености“ (према коме „све што може да се измери подлеже истински случајним колебањима“),⁶⁰ нити без примене рачунара са све већим могућностима за обраду података. Без тога би теорија хаоса и даље остала само узлет и још једна авантура људског духа, без икакве могућности за корисну примену у стварности. Такав спој, међутим, омогућава истраживања заснована на при-

56 J. Персивал, 256–258.

57 Вид. R. van Potter, *Bioethics. Bridge to the Future*, Prentice-Hall Biological Science Series, New Jersey 1971.

58 J. Персивал, 254–255.

59 М. Илић, *Лоичке основе теорије вероватноће*, Београд 1962.

60 П. Дејвис, 258.

мени теорије хаоса чак и у оним областима у којима то све до скоро никако није било могуће учинити.

Данас теорија хаоса може да се примени било за прогнозирање економских токова у друштву за одређен период времена, било за састављање берзанских прогноза, што се све чешће чини. То никако не умањује улогу интуиције или видовитости, већ њихово коришћење смешта у примереније оквире. Наиме, оно што је некад била ствар „здрог инстинкта“, интуиције или видовитости у најширем смислу, данас у великој мери замењује примена теорије хаоса која, такође, проналази ред у нереду и може поуздано да га прогнозира. Штавише, последњих десетак-петнаестак година (до 2000. године, али вероватно и касније) знатан број научника, посебно физичара, користили су резултате теорије хаоса у социологији, јер су схватили да неке нелинеарне једначине које описују одређене процесе, чак и оне једначине које описују квантна физичка збивања у атомима, могу да се примене на различите друштвене појаве, као што је нпр. политичка револуција. То је могуће јер у физичким и друштвеним појавама у подједнакој мери постоји изражена склоност ка хаотичности. Дакле, различите појаве у друштвеним наукама, као и природне појаве, могу да се проучавају на исти начин, коришћењем исте апаратуре, с том разликом, као што сматрају поједини теоретичари хаоса, што уместо „битног фазног прелаза“ који се користи у физици када се нагло мења неки параметар, у друштву као предмету истраживања може да се примени неки друштвени закон. То значи да захваљујући теорији хаоса систем диференцијалних једначина може да се користи за описивање промена у друштву. Њиховим решавањем, боље речено њиховим мапирањем, може да се предвиди још нешто – да се прогнозира вероватан исход промена у друштву које се такође може одредити као један особен хаотичан систем.⁶¹ Ако то важи за политичку револуцију у социологији и друштву, зашто исто то не би важило за промене у праву које је такође један у основи хаотичан систем (нпр., за формално-правну револуцију).

Настанак и развој теорије хаоса, као што може да се примети, обележава успостављање другачијег погледа на природне и друштвене појаве, коришћење новог методолошког апарата који рачуна пре са мноштвом него са индивидуалним, као и све шира примена резултата теорије хаоса у новим научним областима. Све то омогућава истраживање на сасвим другачији начин и са потпуно новим могућностима. У основи тог новог приступа стоји: *свеи је ирајна несџабилносѝ*.

61 В. Паар, „Енергетске степенице“, *Галаксија*, Београд, јул 1990, 30–32.

II глава

ШТА ЈЕ ТЕОРИЈА ХАОСА

На питање шта је теорија хаоса не може да се одговори само на један начин. Промена слике света до које је дошло захваљујући теорији хаоса, променила је слику и саме теорије хаоса. То, међутим, не значи да појам теорије хаоса не може да се одреди и прецизира одговарајућим значењима која се везују за овај појам.

Теорија хаоса првобитно представља средство за откривање реда у нередy применом рачуна вероватноће. У том најстаријем и најужем значењу, теорија хаоса се користи у тзв. „граничним случајевима“ који сасвим не одговарају пројектованој детерминистичкој слици света у коме влада ред. Такви гранични случајеви представљају изузетке у правилном, регуларном понашању појава, и задатак је одговарајућих математичких поступака да то објасне и понашање које је предмет истраживања ускладе са понашањима других појава које не показују такво „нерегуларно понашање“.⁶²

Теорија хаоса у поменутом смислу има своје упориште у класичним поставкама теорије вероватноће које су сложеније од техничких поставки рачуна вероватноће. Већ је у Аристотеловој *Рейорици* записано: „Вероватно је оно што се догађа са већином делова“.⁶³ Међутим, овај став само посредно изражава идеју о вероватноћи на коју се ослања првобитна теорија хаоса. Та идеја је у правом смислу обновљена и разрађена много векова касније у радовима Пјер Симон де Лапласа и Анри Поенкареа, који су утемељили тзв. класично схватање вероватноће. Неке елементе дефиниције вероватноће изложио је Јакоб (Жак) Бернули (*Jakob Bernoulli*), а пре њега Блез Паскал (*Blaise Pascal*).⁶⁴ Међутим, тек је Лаплас 1814. године у свом *Филозофском есеју о вероватноћама* дао класичну дефиницију вероватноће која гласи: „Вероватноћа

62 Ј. Персивал, 255–256.

63 Аристотел, *Рейорика*, Подгорица 2008, 1, 2, 1357а, 34.

64 М. Илић, 16.

је однос између броја повољних и укупног броја свих подједнако могућих случајева за неки догађај. Мера ове вероватноће се изражава разломком чији је бројитељ број повољних случајева, а именитељ број свих могућих случајева.⁶⁵ То је могло да се учини јер је већ у Лапласово доба постало јасно да у начном и истраживачком раду, као и у животу, „класична и традиционална двовердносна логика, која разликује само два логичка модалитета (истинито и лажно), не може да задовољи“.⁶⁶ Па ипак, теорија вероватноће је још дуго времена делила судбину многих других теорија чији се будући значај више наслуђивао него што се разумео или доживљавао.⁶⁷

Узлет теорије вероватноће на најбољи начин илуструје њен развој, али и развој теорије хаоса. У почетку се вероватноћа у класичној теорији примењивала само на догађаје као физичке појаве. Због тога је могло да се говори само о вероватноћи догађаја, али не о вероватноћи идеја.⁶⁸ У ствари, о вероватноћи је могло да се расправља само у „објективном“ смислу. Тако је поступио Ричард фон Мизес (*Richard von Mises*), који је себи поставио задатак да изгради квантитативан појам вероватноће у коме главно место припада појму колектива, који је одредио на следећи начин: „Колектив је масовна појава или догађај који се понавља, а који испуњава два захтева: релативне учестаности појединачних одлука морају да поседују одређене граничне вредности, а ове, опет, морају да остану непромењене, ако се произвољним избором места издвоји један број елемената из целине“.⁶⁹

Поменути приступ није карактеристичан само за класично одређивање појма теорије вероватноће на коју се првобитно ослањала теорија хаоса, већ и за тзв. „фреквентну теорију вероватноће“ (Ричард фон Мизес и Ханс Рајхенбах /*Hans Reichenbach*).⁷⁰ Теорија вероватноће је квантитативно унапређена тек када је предмет појачаног интересовања постала субјективна страна вероватноће, која такође постоји. На тај начин је проблематика вероватноће проширена, а то је омогућило стварање модерног појма теорије хаоса. Тај прелаз није био брз, већ постепен.

65 P.-S. de Laplace, *A Philosophical Essay on Probabilities*, New York 1951, 7.

66 М. Илић, 9.

67 *Ibid.*, 11.

68 J. Veyn, *The Logic of Chance*, London 1956, 4. Нав. према: М. Илић, 19.

69 R. von Mises, *Wahrscheinlichkeit, Statistik und Wahrheit*, Wien 1951, 33–34. Нав. према: М. Илић, 21.

70 М. Илић, 40–41.

Вероватноћа у субјективном смислу је првобитно одређивана као однос између догађаја и чињеница, с једне, и пропозиција (исказа) и судова, с друге стране, а тек касније као однос између судова и пропозиција и истих таквих субјективних категорија. Од тада, вероватноћа више није могла да се везује само за догађаје, већ је то у истој или чак претежној мери све више постало могуће чинити и када је реч о самим идејама, тј. сазнању.

Захваљујући Анцилиону (*Ancilionus*), који је у свом спису *Сумње у основе рачуна вероватноће* још 1794. године написао: „Рећи да је нека прошла, садашња или будућа чињеница вероватна, то значи рећи да је вероватна нека пропозиција“, па на даље, истраживање вероватноће је стално унапређивано. Сам Анцилион је првенствено желео да доведе у сумњу тзв. класично схватање вероватноће које је рачунало само са догађајима, а не и да негира вероватноћу као такву.⁷¹

Подстицаји који су произашли из једног таквог научног напора нису занемарени. Напротив, бројни следбеници и настављачи Анцилионових идеја су на несумњив начин и у сваком погледу унапредили теорију вероватноће (Ѓеџ Поја /*George Polya*/, Примо Леви /*Primo Levi*/, Луј Феро /*Louis Ferrol*/ и други), било да је реч о субјективно-логичким теоријама вероватноће (Џон Мајнارد Кејнс /*John Maynard Keynes*/ и Харолд Џефриз /*Harold Jeffreys*/), семантичким тумачењима теорије вероватноће (Рудолф Карнап /*Rudolph Carnap*/ и Линда Вјеторис /*Linda Vjetoris*/) или аксиоматским варијантама као начинима за унапређивање теорије вероватноће (Сергеј Н. Бернштајн /*Sergey N. Bernshtein*/).⁷²

Према Џону Мајнاردу Кејнсу, теорија вероватноће се односи само на онај део који се добија помоћу аргумената. Њен задатак није да расправља о различитим степенима вероватноће према којима су добијени резултати уверљиви или неуверљиви.⁷³ Према Харолду Џефризу, вероватноћа изражава тзв. „примарну идеју о степену рационалне вере у неку пропозицију“. ⁷⁴ За семантичаре, пак, већ је и сама језичка подлога довољан материјал за успостављање одговарајућег појма вероватноће. Према Рудолфу Карнапу, постоје две врсте вероватноће: „она која се односи на степен потврђивања неке хипотезе с обзиром на употребљени исказ (вероватноћа₁) и она која се односи на учесталост обележја

71 Нав. према: М. Илић, 36.

72 *Ibid.*, 35–46.

73 J. M. Keynes, *A Treatise on Probability*, London 1957, 3.

74 H. Jeffreys, *Theory of Probability*, Oxford 1984, 20.

неког догађаја или исте ствари (вероватноћа₂)“.⁷⁵ Према Линди Вјеторис, пак, појам вероватноће може да се изведе упоређивањем двеју вероватноћа, при чему се основ за упоређивање налази у језичком значењу фразе „пре него“. Из тога, као из основног аксиома, треба да се изведе појам вероватноће и одреди појам теорије вероватноће. Најзад, за Сергеја Бернштајна, али и за велики број руских математичара, теорија вероватноће почива на извесном броју унапред постављених аксиома који се операционализују одговарајућим методолошким поступцима. У првој фази се утврђују и класификују чињенице, а у другој испитују односи између чињеница и утврђују одговарајуће везе међу њима.⁷⁶

Усредсређено истраживање субјективне стране вероватноће довело је до другачијег одређивања предмета теорије вероватноће и добијања другачијих логичких и сазнајних резулата. То нарочито важи за резултате субјективно-логичке теорије вероватноће. Захваљујући томе, створен је модеран појам вероватноће с којим рачуна и теорија хаоса. У својој крајњој варијанти (солипсизам), субјективно-логичке теорије су предмет теорије вероватноће почеле да своде искључиво на свест, језик и исказе. Али, ако је то можда лоша страна ових теорија, њихова добра страна је у томе што је проширен предмет интересовања истраживача, а управо је то довело до занимљивих и неочекиваних резултата. Данас вероватноћа подједнако може да се користи за предвиђање будућности, као и за предвиђања која су се десила у блиској, даљој или далекој прошлости. То указује на једну другу, изузетно важну страну теорије вероватноће – ова теорија подједнако може да се разматра у онтолошкој и гносеолошкој равни.

Испитивање онтолошке и гносеолошке равни као и могућности теорије вероватноће представља посебан и најважнији задатак специјалне логике вероватноће, која је увек вишезначна (поливалентна) *логика специјалне теорије вероватноће*.⁷⁷ Управо је ова теорија омогућила одлучујући продор у области нерегуларног понашања, што је данас главни задатак истраживања модерне теорије хаоса. Међутим, теорија хаоса у поменутом првобитном смислу најлакше може да се повеже са резултатима класичне теорије вероватноће, а једним делом и с резултатима фреквентне теорије вероватноће, иако њени резултати нису могли одмах да буду на оном нивоу који ће тек неколико деценија касније да буде

75 М. Илић, 44–45.

76 *Ibid.*, 45.

77 *Id.*, 142.

досегнуто. Али, и то је било довољно за напуштање њутновског схватања универзума као општеуређене слике света, као „чисто детерминистичке машине којом управљају вечни закони“.⁷⁸ Ова важна промена, постигнута великим делом управо захваљујући рачуну и теорији вероватноће, означава напуштање статичке слике света као вечне, заувек дате и непроменљиве теме која треба да се открива део по део, с вером да ће слика света једног тренутка збиља бити састављена.

Одлучујући корак у напуштању строге детерминистичке слике света подудара се с одлучујућим продорима у сагледавању нових могућности теорије хаоса за другачије, ново и потпуније разумевање света и његових појавних облика. Статичност уступа место динамичком приступу, а строги детерминизам законима вероватноће. На тај начин су створени услови за другачије одређивање саме теорије хаоса. Према том новом и ширем значењу, теорија хаоса почива на слици света у којој упоредо са редом постоји неред у свакој појави. Неред више не представља само одступање од реда, тј. нерегуларно понашање које је непожељно у сазнајном и практичном смислу, већ је садржан у свакој појави као њено својство и корелат реду и поретку. То ново сазнање је отворило нове видике: ред и неред више нису супротстављени једно другом, осим у хипотетичкој идеализованој представи која је лична и није обавезна, већ су саставни део свакодневног људског живота. Због тог сазнања, теорија вероватноће (на коју се делом ослања теорија хаоса) почива на следећој претпоставци: вероватноћа садржи предњи и задњи члан, а између њих се утврђује однос вероватноће.⁷⁹ У том распону (вероватноће) садржан је „разуман степен рационалне вере“ која може да се изрази неким бројем.⁸⁰ А од тога до рачунарске примене теорије вероватноће није био далек пут. Штавише, постигнути резултати су омогућили стварање тзв. теорије детерминистичког хаоса која омогућава проучавање хаоса у било ком затвореном систему. А то је био само почетни корак ка много сложенијим, занимљивијим и кориснијим истраживањима.

Према *теорији гејтерминистичкој хаоса* ред није универзалан, јер хаос постоји свуда у природи, па је потребно да разумемо и неред. До нередица у појавама, тј. до прелаза из правилног (регуларног) у хаотично (нерегуларно) кретање, долази због малих промена

78 J. Персивал, 253.

79 H. Reichenbach, *Wahrscheinlichkeitslehre*, Leiden 1935, 55–56.

80 H. Jeffreys, 17–18.

које воде ка све већим променама. На тај начин је у класичној физици објашњавано хаотично понашање честица које се крећу под утицајем неких сила, при чему због малих почетних промена услова долази до „великих промена у путањама честица са изванредно великим разликама“. Наиме, због бесконачно (инфинитезимално) мале промене почетне брзине може се догодити да путање честице после неког времена постану толико различите да се међу њима више не види никаква сличност иако она на самом почетку свакако постоји.⁸¹ То, наравно, не важи само за једноставне или просте системе, као што је случај са физичким кретањем честица, већ за све системе у којима упоредо са редом постоји неред, укључујући ту и „механичке копије неких делова стварности“, па чак и виртуелне системе који се „самоорганизују“ и „саморазвијају“ у рачунарима, као што је случај са тополошким мапама и фракталним сликама састављених модела појава или њихових система.⁸² Уочено је да у таквим појавама и системима нерегуларни процеси показују неку врсту „статистичке правилности“.

То међутим не мора увек да буде случај, јер детерминизам не мора да иде уз предвидивост.⁸³ Наиме, предвидивост таквих хаотичних система је знатно ограничена случајем, тј. „класичним случајним стањима“, која не могу да се подведу под теорију хаоса у поменутом смислу.⁸⁴ То доводи до необичног закључка: да теорија хаоса не може свуда да се користи, иако је хаос свуда присутан! И управо због тога теорија хаоса у овом значењу има ограничено поље примене. Оно је ограничено разликовањем ситуација које су хаотичне у уобичајеном смислу од ситуација које су у складу са научним схватањем хаоса. На пример, у праву, строго предвиђена улога случаја (у облику таксативно наведених изузетака) у развијеном моделу законског текста мора да се разликује од безброј случајних ситуација у којима тумачи, примењујући право, утврђују шта је законодавац стварно хтео да каже. У наведеном примеру теорија хаоса може да се користи само под условом да је реч о формулисаном законском тексту у коме су постављене заповести, „предвиђене“ могуће последице и улога случаја сведена на најмању могућу меру таксативним набрајањем. Али ни тада, теорија хаоса не може увек да удовољи жељеним потребама, јер оно што замишља законодавац не мора да одговара тексту усвојеног

81 В. Паар, 30.

82 Б. Манделбро, 281–286.

83 П. Дејвис, 289.

84 П. Рап, „Живот је хаос“, *Галаксија*, јануар 1990, 38.

закона или његовој примени, па је предвидивост таквог система знатно ограничена. То у крајњој линији значи да детерминизам омогућава предвидивост само у „идеализованој граници бесконачне прецизности“, што је немогуће постићи.⁸⁵ Најзад, посебна ограничења проставља наука, која користи речи и обликује њихово значење у складу са својим циљевима, а хаос и теорија хаоса не представљају изузетке.

Ограничења са којима се сучељава теорија хаоса у наведеном смислу довела су до настанка тзв. *недетерминистичке теорије хаоса*. У том трећем значењу, сам свет се одређује као хаотична појава или систем. Због тога је задатак науке да се бави оним што је непредвидиво, што измиче емпиријски провереним понашањима. Међутим, такав нов научни задатак захтева обрнут методолошки приступ или, као што истиче Вилем Флусер (*Vilém Flusser*), „ентропијски негативно размишљање“.⁸⁶ Ентропијски негативно размишљање, у ствари, није ништа друго до стварање нове појаве из основних елемената исте појаве или, пак, комбиновање елемената исте појаве са елементима других појава. Оно представља стваралачки чин у његовом изворном значењу (генезу), па у преносном смислу може да се одреди супротно – као „хармонијски позитивно размишљање“. Истраживач према Флусеру више не треба да открива никакве скривене поретке у свету, већ поретке какве замишља и жели треба да пројектује у свет који је хаотичан, а затим да их „пеца“ у том свету, „заборављајући“ да их је сам пројектовао. Крајњи задатак истраживача више није да успешно предвиђа појаве, да се бави прогнозирањем,⁸⁷ већ да појавама које ствара или поново открива манипулише захваљујући све већим могућностима рачунарске симулације и вертуелне стварности (*Virtual Reality – VR*). А то теорију хаоса приказује у сасвим новом светлу – не само као научну дисциплину, већ као важно средство људске технике и вештину за испитивање имагинативног.

Теорија хаоса у свим наведеним значењима треба да обезбеди предвидивост. Али, када је реч о њеном трећем значењу, према коме и сам свет представља „статистички случај хаоса“, теорија хаоса треба да омогући испитивање појава или система који чак не морају ни да постоје. То је могуће због тога што се и у таквим системима поред регуларних одвијају и нерегуларни процеси. А то је савим довољно да теорија хаоса постигне свој циљ.

85 П. Дејвис, 290.

86 В. Флусер, 280.

87 Н. Reichenbach, 389 и даље. Вид. М. Илић, 148–152.

Појам теорије хаоса може да се одреди и нешто другачије. Наиме, поред наведених главних значења могу да се замисле друга значења која изражавају различите степене и нијансе у понашању појава. Због тога може да се говори о теоријама хаоса којих би било управо онолико колико би било могуће замислити њихових различитих варијанти. Тих варијанти је безброј, и то само унутар замишљених крајњих граница појава које су одређене бројевима „1“ и „0“. То важи за све појаве, па и за право, у коме би на пример „1“ означавао потпуно хармонично функционисање права (еуномију), а „0“ потпуни престанак његовог функционисања (аномију). Невоља је у томе што „апсолутни ред“ и „апсолутни неред“, као знамења потпуног поретка и беспоретка, нису познати људском искуству. У ствари, људском искуству су познати само „релативни ред“ и „релативни неред“, као знамења непотпуног беспоретка, тј. као стања система у којима са редом истовремено постоји неред. То је разлог због кога теорија хаоса може да се сматра заједничким називом за безброј посебних теорија хаоса. Таква теоријска могућност ни на који начин не доводи у питање теорију хаоса, већ само указује на могућности које она пружа. Оно што је стално и што се налази у основи сваке њене варијанте, јесте идеја о реду и хаосу. У противном, било какво научно предвиђање не би било могуће, док би индуктиван метод постао бескористан.⁸⁸ Па ипак, та шароликост која плени, својствена је теорији хаоса као ретко којој новој теорији.

Теорија хаоса представља универзалну општу теорију свих сложених динамичких система. Она може да се примени на све што постоји у природи, јер подједнако успешно открива општу уређеност појава и система који се на локалном нивоу понашају насумично и хаотично, као и општу неуређеност и хаотичност појава и система који на локалном плану показују уређеност и регуларност. То важи и за вештачке појаве и системе на макро и микроплану, а не само за природне. Све то теорију хаоса приказује као модерну теорију која на радикалан начин поново покреће испитивање постојећих знања о појавама и њиховим законитостима, укључујући ту и сам свет као врхунску појаву. Она на нов начин доводи у везу организацију са случајношћу, сврсисходност са спонтаношћу и ред са хаосом.

88 J. M. Keynes, 236–237.

III глава

ОБЕЛЕЖЈА И ЗНАЧАЈ ТЕОРИЈА ХАОСА

Теорија хаоса користи одговарајући методолошки апарат, као и свака друга теорија. Она посматра свој предмет, сређује прикупљене чињенице, класификује их, апстрахује из њих основне појмове и начела или извлачи одговарајуће закључке који могу да се провере коришћењем не само правила општеважеће логике, него и правила опште и специјалне логике теорије вероватноће. Али, потребно је да претходно буду испуњени неки општи услови, као што су: све хипотезе морају експлицитно да буду постављене, при чему закључци морају да следе из постављених хипотеза; добијени закључци не смеју да буду противречни са поставкама или чињеницама; поставке морају да буду применљиве у пракси, односно не смеју да се односе на неки немогућ експеримент; сама теорија мора да буде експлицитно изложена како би могли да се отклоне погрешни закључци; теорија не сме да оспорава неку емпиријску пропозицију *a priori*; број поставки мора да буде сведен на најмању могућу меру итд.⁸⁹ Нарочито треба водити рачуна о томе да људска мисао није савршена и да корисност добијених резултата често преовладава над њиховом истинитошћу. То посебно важи за тзв. „недефинитивне“ закључке, јер „вероватноћа подједнако зависи како од посматране пропозиције, тако и од чињенице у односу на коју се посматра“.⁹⁰ То је разлог због кога се за сазнање које пружа теорија хаоса може рећи да је „солидно“ када може да буде потврђено у целини; када може да се потврди само један његов део, док је остатак способан да се и даље постепено потврђује; као и када постоји неки разлог који нашу веру у неки садржај рационално оправдава.⁹¹

89 Н. Jeffris, 8–10. Вид. М. Илић, 82–83.

90 Н. Jeffris, 15.

91 М. Илић, 63.

Теорија хаоса је дакле применљива теорија, иако добијени закључци нису дефинитивни према условима традиционалне логике. Док је за традиционално схватање важно да ли је добијени закључак истинит, дотле је за теорију хаоса важно да добијени закључак тежи ка постизању све већег степена вероватноће, тј. да омогућава апроксимацију. Ова значајна разлика одређује циљ теорије хаоса „која презире сваку тврдњу о појединачном случају и прави прорицање само за њихов читав низ“.⁹²

Применљивост теорије хаоса потврђују резултати који су већ постигнути у различитим научним дисциплинама. Ти резултати ће бити бољи када прогнозе које се добијају применом теорије хаоса буду потврђене експериментима. Међутим, вредност теорије хаоса не долази у сумњу ни када је теоријска предвиђања немогуће експериментално проверити, када се предвидивост схвати као идеал који се налази „с друге стране хоризонта“. Али, теорија хаоса, не може да се користи када постоји „потпуна статистичка хаотичност без икакве правилности“, што је само теоријска претпоставка. Теорију хаоса не треба користити ни када се ради о „потпуној регуларности“, што је такође још једна теоријска претпоставка. Обе поменуте крајности на свој начин одређују границе примене теорије хаоса, која успешно може да се користи само када су у питању „прелазни облици“, у којима упоредо са регуларношћу постоји хаотичност. Такав је случај са свим појавама у природи. А то је сасвим довољно да теорија хаоса испуни свој циљ.

Теорија хаоса, треба истаћи, може да обезбеди само предвидивост и поузданост резултата, али не и њихову истинитост. Истинитост може накнадно да се потврди или оспори. Предвидивост, поузданост или извесност, које једино може да обезбеди теорија хаоса, указују на настајање другачијег научног погледа који захтева коришћење другачије, недуалистичке онтологије. Према њој, поредак представља „статистички специјалан случај хаоса“. Сматра се да таквом поретку више одговарају „вероватноћа“ и „конкретност“, него „истина“ и „стварност“ којима се користи класична онтологија.

Према Вилему Флусеру, једном од водећих теоретичара хаоса, законитости представљају „суму статистичких сажетака случајности које су постале нужност“, а свет „низ случајности које се заснивају на општој тенденцији према све безобличнијем расипању“. У таквом свету, у коме законитости представљају сажете

92 Н. Reichenbach, 411-412.

статистичке вредности, сматра Флусер, „реч истина губи смисао“ и „мора се заменити речју вероватноћа“. То важи и за речи „стварност“ или „реалност“, које треба да буду замењене речју „конкретност“. Међутим, и конкретно је исто тако једна недостижна гранична вредност као (нпр.) истина у епистемологији, о чему нарочито треба да се води рачуна приликом стварања онтологије која више одговара потребама теорије хаоса. За Флусера чак и природни закони представљају само нашу пројекцију стварности коју поново откривамо. Произилази да Коперникова теорија није ништа ближа истини од Птолемејеве теорије. Она је само погоднија за рад.⁹³

Природни закони нису наше једине пројекције стварности. Они су можда само најупечатљивије пројекције, што значи да је идеју коју Флусер саопштава исто тако могуће применити у било којој другој научној теорији, па и у правној теорији, у којој би „погодност за рад“ такође представљала главно мерило за примену одговарајуће посебне правне теорије. То не би требало да чуди, јер наше теорије су наши изуми. Оне могу да буду пука погрешна нагађања, као и смеле претпоставке. Из њих ми не стварамо стварни свет, „већ сопствене мреже у које покушавамо да уловимо стварни свет“.⁹⁴ Без теорија које су увек некаква пројекција стварности, ништа не може да се започне, нити ишта може да се заврши. Али, није довољно да нека теорија само буде погодна за рад. Потребно је да теорија располаже и високим степеном проверљивости, тј. одговарајућим садржајем који омогућава успешно тестирање. А управо теорија хаоса, због свог универзалног методолошког значаја и изузетно разноврсног садржаја, као ретко која теорија испуњава наведене услове иако се ради о младој научној теорији.⁹⁵

Терминологија коју предлаже и користи Флусер ипак није сасвим нова, нити је сасвим непозната. Њу је пре Флусера користио Ханс Рајхенбах када је, говорећи о процени исказа вероватноће, запазио да ће и нови искази поново имати облик исказа вероватноће. На тај начин, сматрао је Рајхенбах, „појам истине замењујемо појмом вероватноће“, јер истинито и погрешно означавају само „екстремне тачке на скали“.⁹⁶ А и то је плод нашег разума и одлуке да се негде застане. Може се говорити само о „степенима истинитости“, који означавају „различите степене вероватноће“ која тежи да на крају постане потпуна.

93 В. Флусер, 266–277.

94 К. Попер, 75.

95 Вид. М. Фајгенбаум, „Загонетка хаоса“, *Прејлед*, Београд 1984.

96 Н. Reichenbach, 359.

Рајхенабахова тврдња да сви природни закони представљају „импликације вероватноће“ која може да се степенује, веома је блиска идејама Вилема Флусера. Али, „импликације вероватноће“ представљају и сви „законити односи“ (боље речено закономерности) међу појавама, било да је реч о природи или људском друштву. Према томе, нису само природни (физички, механички) закони импликације вероватноће, већ су то у подједнакој или у још већој мери статистички и пертурбациони закони, па чак и тенденцијске правилности у којима каузална веза међу појавама није непосредно или јасно видљива и изражена.⁹⁷

Одређивање природних и статистичких закона као импликација вероватноће упућује на још један важан закључак о новини коју у себи садржи теорија хаоса. Наиме, ако су природни закони само импликације вероватноће, онда се теорија хаоса (са теоријом вероватноће) односи само на аргументацију која се користи. Према томе, теорија хаоса не треба више да расправља о различитим степенима истинитости, већ о „различитим степенима према којима су тако добијени резултати уверљиви или неуверљиви“.⁹⁸ Разлог је следећи: истинитост извесних искуствених ставова припада само нашем „референтном систему“.⁹⁹ А то значи да хаос постоји када је човек дезоријентисан, када му је „одузета основа сваког расуђивања“. У таквој ситуацији, „где се заиста сретну два принципа која не могу да се помире, ту свако проглашава другог за будалу и јеретика“.¹⁰⁰

Теорија хаоса се не ослања само на резултате субјективно-логичких варијанти теорије вероватноће, а нарочито не на различите варијанте солипсизма унутар правца субјективног идеализма. Она, исто тако, рачуна са стварношћу, ма како стварност била схваћена и одређена. Због тога делује уверљивије, тј. ближе је истини, Кејнсово запажање да је знање могуће постићи само као „коинциденцију сигурне рационалне вере и чињеничног стања“.¹⁰¹

У терминологији теоретичара хаоса сусрећу се и други изрази који више одговарају њиховим потребама и намерама. Такав је случај са изразом „вероватност“ (плаузабилност), који писци разликују од вероватноће (Ђерђ Поја). На пример, предиктивни искази припадају вероватности (плаузабилни су), а индикативни

97 Вид. С. Обрадовић – М. Сентић, *Основи статистичке анализе*, Београд 1959.

98 Ј. М. Кејнес, 3.

99 Л. Витгенштајн, *О извесности*, Нови Сад 1988, т. 83, 19.

100 *Ibid.*, т. 611, 98; т. 613; т. 614, 99.

101 Ј. М. Кејнес, 11–12.

искази вероватноћи (пробабилни су). Вероватност, тј. плаузабилност, означава онај састојак (у компоненту) вероватноће у којој доминира лична, субјективна страна. То је истраживачима послужило као основ за разликовање субјективне од објективне вероватноће. На њеном коришћењу нарочито је истрајавао Рудолф Карнап, према коме субјективна и објективна вероватноћа треба и терминолошки да се раздвоје, с тим што „вероватноћа₁“ треба да оличава субјективну вероватноћу која изражава „релативну фреквенцију“ код појава.¹⁰² Сагласно са тим, што је „свест о прираштају плаузабилности већа у процесу индуктивног закључивања“, то је већа субјективна вероватноћа. Повећавање субјективне вероватноће, међутим, никако не мора да значи да је порасла објективна вероватноћа, о чему теоретичари хаоса и те како воде рачуна када прогнозирају понашање неке појаве.¹⁰³

Велики методолошки значај и велике могућности које ствара теорија хаоса као да превазилазе тешкоће са којима се истраживачи сусрећу у свом раду. Те могућности приказују теорију хаоса у посебном светлу, као научну теорију интердисциплинарног или мултидисциплинарног карактера. Она је заснована одређивањем закона вероватноће, касније разрађена до потребног нивоа у математици, да би, захваљујући могућностима савремених рачунара, омогућила нова открића на нивоу који су претходни математичари и филозофи могли само да замишљају и прижељкују. То посебно важи за решавање старих проблема који све до скоро нису могли да буду решени, иако су одавно постављени. Али, од тога је много важнији нов поглед на старе проблеме и, с тим у вези, њихово другачије сагледавање и одређивање које отвара нове просторе за примену теорије хаоса у сасвим различитим научним областима. Теорија хаоса је као „река коју напајају многи потоци“. Она располаже изразитом обједињавајућом тенденцијом у данашњој распарчаној науци чији се број посебних дисциплина више тачно не зна.

Теорија хаоса се и најбрже развија међу данашњим наукама, посебно захваљујући својој интердисциплинарности или мултидисциплинарности, што води ка интегративности и стварању нових синтеза. Такав развој је убрзан када је откривено да системи и теоријски модели могу да се испитују и примењују у различитим научним подручјима. Али, то није необично, јер до такве интеграције долази увек када се исти или сличан метод користи у

102 М. Илић, 94–96.

103 К. Попер, 198–199.

различитим областима научног истраживања. Уз то, повезивање различитих наука пружа драгоцену могућност да се плански и организовано приступи осветљавању истог предмета са различитих страна, што је данас изражено у наукама као никад до сада. Поменуте тенденције, у споју са могућностима и резултатима теорије хаоса, готово да саме указују на допринос, новину и несумњив научни значај теорије хаоса.

Теорија хаоса као саставни део своје методологије посебно снажно афирмише примену математичких операција и одговарајућег инструментаријума којим располажу општа и специјална теорија вероватноће. На тај начин се још једном чини значајан покушај да се конкретизује део математичке теорије, као и да се постављени постулати повежу с уобичајеном и већ познатом материјом природних и друштвених наука. Теорија хаоса, такође, претендује на објективност добијених резултата користећи се првенствено математиком. Таква намера је нарочито изражена од када су предмет научног интересовања постале друштвене појаве у којима је тзв. субјективност „субјеката друштвеног процеса“ наупоредиво израженија од истраживачевог субјективног становишта. Управо у таквим појавама, а таква појава је и право, теорија хаоса настоји да постигне задовољавајуће и корисне научне резултате.

Теорија хаоса поникла је првенствено због практичних потреба да се открију обрасци реда у непредвидивом сложеном понашању појава. То што је првобитно развијена као математичка теорија представља додатну потврду да њени резултати могу да буду примењени у областима у којима то до скоро није био случај. Ипак, она још није пронашла своју примену у праву, јер је била потпуно изван интересовања правних истраживача.

IV глава

ТЕОРИЈА ХАОСА СПРАМ СРОДНИХ ТЕОРИЈА

Теорија хаоса није једина теорија која вероватноћом покушава да објасни и предвиди понашање појава и процеса који су предмет истраживања. То је случај и са другим теоријама, као што су теорије организације, комуникације, одлучивања, евиденције или бројне варијанте унутар специјалне теорије вероватноће, па чак изван ње. Све поменуте теорије, као и њима сличне теорије које нису поменуте, своје извориште налазе у методолошком апарату који истражује опште закономерности развоја за широку класу појава и субјеката. Тај методолошки апарат је постављен и развијен у општој теорији система, која се првобитно ослањала на резултате опште и специјалне теорије вероватноће.

Важно место међу поменутим теоријама припада теорији надметања (*Game Theory*) и теорији катастрофе (*Theory of Catastrophe*). Обе теорије су настале због незадовољства постигнутим резултатима теорије вероватноће и жеље да се проблемима који нису задовољавајуће решени приступи на другачији начин. Оне су корисне и за боље разумевање теорије хаоса, а нарочито за истраживање веза реда и нереди. Али, упркос сличностима и међусобном допуњавању, између њих постоје значајне разлике.

Теорија надметања је старија теорија. Њу је први формулисао, математички поставио и разрадио у свом чувеном спису *Zür Theorie der Gesellschaftsspiele* Џон фон Нојман 1928. године.¹⁰⁴ Код нас је Стеван Врачар први успешно приказао теорију надметања и наговестио могућности за њену примену у друштвеним и прав-

104 J. von Neumann, *Zür Theorie der Gesellschaftsspiele*, *Mathematische Annalen*, Bd. 100, 1928. О теорији надметања вид. J. von Neuman and O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behaviour*, Princeton 1947; M.-A. and R. Dimand: *The History of Game Theory. From the Beginnings to 1945*, Vol. I, London 1996.

ним наукама. Њену суштину, у најкраћем, представља „анализа стратешких могућности и тока надметања учесника игара“.¹⁰⁵

Теорија надметања полази од очигледне чињенице да у друштвеном животу постоји „феномен игре“, да је учешће у игри својствено сваком човеку, као и да један или више учесника игре настоје да одређеним поступцима обезбеде за себе повољан исход. Међутим, прави значај теорије надметања не произилази само из очигледних чињеница, нити из конструкција и математичких формулација одговарајућих поставки. Он исто тако произилази из „констатације да се модел игре појављује у готово свим конфликтним ситуацијама које настају у животу појединаца, група и нација“.¹⁰⁶ Такво проширивање предмета омогућава да поставке теорије надметања постану применљиве, спецификоване и верификоване у свим наукама које се баве сличним ситуацијама.

Теорија надметања представља први значајан покушај да се на подробнији начин математички објасне сложене ситуације у којима се налазе учесници неке игре или неког друштвеног процеса на који може да се примени модел теорије надметања. Отуд аналитички поступак ове теорије подразумева стварање и употребу великог броја унапред створених модела који у што већој мери треба да одражавају „типичне ситуације“, иако је сасвим јасно да такви конструисани модели не располажу оном поузданошћу којом располажу чисто математички модели. Уз то, употреба модела захтева њихово стандардизовање у толикој мери да они зблиља буду прототип сложених ситуација до којих долази у друштву, а посебно у економији и политици. Најзад, за створене моделе није толико важна садржина процеса које они треба да представљају, већ то да модел обухвата динамику (сукобе и сарадњу) унутар саме појаве или процеса који је истински узор одговарајућем моделу.

Општи циљ теорије надметања представља „откривање карактера стратегије учесника једне конфликтне ситуације, тј. у односу где се испољава супротност њихових интереса“. Да би тај циљ био постигнут, неопходно је да теорија надметања одговори на друга важна питања: како треба извршити избор ситуације, саобраћати са партнером или разликовати предности и недостатке противника, на који начин може да се предвиди исход сваког противничког потеза и крајњи резултат надметања. Тек затим

105 С. Врачар, „Резултати и перспективе ‘теорије надметања’ (Game Theory) у области политичких наука“, *Архив за јравне и друштвене науке*, LXXVII, Београд 1962, 25.

106 *Ibidem*, 25.

може да се пружи укупна оцена читаве акције или процеса, одреди основна оријентација у игри, утврде стратегијска упутства, предвиде последице сопствене или противникове акције итд. Све то теорију надметања приказује као „поуздан компас практичне активности“.¹⁰⁷

Теорија надметања је врло брзо примењена у најразличитијим областима у којима је на одговарајући начин присутна појава (феномен) игре, тј. где постоје сукоб и сарадња међу учесницима игре. Она је подједнако коришћена за формулисање ефикасне тактике у борби против непријатељских подморница, за одбрану поморских конвоја, у ваздушним биткама или за утврђивање рационалне политике у унутрашњим и међународним односима. Исто тако, теорија надметања је коришћена и за изучавање свих других конфликтних ситуација до којих често долази у друштву, као и за предлагање одговарајућих економских, политичких или правних закључака и решења.

Изражена практичност теорије надметања, међутим, није сасвим у складу са њеном поузданошћу. Та практична мањкавост произилази првенствено из мањкавости самих теоријских поставки које су творци уградили у ову теорију. Главни недостатак састоји се у механичком изједначавању друштвених игара (нпр., бриц, преферанс, покер, вист) са стварним друштвеним ситуацијама и збивањима, што је довело до упрошћавања у мери која није прихватљива.¹⁰⁸ Такав поступак је довео до конструисања „типичних ситуација“ и шематизма, при чему су занемарена друга одступања до којих збиља долази у стварности. Поменути недостатак отклања управо теорија хаоса, јер подједнако узима у обзир ред и неред, правилности и одступања, а они су присутни у свакој појави. И друго, конструисање и шематизам, тако присутни у теорији надметања, могли су да омогуће само стварање статичких модела у којима је испитивање њихове динамике замењено анализирањем њиховог могућег динамичког кретања. Тиме је изван видокруга остало оно што је најважније – добијање поузданих резултата. Тај недостатак је ублажен извођењем експеримената, који нису поуздани и скупи су када се ради о испитивању друштвених појава и процеса. Насупрот томе, теорија хаоса испитује појаве или њихове системе не мењајући стварност, што се догађа када се користи експеримент. У ствари, теорија хаоса експеримент користи сасвим изузетно, тек када ни на који други начин није

107 *Ibid.*, 25, 28.

108 *Id.*, 30.

могуће проверити понашање испитиване појаве или када добијени резултати захтевају двоструку проверу и потврду. То, наравно, нису једине мањкавости теорије надметања, али су сигурно најважније. Оне теорију надметања, засновану на метематичком верификовању главних теоријских поставки, приказују као сасвим оригиналну теорију која ипак не може на задовољавајући начин да одговори на питања због којих је створена.

И друга поменута теорија, теорија катастрофе представља сасвим нову теорију која се користи методолошким апаратом опште теорије система и математичким моделовањем природних и друштвених система. Наиме, изненадне и велике промене у појавама и системима непосредно су инспирисале Жил-Рене Тома (*Jules-René Thomé*) да у својој књизи *Stabilité, Structurele et Morphogeneze* 1972. године теоријски дефинише и изложи теорију катастрофе. Према њему, теорија катастрофе као математички метод садржи у себи две метематичке дисциплине: „топологију“ и „квалитативни динамизам“, који је почетком XX века развио Анри Поенкаре. Обе математичке дисциплине имају за циљ да објасне квалитативне промене у систему, па стога имају високу хеуристичку и малу експерименталну вредност. То, међутим, није спречило истраживаче да теорију катастрофе користе у различитим научним областима и дисциплинама, као што су физика, медицина, политикологија, наука међународних односа или у било којој другој науци у којој могу да се састављају модели и изводи рачунарска симулација. При томе, није толико важно о каквим је појавама реч, јер не постоји потпуна разлика између природних и друштвених појава. Много је важније да се теорија катастрофе примењује за „широку скалу појава“, да располаже дефинисаном „јединицом анализе“, као и да појаве показују изненадне и велике промене у понашању.

Теорија катастрофе представља новију теорију, која на неупоредиво потпунији начин одговара на питања која је својевремено настојала да реши теорија надметања. То може да се постигне како захваљујући новим математичким операцијама (математичким једначинама које нису инфинитно диференцијабилне), тако и унапређеним могућностима савремених рачунара. На тај начин је у овој теорији афирмисано динамичко над статичким у приказивању и истраживању стварности, а то је знатно повећало њене предности и ниво теоријске и практичне применљивости. Исто тако, коришћењем теорије катастрофе процеси у појавама и системима могу да се испитују на начин који не може да се изведе

коришћењем теорије надметања или опште теорије система. На пример, општа теорија система не може да одговори на то какви ће појава или систем да буду када њихово континуирано понашање пређе у дисконтинуирано, када појава показује „изненадне трансформације и непредвидиве дивергенције“ (тзв. „хистеричан ефекат“). Одговор на такво понашање управо пружа теорија катастрофе, која може да се одреди као математички метод који проучава „дисконтинуиране“ и „дивергентне“ појаве.¹⁰⁹ С друге стране, треба нагласити да резултати добијени применом теорије катастрофе имају много вишу сазнајну вредност од резултата теорије надметања. Али, квалитативна разлика између теорије катастрофе и теорије надметања постоји и када се ради о другим сазнајним могућностима којима ове две теорије располажу. Врло низак сазнајни ниво теорије надметања захтева стално кориговање добијених резултата широком употребом експеримента. Теорија катастрофе, пак, има малу експерименталну али велику хеуристичку вредност, што значи да теоријска операционализација знања тек изузетно захтева верификацију добијених резултата експерименталним методом. Та погодност теорију катастрофе такође чини супериорном над теоријом надметања.

На сличан начин може да се направи разлика између теорије катастрофе и теорије хаоса. Пре свега, теорија катастрофе своје интересовање усмерава само на једну страну понашања датог система, када у њему долази до тзв. „хистеричног ефекта“. То није случај са теоријом хаоса, која узима у обзир сва обележја појава. Слично стоји ствар и када се ради о тзв. „инхерентним проблемима“ теорије катастрофе и теорије хаоса, који се појављују приликом утврђивања разлика између природних и друштвених појава. Посебан проблем искрсава када треба да се одреди тзв. „јединица анализе“, која представља полазиште за даље истраживање. За разлику од теорије катастрофе, теорија хаоса узима у обзир динамику целокупне појаве коју проучава, због чега јединицу анализе представља појава у својој „пуној разноврсности“. Тиме се спречава или ублажава осиромашење моделоване појаве. Међутим, главни недостатак теорије катастрофе проистиче из селективног приступа истраживању главних врста динамичких промена. То су увек нагле, скоковите промене. Теорија хаоса, међутим, испитује све врсте промена: и нагле, скоковите, и постепене и континуиране. Зато је теорија катастрофе погоднија за испитивање кризе

109 Љ. Станојевић, „Теорија катастрофе и међународни односи“, *Анали Правној факултету у Београду*, бр. 2–3, 1989, 250.

права или правног дисконтинуитета (нпр., као што је случај са политичком или формално-правном револуцијом), док је теорија хаоса погоднија за испитивање понашања целокупног права или правног поретка у свим уобичајеним друштвеним условима или условима правне реформе. Иако су скоковите промене нарочито важне, оне ипак нису довољне за целовито сагледавање начина на који право функционише. Уз то, ни свака нагла промена у праву не мора да буде хаотична. То важи за све системе и појаве које показују склоност ка кризи и дисконтинуитету. Због тога се теорија катастрофе у наведеном смислу може одредити чак као посебна варијанта теорије хаоса, и то она којом се испитују нагле регуларне и нерегуларне промене које доводе до квалитативне промене целог система, а не постепене мале промене које доводе до развоја или расипања система.

Између теорије катастрофе и теорије хаоса, очигледно, постоје значајне сличности и разлике. Сличности приближавају ове две младе теорије. Оне произилазе из сродног и модерног апарата којим обе располажу, из готово истог поступка операционализације почетних поставки, као и из истих таквих математичких поступака за моделовање и симулирање понашања испитиваних система. Тиме се добијају слични резултати. Али, поред сличности, постоје разлике између ових теорија. Те разлике теорију хаоса представљају као потпунију, разноврснију и поузданију теорију, тј. као универзалну теорију која се односи на све динамичке системе који су осетљиви на било какву промену почетних услова, а не само на скоковите промене.¹¹⁰ Промена почетних услова појачава хаотично кретање и доводи до великих разлика између истих појава, што математички може да се изрази моделовањем које је прилагођено системима који показују склоност ка хаотичном, а не само катастрофичном понашању.¹¹¹ Нема разлога да то не буде случај и са правом, које је као ретко која друга друштвена појава погодна за истраживање коришћењем метода и резултата теорије хаоса и теорије катастрофе.

Предност теорије хаоса над другим теоријама произилази из потпуности предмета њеног истраживања, из начела на којима она почива, као и из великих сазнајних и практичних могућности којима у толикој мери не располаже ниједна слична теорија. Те предности теорији хаоса прибављају својство универзално при-

110 J. Glaick, *Chaos*, New York 1987, 24.

111 S. R. Mann, *Chaos Theory and Strategic Thought*, Parameters, Vol. XXII, No 3, Autumn, 1992, 58.

мењиве (апликативне) теорије која у унапред неодређеном броју појава и система истражује ред у нереду, из њих извлачи одговарајуће закључке и њиховом генерализацијом долази до највиших сазнања. Теорија хаоса омогућава још нешто: стварање и испитивање било ког другог света (метасвета идеја) са великом поузданошћу да ће добијени резултати бити од велике користи за боље разумевање стварног света и успешније сналажење у њему. Такве могућности отварају потпуно нове видике. Оне омогућавају да се поуздано реконструише недовољно позната прошлост, као и да се истражи или чак ствара властита будућност, без претензија да то збиља буде истинита прошлост или сигурна будућност.

ДРУГИ ДЕО
ТЕОРИЈА ХАОСА
И ПРАВНА ТЕОРИЈА

I глава

ПОЈМОВНИК ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА

Терминологија коју користе теоретичари хаоса настала је из сасвим практичних разлога. Заснива се на појмовнику са којим теоретичари хаоса изричито или прећутно рачунају. Појмовник треба да обухвата, усклађује и систематски излаже стара и нова значења и сазнања као мање-више заокружен филозофски корпус знања којим располаже теорија хаоса. Његово постојање показује да теоретичари хаоса имају исто толико потребу да буду филозофи, колико и да филозофи на неки начин буду теоретичари хаоса.¹¹²

Сродност намера теоретичара хаоса и филозофа произилази из сродности или истоветности предмета, који је у крајњој линији сâм свет као појава која треба да се разуме и објасни, као и из комплементарности прибављених сазнања, када се кретање света и његових појава доведе у везу са хаосом. Та сродност и међусобна упућеност дају теорији хаоса снажан потенцијал а филозофији могућност да на неконвенционалан начин, ако то жели, сагледа своје традиционалне проблеме.¹¹³

Теорија хаоса користи пре свега резултате класичне филозофије, али и сама настоји да створи властити филозофски систем у коме се поред традиционалне онтологије користи нова, недualiстичка онтологија или „ноологија“. Да подсетимо, онтологија се у филозофији може одредити као учење о бићу и његовим основним, општим и темељним одређењима. Али, у рачунарству, онтологија се односи на речник (модел података или информациони модел) којим се одређују основни појмови и приступи који се разматрају у одређеној области. Састоји се од класа, њихових особености или акција које је могуће извршити у датој области. Користи се у вештачкој интелигенцији, семантичком

112 В. Флусер, 282.

113 М. Фајгенбаум, 61–63.

вебу, софтверском инжењерству као и приликом дизајнирања „информационих архитектура“. Такође, сматра се начином представљања облика сазнања у одређеној области као целини или неком њеном делу. На њу се надовезује недуалистичка онтологија или *ноолоџија* као ново филозофско учење које се на самом почетку бавило истраживањем човековог душевног живота, а сада проблемима (поливалентног и пробабилистичког) људског мишљења. Њен задатак је да што верније изрази другачије сазнајне (епистемолошке) потребе и циљеве теоретичара хаоса. Такав приступ је нарочито видљив када појмовно треба да се одреди или прецизира изабрани предмет истраживања, јер ни у теорији хаоса није редак случај да се о појму и његовој примени пре има нејасан осећај него јасно знање о његовом значењу. То је случај и са самим појмом хаоса, који је централни појам теорије хаоса и снажан замајац за склапање модерне слике света, уз већ постојећу слику света као реда и поретка. С друге стране, хаос као симбол за неред и као супротност реду и поретку, треба разликовати од „беспоретка“, који се такође користи као један од више синонима за означавање хаоса. То посебно треба чинити зато што изједначавање хаоса са беспоретком на сасвим другачији начин приказује интересовање, предмет и домете теорије хаоса. Ова супротност оличава једну од „суштинских супротности света, јер је она основ раздвајања космоса од хаоса“.¹¹⁴ Али и када то није случај, када је то раздвајање већ изведено, и тада треба водити рачуна о каквом се беспоретку ради.

Следимо ли наведену мисао, произилази да постоје бар две врсте беспоретка. Пре свега, може се рећи да хаос као „супротност закону узрочности, равнотеже и склада“, представља тзв. „потпуни беспоредак“. Потпуни беспоредак је симбол или за потпуну неуређеност света из које ипак настају ред и поредак, или за слепу игру и силу случаја. Његовим истраживањем могу да се баве различите варијанте специјалне теорије вероватноће (теорија прогнозе, позита итд.)¹¹⁵ или различите варијанте недетерминистичке, а посебно непатерналистичке теорије хаоса. Такве могућности отварају сасвим нове видике. Оне лако могу да се уоче у резултатима постигнутим извођењем рачунарске симулације (*computing*) у одговарајућим већ припремљеним или циљано састављеним фракталним програмима (нпр., за симулацију тзв. „Великог праска“ из кога је наводно настао унивезум).

114 Р. Лукић, *Систем филозофије љрава*, 176.

115 М. Илић, 148–155.

Без примене тих програма више не могу да се замисле озбиљна научна истраживања нити најновија настојања теоретичара хаоса. Али, хаос постоји и као „непотпуни беспоредак“. Такав беспоредак је на неки начин изведен. Он постоји или у космосу, који је и настао из првобитног хаоса, или у појавама и системима у којима хаос разара већ створен космички ред и поредак. Може се рећи да такав беспоредак показује деловање хаоса унутар већ створеног поретка, тј. света, који је задат самим тим што је створен и што траје. Тај непотпун беспоредак је у ствари „одбљесак хаоса у космосу“.¹¹⁶ Он је подједнако и одбљесак хаоса у епифеноменима космоса, што јесу све појаве. Резултат је слепог деловања универзалне силе ентропије, мајке хаоса, која је узрок најразличитијим врстама неправилног понашања. Такав беспоредак може да истражује детерминистичка теорија хаоса, јер су услови већ задати а појаве издиференциране.

Хаос као централни појам теорије хаоса омогућава да се космос као свеукупност подједнако успешно истражује на макро и микроплану. То је могуће, јер изгледа да је „свет хаотичнији него што га ми знамо стварајући о њему слику као о савршеном космосу“.¹¹⁷ Захваљујући томе, може се распознати деловање хаоса као замишљеног првобитног узрока од ентропије која представља главну силу хаоса у уређеном свету. Деловање ентропије се препознаје у свакој појави, као и у властитом животу. Хаос је предвременска сила из које настају сваки ред, поредак и систем, а ентропија највећа сила хаоса у појавама и системима.

Хаос и космос нису само међусобно супротстављени једно другом, већ се допуњавају и међусобно прожимају.¹¹⁸ Из хаоса настаје космос, али и космос може под дејством све снажније ентропије да се врати у првобитно стање хаоса. Другим речима, свет као свеукупност постоји само као непотпун беспоредак који се налази у стално променљивој и деликатној равнотежи.

Хаос није једини појам у теорији хаоса чије одређивање захтева коришћење резултата класичне онтологије. Теоретичари хаоса, исто тако, користе резултате других грана филозофије. То је нарочито случај са логиком која се налази на средокраћу између филозофије и науке. Најинтересантније је то што је напуштање традиционалне двовредносне логике и њена замена вишевредносном (поливалентном) логиком довела до постепеног уобличавања

116 Р. Лукић, 167.

117 *Ibid.*

118 *Id.*, 284.

појмова које су изворно створили или сами теоретичари хаоса, или су их као већ готове преузели, прерадили и прилагодили својим потребама. До тога није дошло случајно. Још док су кибернетика и општа теорија система биле у повоју, постављен је филозофски и теоријски темељац за стварање другачије слике света која је сасвим у складу са намерама теоретичара хаоса. Тај спој су омогућили Лудвиг Витгенштајн и Карл Попер, у чијим је филозофским истраживањима предвиђена теорија хаоса.

Суштина Витгенштајновог филозофског погледа садржана је у његовим истраживањима чији је резултат стварање оригиналне теорије света, која је веома блиска најновијим истраживањима теоретичара хаоса о смислу и могућостима теорије хаоса да одговори на питања која је Витгенштајн свесно или несвесно покренуо. Суштина Витгенштајнове теорије, која почива на посебним теоријама „логичког атомизма“ и „теорије слике“, састоји се у следећем: свет је одређен чињеницама и свет се „распада“ на чињенице. Што није чињеница, тј. конкретно, то не постоји. С друге стране, мисао је слика чињеница. Мисао може да постоји само као слика чињеница, па је оно што „јесте“ могуће разумети тек довођењем у склад мисли (слике) са чињеницама. У том слагању или неслагању мисли са стварношћу, Витгенштајн је налазио упориште за разликовање исправног од неисправног, истине од лажи.

Интересантно је да Витгенштајн своју тврдњу поткрепљује мерилом које сматра сасвим погодним за поменуто разликовање. Оно се у суштини своди на језик као нешто субјективно и сасвим лично, јер су „границе мога језика истовремено и границе мога света“.¹¹⁹ Инспирацију за ову своју тврдњу Витгенштајн је нашао у Августиновим (*Aurelius Augustinus*) *Исјовесџима* (I, 8) о знацима и значењима, о којима Августин каже: „Кад год би они (старији) споменули какав предмет и када би се одмах после те изговорене речи према нечему окренули, ја бих видео и разумео да су се гласови које су изговарали односили на онај предмет на који су они желели да укажу. А да је то била њихова жеља видело се по покрету тела, том, тако рећи, природном језику свих народа који се ствара од израза лица, покрета очију и других делова тела, од интонације гласа који открива психичко стање у часу када се нешто тражи, поседује, одбацује или избегава. И тако сам мало-помало почео да разабирам које су предмете означавале речи што сам их често слушао на првом месту употребљене у различитим комбинацијама; а и ја, када сам потпуно савладао изговор тих знакова,

119 Нав. према: Л. Витгенштајн, *Tractatus logico-philosophicus*, Сарајево 1960, 149.

већ сам почео помоћу њих да изражавам своје расположење“.¹²⁰ Због тога Витгенштајн у својим *Филозофским истраживањима* тврди: „Речи једног језика су називи за предмете – реченице су спојеви таквих назива. У овој слици језика налазимо корене идеје: свака реч има неко значење. То значење је у корелацији с речју. Оно је предмет уместо кога стоји реч“.¹²¹

Реч није свемоћна, али реч са значењем може да буде предмет располагања као и свака ствар, материјалан предмет (*res, i*). Да ли, међутим, свака људска реч има своје значење, како тврди Витгенштајн – не зна се. Али, да „у почетку бјеше ријеч“, то би требало да се зна. И збиља, на самом почетку *Светиој јеванђеља њо Јовану* стоји: „У почетку бјеше ријеч, и ријеч бјеше у Бога, и Бог бјеше реч“; „Она бјеше у почетку у Бога“; „Све је кроз њу постало, и без ње ништа није постало, што је постало“; „У њој бјеше живот, и живот бјеше видјело људима“; „И видјело се свјетло у тами, и тама га не обузе“ (Јов. 1, 1–5). Исто тако, када би све људске речи садржавале неко значење, њихов би смисао често заглушио ехо хаоса. Можда је и то један од разлога због којих Витгенштајн по свој прилици није успео да пронађе ту праву реч. Уз то, Витгенштајн је у својим истраживањима заобилазио непходну метафизику, без које не може да се објасни откуд уопште језик и да ли језик збиља верно изражава значења која се придају речима. Али и то што је Витгенштајн учинио је сасвим довољно за постизање циљева теорије хаоса која своја знања извлачи из мноштва а не из појединачног или индивидуалног. У сваком случају, филозофска истраживања Лудвига Витгенштајна снажно су утицала на формирање појмовника којим се данас користе теоретичари хаоса.

За филозофско утемељење теорије хаоса и за сагледавање проблема са којима се сусрећу њени истраживачи, такође су драгоцена истраживања Карла Попера, који је у извесном смислу Витгенштајнов духовни опонент. Захваљујући Поперовим филозофско-логичким истраживањима, која су изложена у књизи *Logik der Forschung* (1934.), а касније у *The Logic of Scientific Discovery* (1977.), снажно су унапређене сазнајне могућности теорије хаоса, а то је довело до бољег разумевања и успешнијег решавања практичних проблема теорије хаоса.¹²² Попер је своје интересовање за вероватноћу, хаос и стварање света чисто духовних појава, тзв. „свет

120 Л. Витгенштајн, *Филозофска истраживања*, Београд 1980, 39.

121 *Ibidem*, 39.

122 Вид. К. Popper, *Replies to my Critics* (ed. Paul A. Schlipp): *The Philosophy of Karl Popper* (vols 14/I i 4/II), у: *The Library of Living Philosophers* (La Salle, III, Open

3“, први пут наговестио бавећи се проблемом универзалија и њиховом историјом. Ускоро је дошао до закључка да иза универзалних речи и њиховог значења стоји много важнији проблем: „проблем универзалних закона и њихове истинитости; тј. проблем регуларности“. За Попера слова имају техничку улогу у формулисању речи, као што речи имају техничку и прагматичну улогу у формулисању теорија. А то одређује сасвим другачије „интелектуално важне циљеве“ као што су формулисање проблема, покушај постављања теорија које би решиле постављене проблеме и само критичко разматрање међусобно супротстављених теорија. Ти циљеви истраживачу омогућавају да научним ставом сматра само критички став „који не трага за верификацијама, већ за кључним тестовима, тестовима који би могли да оповргну теорију која се тестира, а да никад не могу дефинитивно да је потврде“. ¹²³

Попер из наведених поставки извучи два важна закључка о научном прогресу и хипотетичком карактеру научних теорија. За њега научни прогрес представља кретање ка теоријама све већег садржаја које нам „говоре све више и више“ о појави која се истражује. Теорије са богатијим садржајем могу оштрије да се тестирају, што доводи до неке врсте надметања међу њима. Међутим, истиче Попер, све теорије су у суштини само хипотезе и апроксимације истине. То је случај чак и са Њутновом теоријом која је најуспешније проверена теорија. Произилази да људско сазнање није ништа друго до „продукт наших интелектуалних активности“. А од тога до теорије вероватноће и поставки теорије хаоса није био далек пут. ¹²⁴

Своју тврдњу о апроксимативном карактеру сваке теорије, Попер заснива на запажањима о проблемима вероватноће, које је посебно разматрао и развијао у *Logik der Forschung*. Том приликом, Попер је нарочито подвлачио разлику између два главна значења рачуна вероватноће: првог, који нам допушта да говоримо о „вероватноћи (појединачних) догађаја“, и, другог, који нам омогућава да говоримо о „вероватноћи тврдњи или правила“, тј. о претпоставкама различитих степена општости. Из тога је закључио да између „проверљивости вероватноће исказа“ и „вероватноће као мере садржаја исказа или теорије“ нема допуњавања. Поткрепљеност „није вероватноћа у смислу рачуна вероватноће“,

Court Publishing Co), 1974, 961–1197 и *Трајање без краја. Интелектуална аутиобиографија*.

123 К. Попер, *Трајање без краја*, 26, 29–30, 48.

124 *Ibid.*, 100, 102, 107.

већ је само „рационалан водич за праксу“. Она подједнако може да се изједначава са вероватноћом као и са невероватноћом. Попер сматра да је због тога научно знање често само „хипотетичко“ и „неистинито“, чак у још већој мери него што је „извесно или вероватно истинито (у смислу рачуна вероватноће)“.¹²⁵

Поперов аргумент је добар разлог да теоретичари хаоса приликом својих истраживања подједнако рачунају са вероватноћама и невероватноћама. Они то најчешће и чине, јер је у савременој теорији хаоса све израженије настојање да се (нпр.) истина, апсолутно или коначно замене конкретним, вероватним и бесконачним. Такво настојање је сасвим у складу тежњама претеча и пионира теорије хаоса, као што је случај са теоретичарима учесталости у теорији вероватноће, који су сматрали да у вези са конкретним, вероватним и бесконачним не постоје само субјективни већ и објективни проблеми (у смислу везе са постављањем и решавањем питања великих бројева) због којих се добијају незадовољавајући одговори.

Може се рећи како су Поперова филозофска истраживања најближа недетерминистичкој теорији хаоса када ствара и објашњава „свет 3“. Исто тако, драгоцене су његова размишљања о проблемима „погодније“ утемељења појма теорије у филозофији и науци, као и размишљања о проблемима вероватноће без којих не може да се разуме савремена теорија хаоса. Основ за стварање „света 3“ Попер је пронашао у Болцановом разликовању „исказа по себи“ од „субјективних мисаоних процеса“. Први се налазе у логичким односима. Они могу да буду логички спојиви или неспојиви један с другим, могу да следе један из другог или могу да буду предмет оспоравања. Други, пак, могу да стоје само у психолошким односима који нас упозоравају, теше, подсећају или мотивишу на неко понашање. Они не могу да противрече мисаоним процесима других људи. То значи да „мисли у смислу садржаја или исказа по себи и мисли у смислу мисаоних процеса припадају двама различитим ‚световима‘, којих је три у ствари: свет физичких објеката, ствари (тзв. „свет 1“); свет мисаоних процеса и субјективних искустава (тзв. „свет 2“); и свет исказа, теорија, проблема и (критичких) тврдњи (тзв. „свет 3“). У ширем смислу, „свет 3“ обухвата и све производе људског ума (алате, институције и уметничка дела).¹²⁶ Ту своју последњу тврдњу о „свету 3“ Попер поткрепљује још једном тврдњом која треба да оснажи

125 *Id.*, 127, 130–132, 140.

126 *Id.*, 237.

његову идеју да је „свет 3“ производ људског ума и људске активности. Она гласи: делајући, ми посредно делујемо и на себе. То може да се учини захваљујући улози „света 2“ као посреднику између „света 1“ и „света 3“. Али, сматра Попер, то нимало не утуче на стварност „света 3“ који је стваран као и сви људски производи уопште – од језичких кодова до таквих друштвених установа какве су „универзитет или полиција“. Он има своју историју (историју наших идеја) и своје вредности (које је створио човеков ум).¹²⁷ И најважније: између таквог света и рачунарског, виртуелног света у коме се крећу теоретичари хаоса, нема суштинских разлика, јер се ради само о другачијим називима за истоветан „метасвет“ људских идеја.

Разлика између Поперовог „света 3“ и рачунарског виртуелног света теоретичара хаоса уочљива је тек када треба да се одреди човекова стваралачка улога. Она је у „свету 3“ увек непосредно људска, док је у рачунарском виртуелном свету увек и само посредно људска. Али, и у том рачунарски виртуелном свету појаве се „самоуређују“, „саморазвијају“ и стварају нове предмете тог света. Та значајна разлика између Поперовог „света 3“ и рачунарског виртуелног света још једном потврђује снажан утицај и велики значај Поперове мисли за развијање појмовника теоретичара хаоса. Она истовремено указује и на сасвим нове могућности и изазове са којима се теорија хаоса већ сада сучељава.

Утицај филозофије и теорије на појмовник теоретичара хаоса постоји и када се ради о другим основним појмовима који се користе у теорији хаоса. Филозофија и теорија, исто тако, трпе повратан утицај теорије хаоса, нарочито када теоретичари хаоса интерпретирају основне филозофске појмове руковођени својим потребама и жељама. Том приликом, треба водити рачуна да су управо појмови који често „воде ка истраживањима... израз нашег интересовања и да њиме управљају“.¹²⁸ Нарочито треба водити рачуна о истраживачким претензијама приликом таквих подухвата, јер су „претензије хипотека која оптерћује филозофову способност да мисли“,¹²⁹ као и о економичности језичких израза, јер многи „филозофски проблеми настају када језик празнује“.¹³⁰ Истраживачи никад не треба да сметну с ума како треба да буду господари свог језика да не би постали робови својих речи.

127 *Id.*, 237, 247.

128 Л. Витгенштајн, т. 570, 175.

129 *Ibid.*, т. 549, 88.

130 Л. Витгенштајн, *Филозофска истраживања*, т. 38, 55.

Поређење основних филозофских и теоријских појмова са њиховим интерпретацијама у теорији хаоса открива значајне разлике између општег филозофског појмовника и основног појмовника теоретичара хаоса. До тих разлика најчешће долази због промене значења неком изразу, али није редак случај ни да неко значење буде замењено сасвим новим значењем које саопштава неки сасвим нов израз. Због тога се терминологија теоретичара хаоса све више разликује од конвенционалне филозофске терминологије. Поменуто разликовање је већ данас присутно у толикој мери да није неосновано сматрати да се ради о стварању новог појмовника теоретичара хаоса, који се најлакше препознаје у новим изразима којима се ова теорија све више користи.

Ево неколико карактеристичних примера.

У конвенционалној филозофској терминологији реч „свет“ означава све што постоји, све постојеће, ма како да је свет настао и ма како да се објашњава његов настанак.¹³¹ У терминологији и појмовнику теоретичара хаоса свет представља „статистички случај хаоса“, а природне и друштвене законитости „суму статистичких сажетака случајности који теже ка све већој апроксимацији“.

То је случај и са другим изразима и појмовима које теоретичари хаоса потпуно или делимично напуштају и замењују. На пример, теоретичари хаоса напуштају изразе „збиља“ и „стварност“, који означавају или целокупност свега што јесте или целокупност свих ствари, и уместо њих користе израз „конкретност“, иако су свесни да и конкретност представља, епистемолошки посматрано, исто тако једну недостижну вредност, као и реч „истина“, уместо које они користе израз „вероватноћа“.¹³² Одатле потиче тврдња многих теоретичара вероватноће и теоретичара хаоса да расправљање о истини треба заменити расправљањем о „степенима истинитости“, „степенима рационалне вере“ или „степенима вероватности“ (Џон Мајнард Кејнс).¹³³ За њих истина представља недостижну вредност на чијем се другом крају налази „погрешност“ (Ханс Рајхенбах, Харолд Џефрис).¹³⁴ Сматрају да расправљање о истини треба заменити расправљањем о броју, вероватности и тежини употребљених аргумената (Карл Попер).¹³⁵ Такав став налаже да основно истраживачево руководно начело

131 Р. Лукић, *Систем филозофије права*, 64 и даље.

132 *Filozofjski riječnik*, Zagreb 1965, 190–194, 381, 431.

133 J. M. Keynes, 71–78.

134 H. Reichenbach, 411; H. Jeffris, 341.

135 К. Попер, 93.

треба да буде „погодност за рад“, а не истинитост добијених исказа који у крајњој линији припадају нашем референцијалном систему (Лудвиг Витгенштајн).¹³⁶ То важи за сваку теорију која такође треба да тежи ка што већој апроксимативности.

У појмовнику теоретичара хаоса посебно место припада и речи „извесност“. Она према њима треба да се користи уместо израза „сигурност“, која је такође недостижна вредност или крајњи резултат завршетка неког „циклуса кретања“. Нема разлога да то не буде случај и са речју „правна сигурност“, уместо које је боље користити израз „правна извесност“.

136 Л. Витгенштајн, т. 38, 55.

II глава

ИЗВЕСНОСТ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА, ФИЛОЗОФА И ПРАВНИХ ТЕОРЕТИЧАРА

Извесности припада важно место у појмовнику теоретичара хаоса. Помоћу ње се непосредно доводе у везу почетне намере теоретичара хаоса са предметом и резултатима њихових истраживања. Можда ту намеру теоретичара хаоса успешно илуструје Кејнсово запажање о поливалентној логици која се бави степенима вероватноће. Према Кејнсу, извесне гране академске логике, а посебно теорија силогизма, теже ка доказаној сигурности упркос томе што постоје тзв. „недефинитивни закључци“. То значи да у стварном вођењу мишљења истраживач не би смео да се ослања само на судове сигурности, већ и на судове вероватноће који нису сигурни у мери у којој је то пожељно.¹³⁷

Извесности припада посебно место и када де ради о филозофским системима или правним теоријама у којима постоји потреба да се променљиве величине (варијабле) адекватно изразе и доведу у склад са почетним поставкама.¹³⁸ На тај начин извесност повезује теорију хаоса са филозофијом и правном теоријом, што отвара нове сазнајне и практичне могућности за истраживање права.

Извесност у теорији вероватноће и теорији хаоса доводи се у везу и са учесталашћу понашања, тј. са регуларношћу и адаптацијом на регуларност (Џон Вен /*John Venn*/, Ричард фон Мизес, Ханс Рајхенбах, Карл Попер). Том приликом је нарочито наглашавана разлика између сигурног и вероватног понашања истраживане појаве.¹³⁹ О тој разлици Ханс Рајхенбах каже следеће у својој књизи *Wahrscheinlichkeitslehre*, у којој је изложио своје учење о

137 J. M. Keynes, 3–4.

138 К. Попер, 149–150.

139 Вид. М. Илић, 18–35; К. Попер, 198–199.

вероватноћи: „Сигурност је само специјалан случај вероватноће која је равна јединици“. То показује „да сигурне опште импликације могу да се појаве само као таутологије“. И не само то: „свако појмовно схватање неког природног догађаја јесте његова идеализација и стога свака примена идеализације на стварност има карактер вероватноће“. ¹⁴⁰ На основу тога Рајхенбах закључује да су сви природни закони само импликације вероватноће.

Постојање вероватноће односи се и на могућности њеног степеновања. Вероватноћа је „разумни сљедећи вере... и свака вероватноћа може да се изрази неким бројем“. У том низу, екстремне степене вероватноће представљају „сигурност“ и „немогућност“. ¹⁴¹ Сигурност означава максималну вероватноћу, а немогућност (као негативни корелат сигурности) потпуну невероватноћу. То се може изразити формулом:

$$1 < \text{вера} < 0$$

сиурносћ *немоућносћ*

Приказана релација показује да је највиши степен вере сигурност, тј. потпуно сазнање, сигурна рационална вера, а њен најнижи (нулти) степен немогућност (незнање, потпуна рационална невероватност). По страни су остављене вероватне појаве које уопште не могу рационално да се објасне. Али, то не треба да утиче на почетну тврдњу да термини „сигурно“ и „немогуће“ садрже између себе најшири распон вероватности који грубо може да се степенује на следећи начин уз безброј најфинијих нијанси:

$$1 < \text{рационална вера} < \text{вероватна (обична) вера} < 0$$

сиурносћ *веровајносћ* *немоућносћ*

Не треба много маште да се у наведеној релацији пронађе узор за другу одговарајућу, сличну правну релацију са исто тако одговарајућим правним параметрима, што такође може да се прикаже на следећи начин:

идеалан њоредак *нормативан и њравни њоредак* *бесњоредак*

$$1 < \text{рационална извесносћ} < \text{обична извесносћ} < 0$$

њравна сиурносћ *њравна (не) извесносћ* *њравна анархија*

Наведена релација показује да ни правна теорија никад до краја не може да одреди право као главни предмет свог интере-

¹⁴⁰ Н. Reichenbach, 65–67.

¹⁴¹ Вид. Н. Jeffris, 17, 24; J. М. Keynes, 16–17.

совања, као да ни само право никад не може у потпуности да оствари улогу која му је намењена. То важи за све теорије које гаје исто или слично ишчекивање према предмету свог истраживања. Произилази да термини сигурно и немогуће само описују „различите степене рационалне вере о некој пропозицији“. То значи да потпуна регуларност нигде не постоји изузев као замисао, један виртуелни садржај свести. Уместо ње, постоји само извесност изражена у облику одговарајућег степена вероватноће који може математички да се израчуна. Уз то, треба знати да вероватноћа, као што истиче Кејнс, није ствар каприца јер, када су дате чињенице које одређују наше сазнање, тада су вероватноћа и невероватноћа објективно утврђене и више не зависе од нашег мишљења.¹⁴²

Извесност као меру вероватноће треба разликовати од *нејасног* сазнања. Вероватно сазнање (*probable knowledge*) постиже се када се не располаже свим потребним сазнањима за решење неког проблема (нпр., када је неко у „свесној“ заблуди). То је разлог због чега употребљени методолошки апарат није перфектан као што се жели. Нејасно сазнање (*vague knowledge*) зависи или од могућности властитог ума, или од количине података који стоје на располагању.¹⁴³ Због тога постоји велика разлика између двојице судија од којих један не располаже свим релевантним чињеницама за решење спора, а други спор не може ваљано да реши чак и када располаже свим релевантним чињеницама. Први ће да застане у најгорем случају, док ће други да одустане од повереног му посла у најбољем случају. То важи за све професије, а у правничкој професији нарочито за судије, тужиоце и адвокате.

Извесност као меру вероватноће треба разликовати и од појма *могућности*. Филозофи у могућности проналазе извор света или његову будућност, а у теорији хаоса извор вероватности. Том приликом се нарочито истиче да је појам могућности „компаративно неутралнији“.¹⁴⁴ Међутим, о било ком начину размишљања да је реч, не може се оспорити како се ради пре о логичком него онтолошком решењу проблема.¹⁴⁵

Истраживање логичких проблема вероватноће и извесности подразумева и разликовање квалитативних од квантитативних својстава вероватноће. Квалитативним својствима вероватноће

142 J. M. Keynes, 11–12, 15, 24.

143 *Ibid.*, 16–17.

144 E. Borel, *Valeur pratique et philosophie*, Paris 1939. Нав. према: М. Илић, 122–123.

145 Р. Лукић, 278–282.

одговарају „врсноћ“ и „тежина“ аргумената, а квантитативним њихов „интензитет“ (А. Мајонинг /*A. Mahoning*/, Алфред Ниче /*Alfred Nietzsche*/).¹⁴⁶ Али, како год да су поменућа својства вероватноће означена, а самим тим и својства извесности, не може им се оспорити њихова метафоричка вредност која је сумњиве научне, али велике практичне вредности. Такав је и савет лорда Менсфилда, који је новопостављеном гувернеру Западне Индије препоручио следеће: „Нема тешкоћа при одлучивању о неком случају – треба само пажљиво саслушати обе стране, онда проценити оно што ви мислите да захтева правду и донети одлуку сагласно томе; али нипошто не износите разлоге који говоре у прилог томе да ће ваша пресуда вероватно бити исправна, пошто ће ваши разлози сигурно бити погрешни“.¹⁴⁷ И у таквом случају, као што је наведено пример са саветом лорда Менсфилда, истраживач мора да води рачуна да ли кохерентност и конгруентност сазнања повећавају или умањују вероватноћу за повољно решавање случаја. Али, као у поменутом примеру, то не сме да се саопшти странкама иако спор треба да буде решен у сагласности са правом и правичношћу.

Извесност као мера вероватноће није непозната ни у филозофији, у којој се „препоручује“ да „треба разликовати извесност од различитих стања вероватности“. Том приликом се „извесност или сигурност“ приказује као „карактеристика стања свести, односно доживљаја који неки суд прихвата као сасвим истинит, несумњив, неспоран“, с тим што се допушта да „доживљај извесности, психолошки јединствен“, може понеки пут да се разликује од „објективне сигурности знања“ из „психолошких или методичких потреба“.¹⁴⁸ Поменућа разлика је изузетно значајна, и то не само због психолошких или методичких потреба. Њом се њом јасно указује на могућности теорије вероватноће, као и на неупоредиво веће могућности теорије хаоса, која је управо створена да би могла да се бави истраживањем карактеристика стања свести, односно доживљаја. Али ни тада није могуће јасно раздвојити појам извесности од појма сигурности.

Напуштање конвенционалног схватања извесности повезано је са постигнутим резултатима у истраживању језичких проблема, чему је посебан допринос дао Лудвиг Витгенштајн. Ти резултати су омогућили јасније разликовање извесности од сигурности,

146 М. Илић, 56.

147 *Ibid.*, 56, 162.

148 *Filozofijski riječnik*, 195.

а то је затим довело до бољег разумевања и примене теорије хаоса у различитим научним дисциплинама.

Филозофски напор Лудвига Витгенштајна да одреди извесност и да је раздвоји у филозофском и логичком смислу од сигурности, заснован је на његовој теорији у којој чињеницама (конкретном) и мислима (сликама, језичким и другим знацима) припадају посебна места. Полазећи од става да је „значање неке речи начин њене употребе“, Витгенштајн је закључио да је извесност „у неку руку тон којим кажемо како ствари стоје, али из тога не закључујемо да смо у праву“.¹⁴⁹ То чинимо, сматра Витгенштајн, износећи „тврдње о стварности, тврдње с разним степенима поузданости“, поступајући са „пуном извесношћу“ која је „само наша“.¹⁵⁰ Када на тај начин изражавамо „потпуну убеђеност, одсуство сваке сумње, и тиме покушавамо да убедимо друге људе“ – такву „потпуну убеђеност“ или „одсуство сумње“ Витгенштајн назива „субјективна извесност“ – „ми не тврдимо да грешка није могућа“ или да грешка не може да се појави (упркос властитој убеђености или одсуству сумње). И обратно, могућност да се погрешно упркос нашим сазнањима и убеђености чини по Витгенштајну садржину „објективне извесности“.¹⁵¹ Разлог је једноставан: објективна извесност, као и објективна вероватноћа, произилази из датих пропозиција, а не из жеља или намера истраживача.

Разлика између субјективне и објективне извесности може да се илуструје примером игара на срећу. Наиме, када се прогнозира неки резултат, то се обично чини с убеђеношћу да ће прогноза да се оствари. Међутим, да ли ће то збиља да буде случај, то не зависи од нашег одсуства сумње, већ од вероватноће која може да се израчуна (што још не значи да ће прогноза да се оствари, јер рачун вероватноће допушта могућност да се прогноза не оствари). И у једном, и у другом случају, очигледно је, постоји само извесност да ће прогноза да буде тачна, да ће да се испуни, али нема сигурности да ће се то збиља десити. Када бисмо могли сигурно да прогнозирамо, игре на срећу више не би постојале. Али, ако се утврде најфреквентнији бројеви у датом временском одсечку, тада се увећава могућност да се у тако суженом скупу бројева – уз ослонац на властиту интуицију – лакше пронађу добитни бројеви, чиме се објективно повећава вероватноћа да се постигне добитак уместо губитка. Такво сазнање није потпуно јасно, али

149 Л. Витгенштајн, *О извесности*, т. 61, 16.

150 *Ibid.*, т. 66, 17; т. 174, 34.

151 *Id.*, т. 273, 46.

је ипак довољно одређено и само у том смислу поуздано. Оно ни тада не може да истисне рационално у човеку, али човекову улогу једним делом усмерава ка интуицији и „надискусвенном“ уопште. А то знатно поправља шансу да се буде успешан у прогнозирању. Додуше, познати су ретки случајеви доказане видовитости, када човек сања добитну комбинацију, уплати је и добије згодитак, али тај изузетак не спада у ово разматрање. Када, дакле, тврдимо да је грешка могућа, ми само тврдимо да „не постоји субјективна сигурност да ја нешто знам“, јер, „субјективна је извесност, а не знање“. На пример, „поступак у судској дворани почива на чињеници да околности дају извесну вероватност исказима. Исказ да се неко родио без родитеља не би ту никад био узет у обзир“, али би „физичарев исказ да вода кључа на 100°C био безусловно прихваћен као истинит“.¹⁵² То значи да у логику научних истраживања спада и то да се „у извесне ствари збиља не сумња“. Може се запазити да разликовањем извесности од сигурности Витгенштајн, у ствари, не ствара већ поново уводи у науку појам извесности, који је много старији него што се обично мисли.

Најранији наговештаји о извесности сусрећу се у учењима античких филозофа. Много векова касније извесност се помиње и користи у радовима теоретичара рационалног природног права. На пример, о извесности је говорио Рене Декарт када је испитивао шта се уопште захтева од једног става да би био „истинит и изванредан“. Закључио је да су мерила за утврђивање извесности „јасност“ и „разговорност“ мисли и ставова.¹⁵³ С друге стране, Барух де Спиноза (*Baruch Benedictus de Spinoza*) је у извесности препознано циљ права који треба да омогући „безбедност живота и државе“. Слично је поступао Џон Лок (*John Locke*) када је закључио да је извесност, уз општост, једна од битних одлика позитивних закона. Извесност је разматрао и Имануел Кант (*Immanuel Kant*). Сматрао је да извесност имамо онда када „увиђамо да је немогуће да сазнање буде лажно“.¹⁵⁴ До сличног закључка пре њих дошао је Авенир (*Avenir*), који је извесност убројао међу карактеристике сазнања.¹⁵⁵ Извесност, као ознака за квалитет знања, исто тако, користи се као мерило за класификацију наука. Тако је поступио

152 *Id.*, т. 604, 97.

153 Р. Декарт, *Реч о методи доброј вођења своја ума и истраживања истине у наукама*, 193 и *Практична и јасна правила руковођења духом у истраживању истине*, 122–125.

154 Вид. Д. Митровић, *Начело законитости – појам, садржина, облици*, Београд 1996.

155 *Filozofijski riječnik*, 195.

Ѓамбатиста Вико (*Vico Giambattista*), према коме се „филозофија, као наука о истинитом (*vero*)“ синтетизује са „филологијом (или историјом), као науком о извесном (*certo*)“. На основу тога он је закључио да је извесно само позитивно право (*diritto certo*).¹⁵⁶

Појмом извесности су користили и други писци у својим учењима. Карактеристично је учење Макса Вебера (*Max Weber*), представника историцистичког правца у праву, који је успео да снажно афирмише идеју извесности у друштвеним наукама. Полазећи од појма друштвеног односа, Вебер је право одредио као „поредак с извесним специфичним јемствима да постоји вероватност да ће тај поредак емпиријски да важи“, односно да постоји „правилност у понашању“. Она (правилност) за Вебера има основно а не изведено значење „шансе“, „вероватноће“ с којом се рачуна у односима међу људима.¹⁵⁷ На сличан начин су поступали и други писци који су наставили истраживање на трагу Веберових замисли. Такав је био случај са Никласом Луманом (*Niklas Luhmann*), који је у „располагању неког система медијима“ који треба да омогуће савладавање будућих тешкоћа и проблема, налазио „еквивалент извесности“. Али, то не значи да је тиме отклоњена свака неизвесност која, према Луману, може да буде интерна и екстерна. Она може да се умањи или сасвим одстрани успостављањем основне функције контроле, без које ниједан систем не може да функционише.¹⁵⁸ У поретку друштва и државе ту функцију обавља државна организација, а у систему права начело законитости.

Извесност није непозната ни у домаћој правној теорији, иако је често оспоравана или поистовећивана са сигурношћу. Највећи број писаца сматрао је да разлика између извесности и сигурности није садржинске већ језичке природе. Тиме је занемарено важно Витгенштајново упутство да свака реч има неко значење које је у корелацији с речју. Поступајући тако они су извесност изједначавали са сигурношћу, а правну извесност са правном сигурношћу. Неки су извесност сводили само на субјективну сигурност, као што је случај у правним теоријама Ђорђа Тасића и Радомира Лукића.

Ђорђе Тасић у свом раду *Правда, ојшњи интерес и друштвени мир* тачно запажа да је „модерна наука, која се посветила суптилним анализама, нашла да треба правити разлику између

156 G. Vico, *Načela nove znanosti*, Zagreb 1982.

157 M. Вебер, *Приврега и друштво*, I, Београд 1976, 18, 252–253, 264.

158 N. Luhmann, *Теорија система. Сврховитост и рационалност*, Zagreb 1981, 167.

извесности, сигурности, стабилности односа и правних правила“. Упркос добром полазишту, он је застао код запажања како прворазредну важност имају мир или сигурност.¹⁵⁹ Такође, говорећи о правди и реду као вредностима, Тасић примећује да ред „сам по себи има вредност, и то једну велику вредност... Ред значи на првом месту предвидивост или извесност“, што такође не може у целости да се прихвати.¹⁶⁰ Међутим, у *Уводу у њравне науке*, он „сигурност или извесност“ потпуно изједначава. Сигурност представља тек једну од три користи које право пружа људима. Она значи одређеност, када се правом уреди „шта коме припада“. Међутим, сигурност има дубље значење јер „она означава и извесност да ће се поштовати оно што је прописано“. ¹⁶¹ Невоља са тим делом Тасићевог правног учења састоји се у томе што мир, ред и правда нису исто, а то нису ни сигурност и извесност.

Свођење извесности на сигурност карактеристично је и за учење Радомира Лукић. У свом *Систему филозофије њрава* Лукић је, следећи и развијајући идеје свог учитеља Ђорђа Тасића, нарочиту пажњу посветио разматрању тзв. „чисто правних вредности“. Међу њима важно место припада сигурности, коју он одређује у ширем и ужем смислу. У ширем смислу, сигурност представља засебну правну вредност која обухвата „заједно мир и ред“. У ужем смислу, сигурност представља „стање извесности примене правних норми у свим случајевима које оне регулишу“. Ово „објективно стање“, наставља Лукић, изазива „свест о постојању сигурности, њену субјективну страну, која делује повољно на ток правних, а тиме и друштвених односа“, јер „субјекти права тада поуздано знају какве су последице њиховог делања, како могу постићи своје циљеве помоћу права и мирно и систематски раде у том правцу будући сигурни да ће се то и остварити“. На крају, Лукић је (као и Ђорђе Тасић) закључио да сигурност објективно значи „благовремену и потпуну примену права“, а субјективно „поуздано уверење да ће право бити примењено“. ¹⁶² Оба писца су извесност одређивали као субјективну сигурност и изједначавали је са сигурношћу као чисто правном вредношћу, али тиме нису успели успешно да разграниче појам извесности од појма сигурности.

159 Ђ. Тасић, *Правда, оишии инѡерес и друишѡвени мир*, у: Ђорђе Тасић, *Расѡрава из филозофије и ѡеорије ѡрава – ѡреводи са сѡраних језика*, Београд 1992, 161.

160 Ђ. Тасић, *Правда и ред као ѡринцији ѡрава*, у: Ђорђе Тасић, *Избор расѡрава и чланака из ѡеорије ѡрава*, Београд 1984, 211–212.

161 Ђ. Тасић, *Увод у ѡравне науке*, Београд 1933, 24.

162 Р. Лукић, *Систем филозофије ѡрава*, 479–480.

У нашој правној теорији постојали су писци који не само да су разликовали извесност од сигурности, већ су ту разлику аргументовано објашњавали. Најпознатији пример представља учење Томе Живановића, коју је у свом монументалном делу *Систем синтетичке филозофије права* судове извесности (нужности) раздвојио од судова могућности и судова вероватноће. Први, суд у погледу кога „постоји свест (уверење) о његовој истинитости, дакле извесности, назива се очигледним (евидентним) судом (на супрот неевидентном суду) или судом извесности или нужности (суд с евидентном извесношћу, ‘известан’ суд)“. Суд о коме постоји „само претпоставка о његовој истинитости, зове се обично, на супрот суду извесности, судом вероватноће (судом с евидентном вероватноћом, ‘вероватан’ суд)“.¹⁶³ Од суда извесности треба разликовати суд могућности, који у себи садржи „већи степен могућности“.¹⁶⁴ Затим Живановић објашњава врсте извесности. Пре свега, извесност може да буде непосредна или посредна, зависно од тога да ли је евидентност јасна сама по себи или то није случај. Ако се извесност односи на искуством условљен садржај свести, она се зове „искуственом“ (емпиријском) или „асертиоричком (од *assere*) извесношћу“, а ако је само „умно заснована“ зове се „ајодиктичком извесношћу“. Прва врста извесности има само субјективан значај, а друга општеважећи значај. Наведене врсте судова имају велику улогу у праву, истиче Живановић, било да се ради о законодавству, судству или егzekутиви, било о правним наукама.¹⁶⁵

Други правни писци, као Еуген Пусић, извесност су одређивали или као правно-теоријски, или као социолошко-политиколошки појам и вредност. У својој књизи *Друштвена регулација*, Пусић у извесности проналази један од циљева права, а у неизвесности „помањкање властите оријентације у понашању“ и „непоузданост властитог предвиђања понашања других“.¹⁶⁶ Карактеристично је и запажање Јована Мирића, по коме је „готово сувишно истицати да слобода није у анархији, већ у организацији и извесности поступања... Под ‘извесношћу’ овде не мислимо само на датост него и на вредност“.¹⁶⁷

163 Т. Живановић, *Систем синтетичке филозофије права*, III, Београд 1959, 742, под 1а и 1б.

164 *Ibid*, III, 742–743. под 1в и 1г.

165 *Id.*, 742–747. под 1д, 2а и 2б.

166 Е. Пусић, *Друштвена регулација*, Zagreb 1989, 116.

167 Ј. Мирић, *Систем и криза*, Zagreb 1984, 182.

У кратким цртама приказана схватања сасвим су у нескладу са ситуацијом која постоји у теорији хаоса. Наиме, сви теоретичари хаоса користе израз извесност, док се сигурност схвата као недостижна гранична вредност. Такав приступ није случајан и није сасвим нов. Он се сусреће у *Ведама*, светим староиндијским списима, у којима стоји: „Ко напусти извесно а прати неизвесно, он губи извесно, а и неизвесно је изгубљено“.

III глава

ИЗВЕСНОСТ И ПРАВО

Извесност као заједнички појам теорије хаоса, филозофије и правне теорије означава стање сваког система између замишљених крајности, које може адекватно математички да се изрази. Та нова поузданост у филозофији и науци посебно је изражена у теорији хаоса од када је снажно потврђена могућност аутономног математичког размишљања о свету. Иза такве могућности стоји уверење да универзални закони могу непосредно да се преточе у технички сročена правила поступања, да је даље прикупљање знања могуће кумулативно остварити, као и да је математика постала употребљива у свим наукама које се баве реалним светом. На таквом уверењу почива модерна тврдња да је извесност математички верификовано мерило за утврђивање предвидивости у свим природним, друштвеним, духовним и вештачким појавама које могу да се моделују и одреде као системи у којима поред регуларних процеса постоје и нерегуларни процеси. То важи и за право које је такође један „непотпуно хармоничан систем“, нарочито погодан за испитивање друштвеног и правног регулисања.

Извесност није само логички и математички појам, који се користи као мерило за одређивање и изражавање степена предвидивости, већ и појам који има свој психички, нормативан, социјални и вредносни смисао. Ове стране извесности у праву проучавају правна психологија, правна догматика са нормативном правном теоријом, социологија права и правна филозофија, захваљујући којима може да се објасни значај појма извесности у праву.

Приликом одређивања појма извесности пре свега треба нагласити да је извесност творевина људског духа. Она је и стање људског духа. Због тога извесност као садржај људске свести представља стални предмет опште и посебне правне психологије, у којима управо свест представља централни појам свих других психичких система. Такво почетно довођење у везу са људском

свешћу извесност приказује као чисто субјективан појам чији настанак и развој могу упоредо да се прате са настанком и развојем људске свести опште.

Према Карлу Густаву Јунгу (*Carl Gustav Jung*), до развоја људске свести долази упоредним одвијањем процеса „индивидуализације“ и „индивидуације“. Јунг под индивидуализацијом подразумева изградњу целовите људске личности (ум, душа, дух), а под индивидуацијом изградњу човекове посебности спрам природне и друштвене средине. Индивидуализација је интровертан, дубински процес преображавања (људске свести) подстакнут и омогућен процесом индивидуације. Помоћу ње човек, успињући се до највиших степеница духовног развоја, може да пронађе и спозна Бога у себи. Индивидуација је више екстровертан процес, окренут одређивању разлике између целине коју ствара свест о себи и околине, тј. света као другачије целине. Помоћу ње човек може да упозна свет као божанско дело. Оба ова процеса дају неопходну динамичност раду и развоју људске свести. Они су две испреплетане путање које воде ка истом циљу.

Онтогенетско и филогенетско учење о узроцима настанка и развоју људске свести преточено је у неколико главних теорија.

Према теорији биолошке еволуције, свест је производ биолошке еволуције животињских и људских организама, па је извесност као садржај свести такође одређена развојем органске подлоге до нивоа који омогућава настанак и испољавање „властитих“ осећаја, мисли, намера, страхова, успомена или интереса који су постепено претворени у нормативни, когнитивни или естетски облик сазнања.

Према етиолошко-антрополошкој теорији, развој свести је производ промена у човековом понашању које изазивају одговарајући процеси у свести. У суштини, етиолошко-антрополошко објашњење корена неизвесности налази се у тескоби изазваној „новом поузданошћу оријентације инстинкта“ или у тескоби до које долази „заменом оријентације утемељене на инстинкту“. Реч је о свесној замени и свесном распореду „пажње“.¹⁶⁸ Тај прелаз обележава настојање да се отклони неизвесност и успостави стабилност која ће омогућити предвидивост у понашању људи засновану на улози људске комуникације, језика и културе за стварање свести о властитом „Ја“. Без те свести, која се преображава у „потпуну свест о себи“, нема могућности за истинско самоодређење (самореференцију). То се код људи не дешава често, већ повремено. Због тога

168 E. Pusić, 100–101.

су бројнији они који мисле туђом уместо својом главом. Код њих је процес самореференције у застоју или је закржљао.

Велики број других писаца, као што је Карл Попер, такође, истичу да је прелазак на самосвест омогућила употреба језика (знакова и смисла). Језик је, у ствари, „егзосоматски алат чија је употреба урођена или, пре, генетски заснована у човеку“, што значи да би „психолошке основе човековог ума могле да се налазе у центру за говор“.¹⁶⁹ С друге стране, нема потпуне свести о самом себи без сталне интеракције између појединца и заједнице, на чему почива теорија о еволуцији културе као главном покретачу развоја свести. Према тој теорији, нема самосвести нити извесности без деловања повратне спреге у психо-социјалним односима. Та интеракционистичка црта представља теорију еволуције културе као подврсту шире интеракционистичке теорије, према којој интеракција постоји како између „различитих органа тела“ тако и тих „органа и ума“.¹⁷⁰ До поменуте интеракције долази захваљујући холистичком начелу које прожима све појаве, укључујући ту и сам свет као холистички саздану појаву.

И морфолошка анализа садржаја свести показује да се свест састоји из елемената који су тако међусобно повезани да може да се говори о „саставу свести“. Указује се на то да кључну улогу у поступку стварања свести имају тзв. „подсистеми свести“, од којих је вероватно најстарији „нормативни посистем свести“.¹⁷¹ Он се изграђује у процесу социјализације и заједно са когнитивним и естетским подсистемом свести „служи од почетка за неутрализацију неизвесности“.¹⁷² То се у друштву и праву постиже нормама које су интегрисане унутар нормативног подсистема и вредности-ма које су мерило за процењивање оног што тек треба да буде.

Извесност ипак није једини централни део људске свести. То је у истој мери и „очекивање“, у коме се сусрећу и преплићу психички и друштвени системи. Такво схватање су развили Никлас Луман и Јирген Хабермас (*Jürgen Habermas*) у својим системским теоријама. По њима, очекивање представља „облик оријентације којим систем ‘опишава’ контингенцију своје околине у односу на себе и преузима је као властиту, као неизвесност, у процесу властитог обнављања“.¹⁷³ И сама норма представља „принцип очеки-

169 К. Попер, 240–241.

170 *Ibid.*, 244.

171 А. Гierer, *Die Physik, das Leben und Seele*, München und Zürich 1985, 232–233.

172 Е. Pusić, 109.

173 N. Luhmann, *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main 1984, 364 и даље.

вања¹⁷⁴ Али, она није само то, јер су наведени писци у својим учењима из појма очекивања извели своја оригинална решења. У њима важно место припада мотивима, захтевима, интересима, прилагођавању, деловању повратне спреге за настанак и објашњење система свести и друштвених система који имају за циљ да неутралишу неизвесност.

Иако није једини ни централни део људске свети, извесност као стање свести има изванредан значај за разумевање везе између свести, друштва и настанка права, јер свака (не)извесност води према норми. На тај начин може да се објасни настанак друштвене и правне регулативе. С једне стране, регулатива је нужна због оскудице и људске међузависности које на нивоу свести добијају облик неизвесности (*metus et indigentia*), било да је реч о „егзистенцијалној несигурности у оскудици“, било да је реч о „беспомоћности свести у односу на информације које су неопходне да би се преживело“.¹⁷⁵ С друге стране, регулатива је неопходна да би се повећала предвидивост. Она се повећава кроз спој објективних ситуација и субјективних акција, што доводи до настанка друштва као сложеног и динамичног састава у коме се „међусобним ограничавањем кроз очекивања изворно и начелно непредвидиво понашање људи претвара у предвидиве обрасце, у структуре, од опозиција и улога до институција, организација и система“.¹⁷⁶ Читав тај процес прати стварање одговарајућег нормативног апарата чији је изворни носилац друштвена заједница, а у њој држава као основни политички систем, оличење највише друштвене власти и гарант да ће нормативан правни поредак једнако да важи за грађане и државне органе.

Довођење извесности у везу са људским језиком, интересима надахнутим мотивима и одговарајућим облицима понашања омогућава стварање пропозиција и правила који својим властитим функционисањем и трајањем „објективизују извесност“. То значи да извесност, као првобитан или регуларан садржај свести појединаца, постаје саставни део заједничке свести о правилима институција, организација и система. То је пут којим онтогенетско и филогенетско учење о извесности као садржају људске свести може да се преточи у онтогенетско и филогенетско учење о настанку и развоју средстава и система који обезбеђују извесност.

174 J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handels*, Bd. II, Frankfurt am Main 1981, 263.

175 E. Pusić, 149, 156.

176 *Ibid.*, 139.

Поменута разлика додатно омогућава разликовање квантитативне од квалитативне извесности у објективном или, боље речено, објективизованом смислу. Квантитативна извесност треба да обезбеди предвидивост у понашању великог броја субјеката, појава или система. Квалитативна извесност је ствар филозофије и теорије вероватноће, које треба да обезбеде висок или највиши степен поузданости у предвиђању и праћењу развоја појаве која се проучава.¹⁷⁷ На тај начин је почетна мисао о кохеренцији (сагласности) и конгруенцији (подупртој сагласности) ставова правно конкретизована следећим запажањем: „Повећање могућности нормативног очекивања добија облик права“.¹⁷⁸

Порекло извесности и њен нормативни и социолошки облик не могу исправно да се разумеју без вредносног захтева који на неки начин стоји изнад објективизоване извесности. У том захтеву се најчешће препознају техничке вредности (нпр., законитост, целисходност, делотворност итд.) које заједно треба да обезбеде правну сигурност. Невоља је у томе што техничке вредности само изузетно омогућавају постизање сигурности, али готово увек омогућавају постизање какве-такве извесности.¹⁷⁹ Исто тако, извесност претходи праву и прожима право. Она почива на „релативној несигурности искуствених ставова“¹⁸⁰ који произилазе из човекове свести о себи као нечем различитом од природе која га окружује, у којој се налази. Када је реч само о искуству и искуственим ставовима, треба имати у виду запажање Олдоса Хакслија (*Aldous Huxley*) према коме искуство није оно што нам се дешава, већ оно што примећујемо да нам се дешава. Али, исто тако, треба имати у виду и запажање Никласа Лумана, према коме је околина увек много сложенија од сваког система који се ствара тако што успоставља и одржава границе према околини. С друге стране, свест о властитом постојању и потреба да се постојање обезбеди, стварају лични човеков суд о себи самом и свету у коме се налази. Тај суд садржи низ индикативних ставова који се спајају чинећи систем који се препознаје као властити поглед на свет. То је начин да се онтолошки захтев за извесношћу објасни самом људском природом, јер нема сумње да „човек и свесно, а свакако и под-свесно, тежи сигурности из простог разлога што жели да живи, што значи и да буде заштићен од опасности за живот, да буде

177 М. Илић, 55–56.

178 N. Luhmann, 451.

179 Р. Лукић, 445–487.

180 Л. Витгенштајн, *О извесности*, т. 651, 105.

сигуран“.¹⁸¹ Основу те људске тежње чини став који се емотивно испољава као „брига“ за „властито постојање“, а рационално као свест или стање свести о извесности или неизвесности. Према Алфреду Гјерер (*Alfred Geirer*), основна обележја свести јесу „интеграција прошлости, садашњости и будућности, самореференција и диспозиција понашања“.¹⁸² Поменути елементи свести одређују човека према свету и према себи самом и доводе у везу мотиве надахнуте интересима са понашањем појединаца. Ти елементи се према Ериху Фрому (*Erich Fromm*) испољавају као „комплексни подсистеми свести“. Такав је и поменути „нормативни подсистем свести“, који од самог почетка служи за неутрализацију неизвесности „која је један од главних проблема у преласку на свест уопште“.¹⁸³ Произилази да је извесност друштвено објективизована и одређена, иако је по настанку чисто субјективан појам – творевина и садржај људске свести. Такође, извесност располаже својом друштвеном страном. Следе ли се идеје Никласа Лумана, није тешко запазити да у друштву настају најразличитији системи интеракције, као и да се нормама регулишу поступци како чланова друштвене заједнице, тако и поступци носилаца друштвеног ауторитета и државне власти.¹⁸⁴ Потреба за извесношћу је нарочито изражена од када је друштвена заједница постала истински „исконски неутрализатор неизвесности“, тј. од када је постала „изворни носилац регулације“.¹⁸⁵ Будући да је свака друштвена заједница хијерократска творевина, то се и сама извесност као социјални појам нужно појављује у облику „ауторизоване и наметнуте извесност“, као систем правила чијим је ауторитетом (а не спонтаним одвијањем) обезбеђена предвидивост у међуљудским односима. То важи за све режиме у друштвима која су организована као држава. Показује се да извесност више није само резултат спонтано насталог стања свести чланова друштвене заједнице, већ да је све више резултат свесно-планског наметања од стране повлашћене друштвене мањине. Она се заснива на ауторитету хијерархијски организоване државне власти која преузима на себе задатак да обезбеди „нормално“ функционисање друштвене заједнице. То је тачка од које престају да постоје само природне везе чланова заједнице и настају њихове вештачки успостављене везе у новом друштвеном симулакруму (или матриксу).

181 Р. Лукић, 481.

182 А. Geirer, 233.

183 Е. Pusić, 109.

184 N. Luhmann, *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*, 140, 209.

185 Е. Pusić, 157.

Импресивна Тит Ливијева *Историја Рима од оснивања града*, посебно њена трећа књига, у којој се говори о догађајима који су претходили доношењу Законака XII таблица и догађајима који су уследили, открива проблеме било које заједнице људи који се лично суочавају са властитом (не)извесношћу, а која у регулативном облику може да буде пропаст или нова шанса за трајање.¹⁸⁶ То, наравно, није једини такав упечатљив пример који приказује државу као организацију чији ауторитет у крајњој линији почива на располагању монополом физичке силе, тј. на несумњивој премоћи владајућих над подвашћенима.¹⁸⁷

Данас је сасвим очигледно да држава представља главни стабилизатор и регулатор друштвеног поретка.¹⁸⁸ То је разлог зашто у извесности може да се пронађе „последња легитимација власти и њеног овлашћења да заповеда“.¹⁸⁹ Њен првенствени задатак је да елиминише несигурност и неутралише неизвесност. Али, „са сваким изванредним догађајем, са сваким угрожавањем достигнутог степена сигурности, посебно са сваким конфликтом, притисак извесности опет расте, понекад управо експлозивном снагом“, и у стању је „зачас да однесе освојену аутономију појединца, да угаси светло разумности и да поново подреди људе беспризивном ауторитету заједнице“.¹⁹⁰ И обрнуто, са сваким успостављањем нарушене „сигурности“, изнова расте извесност и „пали се светло разумности“. Та „измењена разумност“ учвршћује аутономију појединаца, заједнице и ауторитет државе доводи у везу са легалношћу као резултатом друштвеног компромиса. Поменута колебања у погледу степена извесности и саму државу приказују као „крхку“ творевину. Очигледно, сваки би поредак да буде сигуран, али ниједан не може више него да буде извештан.

Извесност захтева нормативност. Чак и када се хаос схвати као „анормитет“ (као одсуство правила, напуштање нормативности и поретка, као беспоредак), то још не значи крај извесности и поретка, јер из хаоса изнова настају нове норме и нови

186 Т. Ливије, *Историја Рима од оснивања града*, Београд 1991, 179, 182–184, 217.

187 Р. Лукић, *Теорија државе и права*, Београд 1976, 50–109. Вид. Е. Диркем, *О друштвеној подели рада*, Београд 1975, 119–120, 122–123.

188 Али, држава може на бројне начине да се преобрати у главног дестабилизатора и дерегулатора друштвеног поретка (нпр., вештачким изазивањем криза и несташица, ширењем научних неистина /нрп., о болестима и лековима за њих/ итд.).

189 Л. Диги, *Преображаји јавној права*, Београд 1929, 51, 55.

190 Е. Pusić, 192.

поредак. У основи тог процеса се налази став да нешто „треба“ или „не треба“ чинити како би се успоставила извесност и отклонила неизвесност. Та околност право приказује као оруђе чија је сврха „збрињавање“ или „услужност“ као „дневна потреба“. То значи да је смисао права као „моћи бити“ заштита од „неизвесности“ и „непрорачунљивости“. Право треба да обезбеди „извесност“ и „прорачунљивост“.¹⁹¹ Поменути тврдња се односи како на појединчеву егзистенцију и егзистенцију дате друштвене заједнице, тако и на циљеве који су у ближој или даљој вези с тим основним циљем. Чак и када се настанак норми објашњава утилитаристички, од њих може да се очекује „не ‘истинитост’ већ ‘извесност’ у међусобном деловању субјеката права“.¹⁹² Може се закључити да нормативност представља начин на који се испољава извесност. Она треба да обезбеди предвидивост у понашању људи и поузданост у функционисању институција. Оба поменути задатка се затим претачу у вредности мира, реда, стабилности или делотворности (ефикасности и ефективности), јер је јасно да без реда и мира нема опстанка друштва.¹⁹³ Дакле, као нормативан појам, извесност се остварује у друштву које је организовано као држава у знатној мери непосредном применом права и начела законитости као најважнијих регулативних средстава. Законитост обезбеђује праву средишње место у друштву, а себи средишње место у праву.

Извесност треба разликовати од њеног корелата – неизвесности, која представља једну од основних „сметњи“ како у „проточности свести“, тако и у могућности „поузданог одржавања релевантне околине“. Сагласно са тим, све што је речено за извесност важи за неизвесност. Може се додати да је неизвесност „не-вредност“, док је извесност вредност различита од других правних вредности.

На извесност као правну вредност, а не као на изведену врсту сигурности, упућују два важна разлога чисто логичке природе. Прво, свака је извесност у одређеној мери неизвесност, па се отклањање неизвесности поставља као посебан циљ, а извесност приказује као засебна вредност. Исто то не може да се каже за сигурност и несигурност, који су крајњи облици извесности и неизвесности. Извесност као вредност постоји када поредак „нормално“ функционише. И друго, извесност као правна вредност

191 Вид. М. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Zagreb 1985.

192 H. Schelsky, *Die Soziologen und das Recht*, Oplanden 1985, 35. Нав. према: Е. Pusić, 196.

193 Р. Лукић, 52–53.

представља поуздано мерило за критичко оцењивање позитивног права, како би било више извесности а мање неизвесности. Исто такво мерило не могу да буду сигурност и несигурност, јер се ради о практично недостижним вредностима, било да се жели еуномија, било да се жели анархија. Извесност попуњава упражњен простор између ових крајности као парадигма пожељног стања које је могуће постићи преко одговарајућег понашања људи.

Извесност као правну вредност треба разликовати од сродних или повезаних правних вредности, а нарочито од вредности правне сигурности. Правна извесност, дакле, није само средство за остваривање других чисто правних или друштвених вредности,¹⁹⁴ а није ни аспект праведности.¹⁹⁵ Да правну извесност треба разликовати од других вредности показује само делимично подударање између правне сигурности и правне извесности. Оно постоји само у делу у коме би извесност била остварена као ентелехија (потпуна регуларност). Пошто то никад није случај са правом и законитошћу, који никад не могу да обезбеде понашање субјеката само по диспозицији правне норме, тј. никад не могу да обезбеде потпуно хармонично стање (еуномију), може се закључити да се ради о две сродне али засебне правне вредности. Правна сигурност је вредност која постоји само када се норме не крше, када поредак идеално функционише. Због тога је термилошки прецизније користити изразе правна извесност и правна неизвесност, него изразе правна сигурност и правна несигурност.

Право и законитост, очигледно, никад не могу да обезбеде правну сигурност већ само правну извесност. Чак и када би поредак функционисао на најбољи начин, још увек би постојала неизвесност, макар само у малом обиму и прикривеном облику. И обротно, правна неизвесност се односи на такво стање права у коме постоје аберације. Замајац таквом безакоњу пружа сила ентропије у правном и друштвеном поретку. То је разлог зашто не могу да се изједначе правна неизвесност и правна несигурност. Правна неизвесност постоји и када поредак нормално функционише. Са њом сваки поредак мора да рачуна. Са правном несигурношћу ниједан поредак не може да рачуна а да постоји, јер је она ознака за његово разарање. Посматрано са становишта правне извесности, правна сигурност је или замишљена, идеална извесност, или бивша, остварена извесност. Она у првом случају припада свету вредности, а у другом свету прошлости.

194 *Ibid.*, 478–485.

195 E. Pusić, 221.

Међусобни однос правне извесности и правне сигурности може да се посматра на још један начин. Наиме, све већа оствареност у некој конкретної ситуацији правну извесност приближава правној сигурности, док се у једном тренутку правна извесност не претвори у правну сигурност. Тај тренутак означава почетак новог циклуса који започиње претварањем конкретно постигнуте правне сигурности у нову правну (не)извесност. Такав преокрет чини да правна сигурност поново постане пожељан циљ.¹⁹⁶ Треба нагласити да неизменично смењивање извесности са сигурношћу не крњи сталну супстанцу извесности као засебне вредности. Довољно је поменути да без извесности нема предвидивости која се постиже правним регулисањем ослоњеним на државну принуду. Реченом треба додати још нешто: пошто сви друштвени односи нису регулисани само правним нормама, то се извесност не односи само на право, већ на све нормативне творевине. Као таква, она не може да буде својствена само праву, јер јој порекло није особено правно. Захтевајући нормативност, она само прожима право.

Може се закључити да је извесност стање свих динамичких нормативних појава и система, а предвидивост њихово постојано својство, као и да је правна сигурност достижна вредност, али само као ознака за свршетак одређеног циклуса, као и да се она смењује са правном извесношћу. То смењивање је нужно и постоји у свим појавама. У ствари, ради се о успостављеном обрасцу њиховог смењивања. Само кретање се одвија у спиралним циклусима који потврђују постојање различитих ритмова у појавама. Ти ритмови се спајају у јединствен ритам по коме се одвија пулсирања права и света.

196 *Ibid.*, 210.

IV глава

ПРАВО И ЗАКОНИТОСТ КАО ИЗВЕСНОСТ

Право и законитост могу неконвенционално да се одреде увођењем у разматрање појма извесности заснованог на Флусеровом и Поперовом запажању да погодност за рад представља главно мерило за примену одговарајуће теорије. Наравно, то није било каква извесност, већ само она која има као циљ отклањање неизвесности у друштвеним односима. Према неким писцима, таква извесност се заснива на механизму очекивања који се сматра стабилизатором психичких и друштвених система. Тај механизам, када се повећава „нормативно очекивање“, нужно добија „облик права“. На пример, према Никласу Луману и Јиргену Хабермасу, о чијим је учењима било речи, очекивање је „облик оријентације којим систем ‘опипава’ контингенцију своје околине у односу на себе самог и преузима је као властиту неизвесност у процесу своје аутопојетске репродукције“.¹⁹⁷ Важно је уочити како се субјективно очекивање односи како на право у целини, тако и на норме као делове права. И даље, будући да свако очекивање не мора да се оствари, то његово одсуство доводи до субјективног разочарања, кршења норме и реаговања државног органа на непожељно понашање. Реаговање државног органа се састоји из два дела: тумачења девијантног поступка или догађаја који је довео до разочарења и захтева за применом санкције. То је у краћем описан маханизам којим се покреће процес успостављања нарушеног система нормативног очекивања. Он се обнавља прво порастом понашања субјеката по правним заповестима, што, повратно, доводи до успостављања или јачања равнотеже и стабилности у друштву. Тај циљ се успешније остварује ако је употреба права подржана правотворчевом могућношћу или способношћу да предвиди и контролише „ненамераване пропратне последице“ (не)сврсисходног

197 N. Luhmann, *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie*, 362.

понашања субјеката права, а нарочито „последнице које су за институције мултифункционалне“.¹⁹⁸ Према Луману и Хабермасу, описани механизам повезује очекивање или разочарање са извесношћу или неизвесношћу у норми. Он показује да норми припада централно место у релацији која људску свест повезује са правом. Као таква, норма представља снажан неутрализатор неизвесности. Али, правне норме не стварају било какав систем, већ претежно онај који право приказује као свесно и плански створен систем извесности. Његов је циљ да обезбеди предвидивост у понашању субјеката права и поузданост у функционисању државних и друштвених институција. На тај начин, право својом регулативном улогом обезбеђује систематски и легитиман утицај власти на понашање људи. Сматра се да је право добро формулисано ако норме брзо, лако и на трајан начин налазе пут од правотворчеве свести до свести субјеката на које се односе. Поред реченог, правно регулисање мора да испуни друге услове (правне норме морају да се доносе унапред и за неодређен број случајева, оне морају да буду објављене а не тајне итд.). Такође, правно регулисање треба да буде постојана систематска делатност. Треба водити рачуна и о томе да правно регулисање прати промене које се дешавају у друштву, с тим да се њиме подржавају пожељне а забрањују непожељне промене. Данас се сматра цивилизацијским стандардом да легитимност правног регулисања почива на добровољном пристанку грађана, а не на насилном наметању огољеном силом државе или силом коју оправдавају неправедни или изопачени закони.¹⁹⁹

Правно регулисање није бесциљно. Оно треба да омогући остваривање неког већ изабраног циља. У противном, оно би било несврсисходно. Тај циљ се препознаје као интерес који изражава и остварује унапред утврђену вредност. Да би циљ зближа био остварен, правотворац мора да води рачуна о границама правног регулисања. Пре свега, правотворац мора да води рачуна да правним нормама не захтева од људи оно што они никако не могу да остваре чак и када то стварно желе. То је разлог зашто полазиште сваког доброг правног регулисања мора да буде познавање и уважавање објективног деловања „законитости физичког света“ и „законитости живе материје организоване путем информација“.²⁰⁰ Исто тако, правотворац не треба правним нормама да захтева од људи оно што они чине и без норми када се руководе властитим моралним надзорима и чисто друштвеним правилима. Најзад,

198 *Ibid.*, 362–363.

199 Вид. Р. Лукић, *Методологија права*, 166–219.

200 Е. Pusić, 149–151.

правотворац мора да води рачуна да нормe не буду бесмислене, тј. без значења, јер људи ни тада неће знати како да се тачно понашају чак и када су надахнути најбољим намерама. Али, само испуњавање наведених услова није довољно. Потребно је да правотворац уме да препозна онај друштвено објективизован интерес који на најпотпунији начин истовремено задовољава интересе службе и највећег броја грађана. То није лако постићи, али управо та правотворчева способност разликује законито од незаконитог понашања и самовољно од исправног управљања државом. Очигледно, једно је извесност која настаје из људског егзистенцијалног сучељавања са природом, друго извесност коју људи свесно или несвесно сами стварају у свом „саживоту“ са другима, а треће извесност коју ствара држава својим обједињујућим правилима подржаним апаратом принуде.

Правно регулисање увек мора да буде рационално. Човек лично може да се понаша нерационално, али правотворац као орган увек мора да се понаша рационално. Невоља је у томе што се његово нерационално понашање понекад приказује као рационално. Рационализација оспособљава модерно право да преузме на себе главни терет правног регулисања. Том приликом, улогу државе у рационализовању права треба разликовати од улоге права у рационализовању државе. Ради се о начинима на које право утиче на државу и држава на право.

Само рационализовање правног регулисања се остварује захваљујући рефлексивности права и његовој хабитуализацији.

Рефлексивност представља такав начин нормирања којим се не решава само питање какве нормe треба створити, већ и на који начин то треба учинити. Та страна рефлексивности долази до изражаја када се право повеже са тзв. чисто правним вредностима. Ради се о делотворности (ефикасности), сигурности и целисходности. Нарочито је важна *делојворност*. Као чисто правна вредност она показује потребу сваког права да се примењује у релативно кратком времену по настанку случаја на који правна норма има да се примени. У противном, право би остало непримењено док односи би које оно треба да уреди остали нерегулисани. Очигледно, „право у првом реду мора да буде делотворно, па макар то водило и извесној несавршености“.²⁰¹ Интересантно је да о делотворности морају да воде рачуна не само правници, већ и теоретичари хаоса када (нпр.) испитују неки правни модел који чак уопште није примењен у стварности. Ни он не може да буде састављен без икакве

201 Р. Лукић, *Систем филозофије права*, 478.

везе са стварношћу. Најважније је уочити да делотворност омогућава праву да се одупре деловању ентропије. То важи за правну извесност, као и за правну сигурност, јер се правом решавају спорови у друштвеним односима. Али, исто то важи и за правну целисходност, која је пожељна све док правотворац или овлашћени државни орган као тумач (суд или управни орган) желе да индивидуализују право у границама законитости.²⁰²

Постоји и процедурална страна рефлексивности права. Она конкретизује и учвршћује право преко поступака који су „временски ограничени системи који имају своју структуру“.²⁰³ Поступци треба да неутралишу неизвесност која настаје када искрсне спор између страна. То је нарочито важно за судски поступак у кривичној или грађанској парници. Они представљају крајња средства да се једна нерегуларна ситуација реши, да се обезбеди сигурност у конкретном случају и извесност у свим будућим случајевима. Ти поступци су у данашњим правима диференцирани и специфицирани. Заједничко им је да у таквим ситуацијама, које представљају поремећај у примени права, поступци имају као циљ да обезбеде извесност до решења спора и сигурност након доношења правоснажне судске одлуке засноване на утврђеној материјалној истини. Истрајавање на форми у поступку пред судом треба да учврсти осећај извесности заинтересованим странкама према суду коме се обраћају и осећај сигурности након донете одлуке. Често је потребно да се у таквим ситуацијама користе веома сложени поступци како би се претходно утврдило да ли нека норма важи или не важи. Понекад је тај циљ лакше открити интуитивно него рационално.

Рационализација и рефлексивност права имају смисла тек када се доведу у везу са *хабићуализацијом*. Она има као циљ институционализовање извесности кроз претварање непредвидивог понашања људи у предвидиве обрасце понашања.²⁰⁴ То се знатним делом постиже *социјализацијом*, тј. стварањем тзв. „активне правне свести“, нарочито свести која рачуна са грађанином а не са подаником. Та правна свест не захтева само познавање и прихватање (или одбијање) права, већ и учествовање у његовом стварању, мењању и примени. То је могуће само у *демократским* порецима. Међутим, хабићуализација се односи и на понашање људи по праву под принудом (физичком, религиозном, економ-

202 *Ibid.*, 479–481. Вид. Г. Радбрех, *Филозофија права*, Београд 1980, 14–28.

203 N. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Darmstadt–Neuwied 1969, 41.

204 E. Pusić, 139–140.

ском или неком другом). У овом ужем смислу, хабиитуализација показује да је право као систем извесности суштински творевина за спровођење принуде.

Право располаже и посебним унутрашњим механизмима, а у ствари посебним регулативним системима, помоћу којих треба да обезбеди правну извесност. Ти системи су протоколарни и припадају начелу законитости. То је довољан разлог да се још једном размотри начело законитости у наведеном смислу. И оно има своју суштину, садржину и облике који показују да у појму законитости постоје барем три нивоа: филозофско-правни, социолошко-политички и нормативно-правни. Таква слојевитост чини да законитост заузима средишне просторе у поретку и систему права. Законитост није само једно од више сличних правних начела, већ је најважније правно начело.

Филозофско-правни појам начела законитости приказује законитост као правну вредност која треба да обезбеди извесност у праву. Та вредност је непроменљива, иако су историјски и садашњи пореци променљиви у сваком погледу. То је сасвим у складу са идејом старогрчких софиста да се закони мењају, али да законитост треба да буде постојана.

Социолошко-политички појам показује да законитости заједно са правом, представља посебан систем неметнуте, ауторитативне правне извесности. Ради се о томе да се извесност у законитости не појављује само као вредност, већ и као стање, као „датост“. Без извесности ниједан поредак не би могао да постоји. Не каже се тек тако: „где је систем, ту је извесност“.²⁰⁵ Границе законитости се налазе између хаоса (беспоретка, потпуне несигурности) и еуномије (савршеног поретка, потпуне сигурности). Када, дакле, за неки поредак кажемо да је сигуран, ми у ствари на тај начин само изражавамо наше уверење да је он сигуран. У ствари, такав поредак је само изван.

Законитост у наведеном смислу нема своју сталну садржину. Њене садржинске промене зависе од карактера односног друштва и државе, а пре свега од начина на који је друштво организовано, његових особености, принципа и облика. Али, законитост зависи и од других услова. Ти услови и средства треба да обезбеде њено постојање на нивоу који је што ближе ономе што је у поретку прокламовано као законитост. Може се тврдити како законитост постоји свуда где су обезбеђени друштвена стабилност, хомогеност, друштвени ред и мир, као и где постоје демократија, подела власти

205 Ј. Мирић, 81 и 182.

(у политичком и организационо-техничком смислу), рационализован државни апаратом са функционалном бирократијом и технократијом, право које је прилагођено стварности и афирмативан став грађана према њему. Од комбинације наведених услова и средстава зависе правни облици и границе законитости.²⁰⁶

Када је реч о облицима законитости који се испољавају као правни облици државе, а основни су: држава безакоња, законска и правна држава, изгледа као да они имају независно кретање. Али, та је независност привидна.²⁰⁷ Држава безакоња постојаће када целисходност надвлада законитост, законска држава када начело законитости формално превагне над целисходношћу, а правна држава када целисходност садржински уступи пред законитошћу. Разлика између наведених облика је јасна чак и када се савремене државе називају правним, а то стварно нису. Додатни разлог се може пронаћи у очигледним разликама између правне државе као идеје и праксе, јер формална превласт правне норме и хијерократски карактер владања, чак и када је владање демократско, појам правне државе сврставају (заједно са братством људи, слободом или правом на срећу) у ред правних и људских идеала. Можда у тој околности треба тражити главни разлог зашто правна држава стварно нигде не постоји онако како је изворно замишљена. Њен појам припада пре свету вредности него стварном свету. Због тога је до сада успешно развијена само њена формална страна, док је њена садржина крајње променљива. Да је тако показује двовековни развој од правне државе старијег и млађег либералног типа, преко милитаристичке, националсоцијалистичке, социјалистичке, све до културне, социјалне и најновије правне државе националне сигурности у настајању. За многе од наведених типова правне државе може се рећи само да су то само формално и по имену.

Када је реч о границама законитости, може се запазити да постоје њих две, као и да је лакше одредити објективну од субјективне границе. Очигледно је да законитост као владарева воља или као хуманистичко правно начело нису исте ствари. Наметање силом или добровољно прихватање никад не могу да буду једнако вредни начини за стицање легитимности државне власти. Тако се долази до најважнијег питања: ко има предност у друштву – држава или грађани. Ако предност има држава уместо грађана и законитост се схвати као средство државне власти, објективна

206 Р. Лукић, *Уставности и законитости у Југославији*, Београд 1966, 68–85.

207 Д. Митровић, *Начело законитости – појам, садржина, облици*, 92–111.

граница законитости налазиће се у садржајима свести оних који су слободни да своју вољу представљају као народну. Таква законитост се препознаје у максими *Quod principi placuit, legis habet vigorem*. Не треба ни помињати да је таква законитост у савременим друштвима поуздано средство за разарање сваког демократског концепта стварањем егзистенцијалног и социјалног осећаја страха и растуће неизвесности. У таквим друштвима законитост само формално постоји, јер се правом одређена граница законитог деловања државне власти и грађана схвата као ствар нахођења највишег државног органа. Такав орган правна правила доживљава као предлоге а не као заповести. Ако предност имају грађани, тј. народ над државом, тада законитост постаје друштвено потврђено средство за регулисање односа између државе и грађана, једно важно мерило за разликовање дозвољеног од забрањеног. У том случају, држава и народ саобраћају у границама законитости, док сама законитост постаје средство које омогућава то демократско саобраћање. Такав демократски садржај законитости одређен је карактером односа између државне и друштвене организације. Држава је изведена из народне воље. Будући створена вољом народа, она је народном вољом одређена и ограничена. У таквој држави задатак законитости се састоји у афирмисању легитимне моћи права и правом утврђеног и гарантованог степена демократских слобода и права грађана. Дакле, тек полазећи од првенства народа над државом може да се одреди субјективна граница законитости. Не треба истицати да је и она променљива. Али, управо помоћу ње могу да се разликују аутократски од демократских поредака и пореци са различитим степенима успешности.

Законитост постоји и као *нормативно-правни* захтев за сагласношћу са законом. Тај захтев није ништа друго до још један начин да се извесност испољи у праву. Готово сви правни текстови који говоре о поретку и сагласности, непосредно или посредно говоре о законитости. Сагласност треба да обезбеди неопходну ефикасност правних правила. То је начин да се повежу суштина и садржина законитости са њеним социолошко-политичким и нормативним облицима. Али, захтев за сагласношћу са законом представља само препознатљиво позитивно-правно обележје начела законитости. Он често није остварен у мери која може да обезбеди сагласност права са животним потребама. То је разлог због кога мит о законитости као свемоћном начелу треба одбацити исто као идеју о сувишности законитости. У том простору – између умишљене свемоћи и честе немоћи – налази се свака законитост као испробани регулативни систем извесности

оспособљен за успостављање предвидивости и поузданости у друштвеном животу.

Право као свесно-плански или спонтано створен систем правила и начело законитости као правило или скуп правила о томе како ће право да се спроводи остварују исти циљ. Тај циљ је уношење правне извесности у друштвене односе, а не сигурности коју људи могу само да желе уместо извесности. Разлог је једноставан: право и законитост су динамички системи који могу само релативно да се остварују. У њима упоредо са редом постоји неред. Због тога су погодни за испитивање и примену теорије хаоса.

ТРЕЋИ ДЕО
ТЕОРИЈА ХАОСА
И ПРАВНА ТЕХНИКА

I глава

МОГУЋНОСТИ ЗА ПРИМЕНУ ТЕОРИЈЕ ХАОСА У ПРАВНОЈ ТЕХНИЦИ

Довођење у везу теорије хаоса са правном теоријом, коришћењем појма извесности који се сусреће у обе ове теорије, отвара нове сазнајне и практичне могућности за истраживање права.

Нове сазнајне могућности које открива теорија хаоса готово да могу да се упореде са могућностима и утицајем који је у XIX веку на право и правну теорију учинила Дарвинова теорија о еволуцији врста. Теорија хаоса је међутим сасвим нова теорија чија се главна веза са правом заснива на ставу да и право као систем садржи широк распон регуларних и нерегуларних (хаотичних) понашања, као и да процеси и понашања који нарушавају право могу да показују статистичке или неке друге врсте правилности.

Да у праву снажно делују ентропијске силе и да због тога оно лако може да се претвори у аномију, одавно је познато. Међутим, тек однедавно нерегуларни процеси могу да се предвиђају симулирањем њиховог могућег понашања, што омогућава долажење до нових сазнања која отварају нове могућности за рачунарско испитивање права са свим обележјима практичне политике засноване на научним истраживањима теоријског карактера. То показује да су могућности за примену теорије хаоса неупоредиво другачије, а можда и веће у правној техници него у правној теорији, нарочито у техници стварања, испитивања и примене права.

Треба указати на израз „техника испитивања права“, поред технике стварања и примене права, као назив за могућу нову трећу грану правне технике. Она би користила не само постојеће правне или техничке методе (нпр., правни експеримент, метод израде права уз знатно учешће нестручњака, методе да се право учини разумљивијим народу итд.), већ и методе за рачунарско виртуелно истраживање права, што збиља јесте нов начин за истраживање права. Такав назив – техника испитивања права, није

случајно изабран јер је јасна разлика између стварања права, његове примене и његовог испитивања. У овом последњем случају не морају да се стварају правни прописи нити мора да се чека на последице њихове примене. Све то може да се сазна коришћењем рачунарске симулације састављених правних модела. Управо се у томе састоје сазнајне предности технике испитивања права над другим поменутиим методима. Оне су унапређене наглим повећавањем могућности савремених рачунара и развијањем унапређених или нових софтверских програма. Ти програми омогућавају примену састављених правних модела на неупоредиво успешнији начин од оног који је све до скоро могао да се замисли. Тиме су јасно наговештене могућности ове нове гране правне технике. Оне изгледају као да су неограничене упркос томе што су могућности теорије хаоса одређене самим границама ове теорије. На пример, теорија хаоса не може да се примени када постоји потпуна регуларност. То значи да се потпуна регуларност и класична случајна стања као потпуна нерегуларност налазе изван могућности теорије хаоса. Али, потпуна регуларност не постоји нигде, нити је постојала, као ни потпуна нерегуларност. Због тога је савременим сазнањима ближа идеја да је из нереда, тј. првобитног, почетног хаоса, свет постепено настао тежећи ка све већој уређености. Будући да је свет већ створен и задат, то се у њему „ентропија“ задржава као епифеномен и ехо првобитног хаоса који се смањује. Али, постоје писци који сматрају да је из првобитног реда настао хаос који се повећава. Ниједна могућност не искључује Бога као ствараоца или неког другог демијурга као покретачку силу, само се предност даје или почетном хаосу, или почетном реду. Методолошки посматрано, између ових наизглед супротних полазишта не постоји суштинска разлика, јер се у њима ред и неред заједно истражују. Теорија хаоса такође не може да се примени ни на тзв. „случајна стања или ситуације“ независно од тога да ли случај делује конструктивно или деструктивно на систем. То важи чак и када случај није резултат незнања или неспособности ума да сагледа битно у појавама. Нарочито је важно разликовати „класична случајна стања у појавама“ од њихових „хаотичних стања“,²⁰⁸ јер случај не може да се истражује и предвиђа када се одреди конвенционално. Али, када се одустане од таквог схватања, тада ни случај не изгледа онако како се обично замишља. Тада он може да се „урачуна“ као (пре)познат, чак и када се налази иза хоризонта нашег сазнања. То је ситуација у којој се каже да је случај одређен, али да није јасан. Управо са таквим неконвенционалним

208 П. Рап, „Живот је хаос“, *Галаксија*, Београд 1990, 38.

схватањем случаја рачуна теорија хаоса. Случај, дакле, не мора јасно да буде одређен, али ипак може да се предвиђа и истражује. Треба додати да до потпуног случајног стања долази изузетно ретко. Могућност да случај постоји, искључује само холистичко устројство свега што постоји. Можда случај уопште не постоји, осим као конструкт људског ума. Али, ако случај постоји као резултат личног неувиђања, његово могуће објективно деловање у хаотичном стању може да буде неповољно или повољно. Само, такво деловање случаја је увек изван контроле, што није прихватљиво. А то значи да теорија хаоса може да се примењује само тамо где упоредо са редом постоји неред у који се може укључити чак и неконвенционално, хаотично схватање случаја.

Могућности за примену теорије хаоса у правној техници долазе до изражаја тек када се схвати да хаос није само нестабилност, односно да хаос подразумева постојање организације и реда. Али, и сам хаос изазива настанак реда и поретка тамо где њих нема. Само, тај ред и поредак нису исти са претходним редом и поретком. Хаос, дакле, није само ознака за разарање неког система или организације, већ и ознака за успостављање система и организације (реда) насумичношћу и спонтаношћу.

Иста та идеја о генерисању реда из нереда позната је правницима, нарочито када се баве истраживањем веза нормативног и стварног у праву. У ствари, правници морају да размишљају у релацијама реда и нерада хтели-не хтели, као што је случај са утврђивањем и применом обичајних или моралних норми које спонтано настају, мењају се и нестају. Насупрот таквим нормама, постоје норме које свесно и плански стварају различите друштвене организације и држава. За такве норме карактеристично је генерисање хаоса из реда (који се осипа применом права). Оба дивергентна процеса показују да се право у исто време организује и дезорганизује. Ипак, и тада се може рећи да је „све под контролом чак и ако ствари крену путем који води у хаос“.²⁰⁹ Ова досетка није лишена смисла. Али, она више вреди за спонтано нормативно организовање него за организовање које је резултат свесно-планске делатности. Њу потврђује запажање Иље Пригогина (*Ilya Prigogine*), према коме силе реда и нереда могу да буду у „стању динамичке равнотеже или допуњавајуће коегзистенције“. А, управо је такво стање карактеристично за право.²¹⁰

209 З. Бијелић, „Иза реда и нереда“, *Култура Истока*, Год. VIII, бр. 27, Београд, јануар-март 1991, 18.

210 I. Prigogine and I. Srengers, *Order out Chaos*, New York 1984, 289.

Из хаоса не настаје само ред. И у самом хаосу лежи посебна врста реда, јер се показало да непредвидивост, хаотичност, спонтаност и нестабилност поседују одређена универзална својства која математички могу да се прикажу помоћу тзв. „атрактора“ (*attractor*, привлачилац) и „фрактала“ (од *fractus*, изломљеност, делићи нечег).²¹¹ То треба истаћи, јер у хаотичним системима атрактори фракталног састава показују да и у неред у постоје ред и симетрија. То је разлог зашто се фрактали одређују као мера уређености хаоса.²¹² На пример, фрактали показују да спонтано понављање локалних образаца доводи до спонтаног успостављања реда на глобалном нивоу. На тај „самоорганизујући“ начин хаос изнутра уређује самог себе успостављањем фракталних састава као образаца спонтане самоуређености.²¹³

Идеја о хаосу као реду у наведеном смислу такође може да се примени у праву, јер сваки део права увек открива елементе који су слични праву као целини. Иако они никад нису подударни са правом као целином, тиме се постиже да сви делови права приближно „самоодсликавају“ право као целину, али тако да задржавају властиту јединственост и непредвидивост. На пример, све правне норме сачињавају нормативни појам и систем права, али све правне норме нису исте нити су истоветне са појмом и системом права. Свака норма је у ствари јединствена целина чија примена не зависи само од од жеља њеног творца. Упркос тој разлици, може се рећи да је право ефикасно све док се у већини случајева правне норме примењују. Та јединствена самосвојност и релативна неуређеност на микроплану уз истовремену уређеност на макроплану омогућава да се и у праву бесконачно изрази коначним. Речју, бројне норме и готово безбројне ситуације у којима се норме примењују могу да се доведу у везу са системом права и самим правом као целином. И све то може да се изрази у облику одговарајућег модел права који се затим фрактално развија коришћењем рачунарске симулације.

Могућност хаоса да изазива настанак реда као и да генерише ред у себи, хаос приказује и као шансу, као могућност за стварање новог из старог. Хаос, дакле, не представља само нешто негативно и деструктивно, као што је поменуто, већ располаже и властитом стваралачком снагом. Та стваралачка снага настаје из спонтаности која хаотичном систему пружа могућност да се саморазвија

211 М. Гаспари, 33–34.

212 Вид. П. Дејвис, 12–13; З. Бијелић, 18–19; Б. Малденбро, 281–286; „Геометрија хаоса“ (прир. М. Ђирић), *Галаксија*, бр. 222, Београд 1990, 40–43.

213 М. Гаспари, 33.

без ограничења која немеће „строга употреба детерминистичких модела“.²¹⁴ Захваљујући тој стваралачкој снази, правници лакше могу да разумеју и боље да објасне велику сложеност и разноврсност правног регулисања које понекад може да изгледа као произвољност и спонтаност. Искључи ли се „слепа“ сила случаја, показује се да је тај привид произвољности и спонтаности резултат деловања хаоса у коме ипак постоје обрасци самоуређивања. То значи да чак и када је право „локално нестабилан“ или „непредвидив“ систем, а то јесте, оно на глобалном плану може да функционише као „глобално стабилан“ систем.²¹⁵ Тај систем почива на једноставним правилима, јер велика сложеност појава не захтева компликована основна начела.

Као што може да се примети, практичан циљ теорије хаоса састоји се у томе да се у сложеном систему уочи краћи пут, идеја или мисао која ће поуздано да води даље. Тај циљ теорије хаоса није тешко препознати у правној техници као практичној људској делатности која се изводи ради остварења неког циља. Тај циљ може да буде најцелисходније извођење неке радње или сама делатност као вештина извођења односних радњи.²¹⁶

За примену теорије хаоса у правној техници нарочито је важно значење које правну технику приказује као практичну људску делатност којом се ствара, испитује и примењује право, јер теорија хаоса може да се користи како за стварање права, тако и за његово испитивање и примену. Према Франсоа Женију (*François Gény*), правна техника мора да обезбеди „потпуност регулисања, могућност што већег прилагођавања стварности, аутоматизам и сигурност остваривања, лакоћу, брзину, јевтиноћу и штедњу примени права, као и једноставност и економију средстава, логичност и усклађеност поступака и сигурност“.²¹⁷ Али, и теорија хаоса мора да располаже властитом техником. Она треба да се пажљиво користи у праву, тако да се њени методи исувише не осамостале на рачун техничких правних метода. Када не би било тако, добио би се „један исушен, ‘технизирани’, ‘бездушан’ и на крају крајева бесмислен правни поредак, макар како он био савршен“.²¹⁸ То значи да теоретичари хаоса, као и сами правници, треба приликом састављања правних модела и њиховог рачунарског испити-

214 П. Дејвис, 12.

215 З. Бијелић, 16–17.

216 Р. Лукић, *Методологија права*, 157.

217 F. Gény, *Science et technique en droit privé positif*, III, 36–38. Нав. према: Р. Лукић, *Методологија права*, 162.

218 Р. Лукић, 163.

вања да воде рачуна о садржини права и његовом циљу пре свега имајући у виду стварне друштвене односе које право треба да регулише. Треба нагласити да теоретичари хаоса приликом стварања неког виртуелног модела права исто тако треба да воде рачуна о исправној примени математичких правила, као правници о наведеним техничким правним вредностима, јер укрштање њихових мисаоних токова даје боље резултате. Нарочито треба разликовати правне појмове и одговарајући правни језик од истих тих правних појмова изражених математичким језиком диференцијалних једначина (нпр., математичка именица, глагол, придев, прилог итд.). Постизање тих захтева, тј. техничких правних вредности, омогућава остваривање других вредности права као што су јасност, прецизност, потпуност и његова што већа сажетост.²¹⁹ Као што је речено, о томе нарочито треба да воде рачуна теоретичари хаоса када заједно са правницима стварају односне правне моделе или када симулирају неки правни модел у рачунарском виртуелном правном свету. Како год, примена кибернетичких, тј. рачунарских метода у праву, као и истраживање односа кибернетичких метода према класичним методима у правној техници, довели су до настанка једне сасвим нове правно-техничке гране која се зове правна кибернетика.

Кибернетика се у правној науци повезује са коришћењем посебних математичких и кибернетски метода за примену права. Подсетимо да је први рачунар („аналитичку машину“) измислио и конструисао (иако га није завршио) енглески математичар Чарлс Бебиџ (*Charles Babbage*) 1850. године. Механички рачунар је довршен тек 1990. године и функционисао је. Треба поменути значајне доприносе на овом пољу два Србина: Руђера Бошковића и Михаила Петровића Аласа. Обојица су увршћени у сто најзначајнијих научника свога времена. Упркос томе, сматра се да је савремени творац кибернетике Норберт Винер, који је средином XX века одредио појам кибернетике у свом познатом раду *Кибернетика и друштво*.²²⁰ Међутим, истински отац савремене кибернетике је Џон фон Нојман, који је поставио, формулисао и образложио проблеме кибернетике.²²¹ Од тада, па све до данас, кибернетика представља предмет све већег занимања и спорења око њеног места, улоге и области примене.

219 Р. Лукић, *Систем филозофије права*, 483.

220 Вид. Н. Винер, *Кибернетика и друштво*, Београд 1964.

221 Вид. J. von Neumann, *Zür Theorie der Gesellschaftsspiele* и J. von Neumann and O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*.

Кибернетика се уобичајено одређује као „нова научно-техничка дисциплина“, која омогућава „да се радње управљања сложеним системима несразмерно брже обављају, пре свега уз помоћ математике и сложених електронских машина, ‘вештачких мозгова’, који обављају одговарајуће операције много брже него човек“.²²² Наведена дефиниција, иако драгоценa, припада историји кибернетике. Пре свега, кибернетика није била млада дисциплина чак ни када је састављена наведена дефиниција. То важи и за друге изразе који се користе за одређивање појам кибернетике („електронска машина“, „вештачки мозак“ и слично). Међутим, суштина није у „несразмерно бржем обављању операција“ – оне се одвијају „неупоредиво“ и „потпуно другачије“ од мисаоних операција у људском мозгу – већ у пружању квалитетнијег знања „проширивањем могућности људског ума“, па чак, и у „пружању искуства“. Уз то, тешко да данашњи рачунари могу да се одреде само као „електронске машине“, док тзв. „вештачки мозак“ никад није створен онако како је замишљано шездесетих и седамдесетих година XX века.²²³ У међувремену, створена је другачија и неупоредиво примењивија вештачка интелигенција. Али, и такав успех показује своја ограничења када се упореди са „људским мозгом“, јер није могуће вештачки створити дух и душу. Једноставно, стицање нових кибернетских знања је само променило слику кибернетике, а на тај начин и питања која људи постављају и проблеме које решавају. Та промена је толико велика да савремени свет више не може да функционише на исти начин без примене кибернетике. Због тога није претеривање када се каже: кибернетика – то је нов начин живота.²²⁴ Сагласно са реченим, *њравна кибернетика* представља посебну, примењену кибернетску дисциплину, тј. посебну грану кибернетике, која омогућава да се правом лакше манипулише, да се олакша поступак стварања и примене права, као и да се стичу нова знања о праву стварањем и рачунарским испитивањем правних модела.²²⁵

222 *Правна енциклопедија*, Београд 1979, 524.

223 Вид. Н. L. Dreyfus, *Шта рачунари не могу*, Београд 1977; Ц. Вајзенбаум, *Моћ рачунара и људски ум*, Београд 1979.

224 Вид. Ф. Вивалди, „Експеримент с математиком“, *Трећи њрограм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990; J. Gleick, *Making a New Science*, London 1987; D. V. Lindley, *Probabilities and the Law, у: Utility, Probability and Human Decision Making*, 1975; А. Ј. Лернер, *Принципи кибернетике*, Београд 1975; С. Лилић, *Правна информатика*, Београд 1991; М. Марковић, *Кибернетика и системи*, Београд 1970; Р. Томовић, *Генеза кибернетике*, Београд 1966.

225 Вид. М. Лозано, „Правна кибернетика – генеза једне дисциплине“, *Сирани њравни животи*, бр. 73, Београд 1971.

Кибернетика је почела прво да се примењује у англосаксонском праву, сасвим скромно, из практичних разлога – за утврђивање садржине позитивног права (нпр., норми, аката, „статуса“ норми, прецедената, случајева из праксе итд.). Испуњавање тог задатка захтевало је вишегодишњи напоран рад на стварању тзв. „банка правних података“, јер је целокупно право требало рачунарски да се обради. Правна кибернетика је касније почела да се користи за примену права под сасвим строгим и ограниченим условима (нпр., за изрицање казни за лакше саобраћајне прекршаје). Данас се правни модели, захваљујући могућностима рачунарске виртуелне стварности, испитују симулацијом на такав начин да истраживачи унапред и без извођења социјалног експеримента могу да стекну поуздана знања о највероватнијем будућем понашању тог модела (нпр., неких закона, неке правне области или целокупног права). Уз то, кибернетика у споју са извођењем реалистичке или симболичке виртуелне симулације, може да буде изванредно занимљиво и важно допунско средство за обуку правника (као што је одавно случај са обуком пилота у симулаторима лета).

Наведени развој кибернетике са примерима њене некадашње и садашње примене омогућен је претходним и упоредним развојем кибернетских метода. Кибернетски методи су се у почетку сводили искључиво на „превођење“ права са обичног („природног“, ординарног) језика на „математички“ („вештачки“, квази-ординарни) језик. То је и данашњи задатак кибернетских метода. Али, то се данас чини на неупоредиво лакши начин, и, што је важније, чини се на такав начин да стварање подробних или чак сасвим реалистичких правних модела подсећа на уметност. А то је сасвим далеко од првобитног математичког „шифровања“ садржаја дела неког конкретног права. О тој могућности је говорио Вилем Флусер, неспоран ауторитет у овој области, када је цитирао стихове Рубајата који гласе: „О љубави, да ли би се могла са мношћом и са судбином тако ородити, да зграбимо ову бедну целину света. Зар је не бисмо растргнули на комаде, да бисмо је потом поново саставили по жељи срца?“. Очевици компјутерске ере запажају само ово „кидање на комаде“, само израчунавања, али не виде другу, важнију страну: „састављање по жељи срца“, које омогућава готово неограничено стваралаштво. О томе Флусер каже: „то је оно што се подразумева под стварањем. Један такав ‘створитељ’ у ствари је само једна ‘кашика стварања’ која вади поредак из супе хаоса – у било ком облику – и тако делује насупрот општој тежњи, знајући да се тиме та тенденција неће победити него само

одложити и да је све што радимо, све што јесмо осуђено на нестајање у заборау“.²²⁶

Правна кибернетика, као изведена грана кибернетике, може да се подели на три гране. Свака је карактеристична за неки важан период њеног развоја. Реч је о правомерији, информатици и модалистици.²²⁷

Правомерија је најстарија врста правне кибернетике. Бави се испитивањем и мерењем (квантитетом) различитих правних појава. Настала је због познате несистематичности и непрегледности англосаксонског права које је знатним делом настало из судских прецедената. *Правна информатика* се бави прикупљањем резултата који су добијени претходним истраживањима права и проналажењем нових правних података. У ту сврху се користе рачунари у чије се програме уносе најразличитији правни подаци на претходно утврђен начин. Такав приступ спречава „поплаву подацима“, на коју је погрешно указивао Марио Лозано, и омогућава њихову селективну примену. Она, даље, омогућава да се брзо и лако добију сви неопходни подаци за властито истраживање. Услов је да се зна шта се хоће и шта треба да се тражи. Данас на ту ситуацију, коју је својевремено описао Лозано, подсећа понашање људи који хоће да „прегледају“ Интернет. То једноставно није могуће. Али, могуће је користити интернет, под условом да се зна шта се хоће и како до тога може да се дође. Најзад, *њивна модалистика* се као најновија грана правне кибернетике бави састављањем различитих правних модела и њиховим рачунарским испитивањем коришћењем рачунарске симулације за стварање симболичке или реалистичке виртуелне стварности. У средишту њеног интересовања налазе се правне појаве, њихови модели, само моделовање и рачунарско испитивање састављених правних модела.

Као и свака друга дисциплина, и правна кибернетика – а не само кибернетика уопште – располаже својим методима. Правно-кибернетски методи се састоје у коришћењу рачунара за прикупљање и сређивање правних података, а пре свега правних норми.²²⁸ Том приликом, треба разликовати само уношење података ради њиховог распоређивања унутар рачунарске меморије по одређеним стандардима од „постављања питања“ и „захтева корисника“ за проналажење потребних података. Уношење пода-

226 В. Флусер, 280.

227 М. Лозано, 4.

228 Р. Лукић, *Методологија њива*, 228.

така има за циљ стварање база података (датотека), као и ажурирање већ постојећих „меморисаних“ података. Када се испуне претходно наведени услови и „постави захтев“, рачунар обавља процесуирање тако што податке „проналази“ у централној или периферној меморији. Пронађени подаци се затим сређују и у одговарајућем облику достављају кориснику. То је начин на који могу да се (нпр.) брзо и лако пронађу потребне норме или правни подаци, открију колизије између њих или правне празнине итд. У исто време, право може да се изучава на упоредно-правни начин, применом компаративног метода, што може додатно да употпуни представу о правним институтима различитих националних права и олакшава долажење до правог значења норме која се тумачи. То, наравно, нису једине предности које пружа примена кибернетичких метода у праву, али сигурно јесу карактеристичне предности. Оне су нарочито изражене у систему прецедентног права. Те предности изостају ако нема претходне припреме, јер готово целокупно право треба да се обради и преведе на математички језик. То значи да од квалитета математичке обраде права зависи квалитет података које пружа рачунар, а од квалитета података, последично, квалитет нових сазнања о праву.²²⁹

Правно-кибернетички методи, такође, не искључују примену класичних правних метода. Њихово коришћење подразумева или, још боље, захтева комбиновање са класичним правним методима. То је једини начин да се што верније састави правни модел и добије што поузданији резултат. Треба скренути пажњу да је некритичка примена кибернетских метода у праву опасна, јер се правом регулишу важна људска добра као што су слобода, живот, морални и материјални положај итд. У крајњем, то упозорење упућује на опрез: упркос решењима добијеним коришћењем рачунара, коначну реч увек треба да има човек. То треба да важи чак и када рачунар (сам) „доноси“ одлуку због (нпр.) лакшег саобраћајног прекршаја. И у таквим најједноставнијим случајевима треба дозволити могућност заинтересованим странама да уложе жалбу надлежном управном органу или суду. Једино одлука ових органа, односно државних службених лица у њима, може да буде коначна, а не одлука рачунара. Та околност је навела писце да закључе како су кибернетички методи у ствари помоћни методи за примену права. Али, таква тврдња је само делимично тачна, јер између примене кибернетичких метода у праву и примене метода

229 Вид. Е. А. Jones Jr., *Law and Electronics – The Challenge of A New Era*, 1961; С. Tapper, *Computers and the Law*, London 1983–1984.

теорије хаоса у праву употребом кибернетике постоји огромна квалитативна разлика у погледу почетних поставки, расположивих средстава која користе правници и теоретичари хаоса, као и у погледу могућности за испитивање и примену права. Захваљујући томе, није тешко теоријски и практично разликовати употребу кибернетике у правној техници од примене теорије хаоса у праву и правној техници.

Још једном треба нагласити како кибернетски методи никад не могу да замене човекову стваралачку улогу. Покушаји у свету (нпр., у Малезији, Кини, Естонији, Канади) да вештачка интелигенција (AI) самостално изриче судске пресуде људима или да подиже оптужнице против њих, исто је тако бесмислена као када би људи изрицали судске пресуде вештачкој интелигенцији или подизали оптужнице против ње. Ако се одбаце поменути примери претеривања и замене улога на штету човека, бројни други приговори: да кибернетика „не може да се примени у праву“, да може се примени у праву али да је њена примена „сасвим ограничена и скупа“, да рачунар „не разуме сваки језик“, да „право није мерљиво“, да „правна мисао не може да се сведе на алгоритме“ (а нарочито не на алгоритам здравог разума /*common sense*/), да право не може да се „истражи у потпуности кибернетским поступцима“ и други слични приговори, иако својевремено оправдани, немају више некадашњу убедљивост.²³⁰

230 Вид. G. H. von Wright, *An Essay in Deontic logic and the General Theory of Action*, Amsterdam 1968; В. Кнап, „О примени кибернетике у области права“, *Сјани правни живои*, бр. 46, Београд 1965; Ž. Anzulović, „Kibenetika u pravu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, св. VIII, 1971.

II глава

ПРАВНО МОДЕЛОВАЊЕ И СРЕДСТВА ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА

Практична примена теорије хаоса подразумева располагање и употребу одговарајућих средстава којима се користе теоретичари хаоса када састављају моделе и рачунарски их симулирају. Због универзалног карактера теорије хаоса та средства под одређеним условима могу да се користе приликом стварања и примене права. Средства којима се користе теоретичари хаоса не обухватају само одговарајуће теоријске и техничке методе, него и одговарајућу употребу рачунара као основног оруђа теоретичара хаоса.

Теоријски методи представљају највиша знања којима располажу теоретичари хаоса. Та знања не морају, чак није ни пожељно, да буду у искључивом поседу теорије хаоса. С друге стране, технички методи обухватају посебна знања, тј. открића теоретичара хаоса, као и знања која су непосредно повезана са стварањем и применом одговарајућих рачунарских програма за симулирање хаотичног понашања.

Теоријске и техничке методе теоретичари хаоса комбинују са техничким методима за стварање и примену права. Њихов циљ је рачунарско развијање модела права или модела једног његовог дела, као и испитивање последица које модели производе у окружењу које је задато односним могућностима рачунарске симулације у светлу теорије хаоса.

Испитивање модела права или само дела истог модела (нпр., могућег деловања једног или више општих правних аката), може да се изведе захваљујући претходном поступку моделовања. Моделовање може да се одреди као „сам чин стварања модела“ или као „поступак за упознавање начина на који се одвија нека појава“.²³¹ То у конкретном примеру значи да се правно-кибернетска мода-

231 Љ. Станојевић, *Теорија катасстрофе и међународни односи*, 244.

листика користи за „формализовање једног дела правног поретка или читавог правног поретка“ са циљем да се створи „теоријски модел правног система“.232 Све то под условом да право или неки његов део представљају „један сложен и динамички систем са финалитетом у оквиру кога се одвијају информациони процеси“.233 Треба додати да опис таквог кибернетског система формалним језиком не може успешно да се изведе без одговарајуће употребе „језика диференцијалних једначина“ којима се описују само оне појаве које се континуирано мењају, које су дакле „инфинитно диференцијабилне“.234 Теоретичари хаоса, као и теоретичари катастрофе, због тога морају комбиновано да користе две математичке дисциплине за испитивање појава: топологију и квалитативни динамизам. Они топологијом анализирају „вишедимензионалне површи као носиоце одговарајућих значења“ која су изражена математичким језиком, док квалитативним динамизмом објашњавају саме квалитативне промене у неком систему. То омогућава да се математичким језиком обухвате и изразе готово све врсте квантитативних и квалитативних промена у створеном правном моделу. Такав кибернетски поступак за испитивање права назива се функционалним математичким моделовањем права.

Према Марију Лозану, правно-кибернетско моделовање може да буде апстрактно или конкретно. *Ајсџиракџно* правно-кибернетско моделовање представља у суштини једно хеуристичко испитивање права. Оно треба да пружи теоријска правна сазнања која не могу непосредно да се примене. За такво испитивање је нарочито погодна теорија Ханса Келзена (*Hans Kelsen*), у којој се целокупно право изводи из хипотетичке „правнорме“. То је сасвим у складу са Келzenовом монистичком и нормативистичком концепцијом, према којој је право као систем норми могуће обухватити и свести под једно начело, што је Келзен учинио. Постоји и *конкретно* правно-кибернетско моделовање. Ради се о сасвим одређеној врсти моделовања која треба да оствари тачно постављене циљеве и задатке. Усмерено је ка „стварању основе која ће да омогући примену информатичке технологије у праву, и то у смислу да рачунар у све већој мери ‘помогне’ правнику приликом обављања његове свакодневне правне делатности“.235 Али, то

232 М. Лозано, *Правна кибернетика – џенеза и сџрукџура једне џравне дисциплине*, 7.

233 С. Лилић, 41.

234 Љ. Станојевић, 250.

235 С. Лилић, 42–43.

је само један део задатка који треба да буде остварен конкретним правно-кибернетским моделовањем. Други део превазилази потребе правне информатике, јер право или неки његов део може да се испитује на детерминистички или недетерминистички начин чак и када је такво истраживање руковођено само једним конкретним циљем.

Правно-кибернетско моделовање као средство теоретичара хаоса за испитивање и развијање права подразумева стварање и развијање правног модела тоталног или партикуларног типа којим по жељи може да се манипулише. Да би то уопште било могуће, потребно је да састављени модел испуњава одговарајуће услове захваљујући којима могу да се остваре постављени циљеви истраживања. Пре свега, потребно је да се одреди и састави „отворен“ (*input-output*) модел, најбоље непатерналистички, који ће функционално да изрази суштину, садржину и практичан смисао или циљ сваког његовог дела. То је нужно учинити како би функционални типови датог правног модела било ког нивоа могли да „открију“ појаву или систем преко њиховог понашања. Сматра се да унутрашњост датог система, тј. модела права, није најважнија, изузев када је баш она предмет непосредног истраживања. Такви математички модели права или неког његовог дела, исто тако, треба да буду што вернији појави која им је узор и, наравно, оствариви и примењиви у исто време. Правни модели, такође, треба да буду економични. Они истраживачу морају да пруже једно и једино „стабилно“ решење.²³⁶ То нису сви потребни услови које правни модел треба да испуни. Сигурно је само да се ради о неопходним условима за приступање било каквом правном моделовању.

Моделовање треба да испуни и друге важне услове. Пре свега, моделовање не може да се замисли без тзв. *јединице анализе*, која јасно показује тежњу сваког истраживача да „експериментирате са системом“. Јединица анализе представља стварно или, боље речено, одистинско полазиште сваког истраживања које спроводе теоретичари хаоса. Помоћу ње истраживач може најприближније да одреди и прилагоди стварности модел који жели да испитује и рачунарски развија. То значи да је у „јединици анализе“ садржано целокупно истраживачево знање: његово целокупно „претходно“ знање о појави или систему, његова нова сазнања, његова техничка знања и вештине, укључујући ту и природан дар да се све то споји у једно. Тек тада истраживач може такву појаву да истражује и

236 Ђ. Курепа, „Математички модели у природним и друштвеним наукама“, *Дијалектика*, бр. 6, Београд 1966, 12.

развија као рачунарски правни модел који у себи садржи „етички надзор над комуникацијама и над језиком као обликом комуникације“.²³⁷ Истраживач јединицу анализе може релативно слободно да испитује и да поставља услове које модел треба да испуни на самом почетку или у току његовог рачунарског „саморазвијања“. Међутим, таква релативна слобода никако не може да се поистовети са истраживачевом самовољом, јер свака јединица анализе мора да располаже неким сталним заједничким особинама. У противном, не би било могуће састављање жељеног модела.

Одређивање јединице анализе и испитивање правног модела пружа задовољавајуће резултате само када јединица анализе и сам модел верно одражавају појаву према којој су створени. То значи да у основи сваког моделовања лежи теоријско расуђивање по аналогији. Такав методолошки приступ, ма колико био разумљив и оправдан, ипак не може да обезбеди постизање свим задовољавајућих резултата, јер је аналогија увек непоуздана у свом индуктивном делу. Она није истинита, али је корисна. Ради се о закључку према коме се слично сматрамо истим. Али, у изнудици, модел може намерно да се изједначи са појавом иако се унапред зна да је он верно не одражава. То утиче на добијене резултате: они се не могу сматрати истинитим, већ само вероватним. Ова значајна мањкавост може делимично да се ублажи тако што ће модел да се односи на читав низ појава, јер тиме расте вероватноћа да су добијени резултати поузданији и истинитији. Како год, „правило индукције је најповољнија претпоставка, јер је она једина претпоставка о којој знамо: ако је уопште могуће правити исказе о будућности, онда ћемо их пронаћи помоћу ове претпоставке“.²³⁸

Сазнајно-логички проблеми моделовања, повезани са коришћењем аналогија и индукције, нису једини проблеми са којима се теоретичари хаоса и правници сусрећу приликом састављања правних модела. Приликом моделовања, теоретичари хаоса морају исто тако да воде рачуна о разорном деловању ентропије и сили случаја.

Свеприсутна сила *ентропије* се може одредити као степен дезинтеграције једног природног, вештачког или виртуелног система. Она је „мера хаоса“ у систему. Ентропија прожима све што постоји, јер је неизбежна. Њој се супротставља људско деловање. То значи да су све људске творевине резултат људског напрезања

237 Н. Винер, 131–132.

238 М. Илић, 77.

и рада који имају за циљ успостављање реда и организације на супрот неизбежном деловању силе ентропије. Изгледа да се управо у том разорном деловању ентропије налази одговор на питање зашто људи лакше посежу за рушењем и уништавањем него за зидањем и унапређивањем, односно зашто једни другима наносе кривду и зло, као и зашто се сви људски пореци, ма колико били сразмерни и налик на правду, мењају, кваре и пропадају. Одржавање сразмерности и складности је напорно. То је разлог зашто се за људе који се препуштају сили ентропије каже да су неуредни, лењи, неправедни, зли и слабићи, а за поретке да су изопачени. И обратно, рад је скопчан са трошењем енергије. Он се састоји у напрезању које делује насупрот универзалном закону ентропије. Четири до пет пута је теже успоставити ред, него нарушити га. Много је лакше збацивати са себе ствари, него их уредно сложити. Много је лакше разарати него стварати, рушити него градити, бити неправедан него праведан. Овог првог се већина људи редовно придржава. Тај ентропијски закон је универзалан и важи за све што постоји. Увек је лакше делати подупрт снагом ентропије, него насупрот њој. Рад је напоран, а ред тешко доступан. Па ипак, ред у облику сразмерности, склада, па чак и повремене хармоније, постоји у свету. Изгледа да се Бог не игра намештеним коцкицама. Бог држи контролни пакет акција у Универзуму.

О деловању ентропије морају да воде рачуна и теоретичари хаоса, посебно приликом стварања тзв. „отворених, непатерналистичких“ правних модела. Они то и чине, јер у сам модел уграђују механизме који могу да зауставе ентропију, па чак и да је претворе у нов раст и развој. Претварање ентропије у тзв. „негентропију“ (негативну ентропију, *експроизију*) представља процес којим се „постиге виши степен организације и способности прилагођавања унутрашњим и спољашњим принципима“. Уграђивање таквих контролних и реверзибилних механизма, у ствари, захтева „ентропијски негативно размишљање“ чије се упориште (атрактор, привлачилац) налази у оном што тек треба да наступи, дакле, у једној од готово безброј могућности које се све налазе у будућности. То је случај и са разорним деловањем ентропије у праву, која на крају доводи до формално-правне револуције, тј. правног прекида (правног дисконтинуитета). Али, она истовремено пружа шансу за стварање новог права на другачијим основама. Теоретичари хаоса приликом састављања правних модела, тј. правног моделовања, треба да користе снагу ентропије као што сурфери користе снагу таласа.

Теоретичари хаоса приликом моделовања морају да воде рачуна и о деловању „случаја“. Иако постоје писци који сматрају да случај није резултат непознатих чинилаца, већ последица крајње властите неспособности ума да се садашњост измери или представи са бесконачном прецизношћу (субјективан појам случаја),²³⁹ ближе је истини да случај постоји и када се процеси у самим појавама – не и у нашим представама о појавама или њиховим пропозицијама – сасвим одређени, па чак и јасни (објективан појам случаја). О томе Анри Поенкаре каже: „Веома ситан узрок који измиче нашој пажњи доводи до знатних последица које не можемо а да не видимо, и тада кажемо да су последице производ случаја. Када бисмо тачно познавали природне законе и ситуацију у универзуму у почетном тренутку, могли бисмо тачно да предвидимо ситуацију у истом том универзуму у неком каснијем тренутку. Но, чак и када природни закони за нас више не би имали никаквих тајни, опет бисмо почетну ситуацију могли да познајемо само приближно. Ако би нам то омогућавало да будућу ситуацију предвиђамо са истом приближношћу, више од тога нам и не би било потребно, и могли бисмо да кажемо да је појава била предвиђена, тј. да њоме управљају закони. Али то није увек тако. Могуће је да мале разлике у почетним условима доведу до веома великих разлика у коначним појавама. Мала грешка у претходном производу доводи до огромне грешке. Предвиђање постаје немогуће, и имамо посла са случајном појавом“.²⁴⁰ Другим речима, „чак и ако се универзум понаша попут машине у строго математичком смислу, још увек може да дође до истински нових и у принципу непредвидивих појава“.²⁴¹

Данас је међу теоретичарима хаоса прихваћено да улога случаја није „злонамерна“, већ „слепа“, као и да насумичност коју оличава случај представља „једну врсту реда“.²⁴² То је сасвим у складу са намерама теоретичара хаоса који се концентришу на динамички систем у целини и на оно што делови тог система производе, и то сви заједно а не сваки појединачно, па, када год је то могуће, треба у правном моделу да предвиде могућност и за „слепу силу случаја“. Уосталом, ако не може јасно да се одреди шта јесте случај, може барем јасније да се одреди шта он није.

Приликом правног моделовања теоретичари хаоса морају да воде рачуна и о „повратној спрези“ (*feed-back*), њеним могућно-

239 Ф. Вивалди, 284.

240 Н. Poincaré, *Science and Method*, London 1914, 68.

241 П. Дејвис, „Хаос и спонтана самоорганизација“, *Култура Истиока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991, 12.

242 П. Дејвис, „Хаос ослобађа универзум“, 296.

стима и дејствима. Повратна спрега је „метод управљања неким системом коришћењем резултата његовог ранијег деловања“.²⁴³ Она може метафорички да се одреди на следећи начин: „ако је нешто превелико, смањите га; ако је премало, повећајте га“. Помоћу ње може да се предвиди понашање појава и система, укључујући право, јер управо повратна спрега одређује колико ће „велика или мала да буде нека променљива величина“.²⁴⁴ Захваљујући повратној спреси може да се створи „отворен“ модел права или неког његовог дела који ће бити способан да се саморазвија. А то значи да је повратна спрега „одлучујући чинилац у свим самоорганизујућим системима“.²⁴⁵ И не само то. Њено дејство доводи до „међусобног појачавања“ унутар појаве или система које обезбеђује неопходну динамичност тим појавама и системима. На пример, у праву увек постоји примарна хијерархијска контрола која обједињава све елементе и делове права. Али, захваљујући повратној спреси, постоји међусобно деловање између самих делова и елемената права, чиме се одржавају њихови хијерархијски односи. Поменути систем „међусобног појачавања“ омогућава читавој хијерархијској структури права да се постојано одржава, као и да главна хијерархијска структура доминира над секундарним, локалним хијерархијским структурама.²⁴⁶ То је разлог због кога су сви државно-правни пореци хијерократски устројени. Наравно, повратна спрега може да доведе и до разарања таквог хијерархијског састава права.

Значај повратне спреге је исто толико велики када се коришћењем рачунарске симулације процењују последице преласка система у хаос или хаоса у систем, и то управо због поменутог деловања повратне спреге. На пример, повратна спрега спречава непрекидан раст прописа и ствара услове за њихову кодификацију (правну реформу) или, обратно, ствара услове за формално-правну револуцију. Како год, она изнова доводи до постепеног али постојаног повећавања прописа после кодификације или формално-правне револуције. Такав утицај повратне спреге има снагу природног закона у праву. Он повратну спрегу приказује као снажан неутралан замајак који подједнако, иако на обрнуто пропорционалан начин, даје снажан потенцијал хаосу у систему и систему у хаосу.²⁴⁷

243 Н. Винер, 82.

244 Ф. Вивалди, 264–265.

245 П. Дејвис, „Хаос и спонтана самоорганизација“, 13.

246 К. Попер, 224.

247 С. Скот, „Хаос у хемији“, *Трећи програм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990, 275.

Захваљујућу улози повратне спреге у праву, која је исто тако присутна у нашем свакодневном животу, постаје јаснија мисао Вилема Флусера да из хаоса настаје нормативност, као и да, обрнуто, нормативност разарају силе хаоса. Штавише, следећи запажања писаца о повратној спрези, може се закључити да будућност детерминистичких система не следи само из садашњости и без икакве неизвесности, као и да будућност недетерминистичких система пре следи из будућности него из садашњости и да је препуна неизвесности која се на крају своди на неколико највероватнијих могућности од којих се остварује само једна. То пружа изванредну прилику за практичну примену теорије хаоса у правној техници.

Теоретичари хаоса располажу и посебним знањима која користе као методе за истраживање хаоса. Ти посебни технички и математички методи могу под одређеним условима да се примене за истраживање хаотичних понашања у праву.

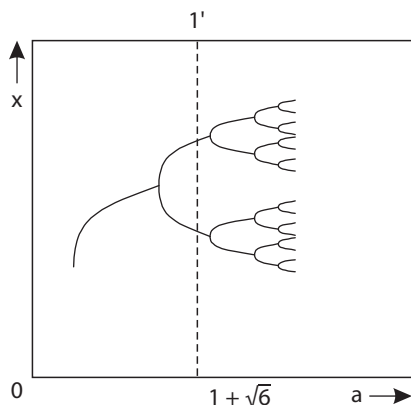
Међу значајним открићима теоретичара хаоса нарочито важно место припада открићу Мичела Фајгенбаума (*Mitchel Feigenbaum*), који је запазио да прелаз у стање хаоса одликују „извесна универзална својства која не зависе од појединих елемената проучаваног система“.²⁴⁸ Фајгенбаум је, у ствари, открио да се та својства односе на брзину којом се неки систем приближава хаотичном понашању „крз захуктали след периодичних дуплирања“. То рачвање се назива „бифуркација“, а читав след огранака „бифуркационо стабло“. Прогресивно умножавање огранака води ка бесконачном броју огранака, где започиње хаос. Штавише, Фајгенбаум је успео да нумерички одреди тзв. „критичну вредност“ приликом које долази до хаотичног понашања. То је број 3.5699... . Што се тиче размака између узастопних огранака, Фајгенбаум је показао да је сваки следећи размак нешто мањи од једне четвртине ($\frac{1}{4}$) претходног, тј. да тежи ка сталној вредности од $\frac{1}{4}.669201...$, с тим да приближавањем критичној хаотичној области сваки размак постаје мањи за око две петине претходног ($\frac{1}{2}.5029$). Уз то, Фајгенбаум је наишао и на „необичне“ бројеве (4.669201... или 2.5029...) који се као константе „нечег“ стално појављују у најразличитијим контекстима.²⁴⁹ Можда ти „магични бројеви“, тј. математичке константе, нумерички изражавају универзалне атракторе, захваљујући којима може да отпочне истраживање и откривање реда у нереду. Најинтересантније је да су наведене математичке константе у блиској вези са фракталима, јер оне важе

248 П. Дејвис, 10.

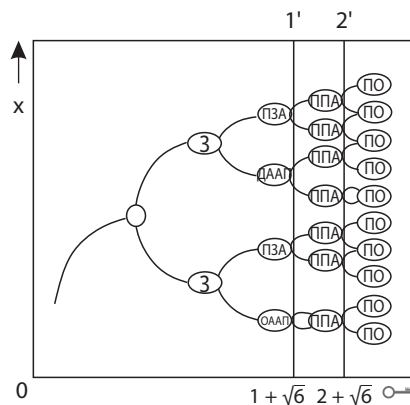
249 *Ibidem*.

само за себи сличне (*self-similar*) облике, што фрактали јесу. Облици које препознајемо захваљујући фракталима и извођењу рачунарске симулације омогућавају да се у природи, друштву, његовим творевинама или творевинама властитог духа објасне само на изглед хаотични облици (облаци, обале, вирови, облици друштвених творевина, њихове промене, идеје, појмови, њихове дефиниције, везе у стању витуелног испитивања итд.).

Фајгенбаумови „магични бројеви“, „самосличност“ и „бифуркација“ на најједноставнији начин изражавају универзална својства хаоса преко темељних природних константи. Они су погодни и за примену у праву, нарочито за математичко испитивање система права који испуњава готово све потребне услове какве је осмислио Фајгенбаум. У њему су као у ретко ком свесно-плански створеном систему јасно одређени почетни услови, а јасно је развијено и бифуркационо стабло према хијерархијском начелу. То начело се заснива на првенству уставних норми над свим другим правним нормама (тамо где постоји формални устав). Оно се даље рачва од највиших правних аката и норми ка све нижим правним актима и нормама, све до појединачних правних аката и норми. Додатно рачвање настаје непосредном применом општих и појединачних правних аката и норми, што читаву слику чини још сложенијом. Најзад, прогресивно увећавање правних аката и норми води ка бесконачном броју правних норми, правних аката и правних односа, тј. ка хаосу у праву. То може графички да се прикаже, што је учињено на сликама 1 и 2.

Слика 1

Слика 2

У – Устав; 3 – Закон; ПЗА – Подзаконски акт; ППА – Појединачни и правни акт; ОААП – Општи акти аутоног права; ПО – Правни односи.

На слици број 1 у прилогу, бифуркационим стаблом је приказан пут ка хаосу, који почиње после испрекидане вертикалне линије која на одређеном месту пресеца бифуркационо стабло. У моделу који је приказан, дате су две вредности x и a . Повећањем вредности a , повећава се број рачвања, што показује све бржи след периодичних дуплирања.

На слици број 2 је под истим условима приказано рачвање у државном праву од устава до материјалних правних аката, при чему прва испрекидана вертикална линија сасвим поједностављено приказује почетак хаоса међу правним нормама, а друга испрекидана вертикална линија почетак хаоса који започиње применом правних норми. Наравно, тада не мора обавезно да настане хаос, јер је државно право много логичније изведен и развијен систем. Али, постоји граница и у систему државног права после које долази до хаоса. Исто важи и за аутономно право, које је разгранатије од државног. Самим тим је још сложеније рачвање до кога долази приликом примене аутономног права.

Наведене врсте веза међу правним нормама и субјектима права збиља могу да се изразе и прикажу. То се најлакше постиже коришћењем рачунарске симулације. Најтеже је Фајгенбаумове константе довести у везу са „неочекиваним“ рачвањем у правном систему и поретку. Али ни то није неизводљиво када се у датом правном моделу остави места за деловање случаја или за тзв. „катастрофични ефекат“ у понашању испитиване појаве. Како год, Фајгенбаумови бројеви нумерички изражавају универзална својства хаоса и као константе могу да се примене у праву.

Можда је за теоретичаре хаоса још значајније откриће атрактора и фрактала. Они математички описују ред који настаје из хаоса.

Атрактори представљају тачку или „базен“ ка коме се неки систем креће тежећи ка успостављању равнотеже. Због тога се сваки атрактор нужно налази у будућности, тј. у оној тачки у којој ће систем тек да успостави властиту равнотежу. Али, иако у будућности, та тачка може математички унапред да се одреди на основу путање (или могућих путања) система који се испитује. Ту путању динамичког система Конрад Ведингтон (*Conrad Hal Weddington*) је назвао „креода“ (*chreodé*), док је детаљније математичке моделе развоја на основу ове претпоставке о атракторима саставио Рене Том.²⁵⁰

250 Вид. Р. Шелдрек, „Повратак живој биологији“, *Културе Исцока*, Год. VII, бр. 27, јануар-март 1991, 22.

Креоди је веома слична трајекторија, која „садржи све важне информације о систему и обезбеђује потпун опис динамичког система“. Донекле је исти случај и са тзв. ансамблом репрезентативних тачака, на основу којих може да се одреди „ансамбл трајекторија“ неког динамичког система. То је сасвим довољно за стицање знања о почетном (иницијалном) и каснијем стању проучаваног система.²⁵¹ Само, у хаотичним системима атрактори немају обичан облик, већ добијају облик фрактала, тј. фрактални облик.

Фрактал као мера уређености хаоса „омогућава да се простим понављањем једноставног обрасца творе форме високог степена комплексности“.²⁵² Штавише, фрактали и фрактална геометрија омогућавају да се рачунарски испитује сваки систем, укључујући ту и право као систем. То може да се учини јер фрактали садрже у себи идеју самосличности која је присутна у деловима и елементима права. Још је важније да фрактали омогућавају приказивање бесконачног у коначном, као што показује пример са „Коховом кривом“. На тај начин, они повезују локалну непредвидивост система са његовом глобалном предвидивошћу. Без те повезаности не би било могуће извести рачунарско испитивање модела.

Такви обрасци реда, који настају из нереда, налазе се у тзв. „међудимензионалном простору“ (Кохова крива је више од линије, али мање од површи, иако је линија бесконачне дужине која обухвата коначан простор).²⁵³ Они омогућавају спонтано генерисање реда из нереда, што је снажно изражен процес у праву. Уз то, фрактали приказују сву економичност природе, чије се деловање препознаје у „Окамовом сечиву“ (*Occam's blade*) чије је гесло: „са што мање постићи што више“. Оно помаже да се смањи расипање и реконструише организација.²⁵⁴ То начело економичности је исто тако снажно присутно у праву због чега може да се користи за рачунарско симулирање понашање неког модела права. Оно и саме фрактале представља као уређујућа организациона (структурална и процесуална) начела.

Захваљујући увођењу атрактора и фрактала у рачунарско испитивање права може да се објасни како право остаје глобално стабилан а локално нестабилан систем, које су атракторске тачке у самом праву и кроз какве све фазне прелазе право пролази. Што се атракторских тачака тиче, оне нису исте када је реч о праву као

251 З. Бијелић, 16.

252 *Ibid.*, 18.

253 М. Гаспари, 33.

254 З. Бијелић, 18.

целини или о његовим деловима. Може се сматрати да су главне атракторске тачке права његова начела, а када је реч о деловима права, његове правне установе и извори. У сваком случају, то не мора да буде само један атрактор и не мора да буде јединствен атрактор, јер од врсте система који се испитује и циљева тог испитивања зависи број и врста атракторских тачака.

Што се, пак, тиче *фазног прелаза*, он показује тежњу сваке појаве или система да се спонтано самоорганизује. Сигурно је да фазни прелаз који означава формално-правну револуцију не може да буде исти у практичном смислу са фазним прелазом до кога долази када је реч о настанку нових правних усанова, иако је у оба случаја реч о истој идеји фазног прелаза.²⁵⁵ Дакле, захваљујући атракторима и фракталима као математичким средствима за истраживање хаоса, и у праву могу да се истражују и предвиђају хаотична понашања са оном поузданошћу са којом већ данас то може да се учини када се испитују природне појаве или њихови процеси.

Правно моделовање и средства теоретичара хаоса у свом укупном домету, очигледно, стављају на дневни ред радикално преиспитивање и истраживање права у коме вероватност замењује истинитост, а извесност сигурност.

255 П Дејвис, 14.

III глава

ПРИМЕНА ТЕОРИЈЕ ХАОСА У ПРАВУ КАО ДЕТЕРМИНИСАНОМ И НЕДЕТЕРМИНИСАНОМ СИСТЕМУ

Примена теорије хаоса у праву као детерминисаном и недетерминисаном систему захтева извесна претходна објашњења и прецизирања. Она се тичу услова под којима теорија хаоса може да се примени у праву као и на коришћење добијених резултата. Без решавања тих претходних питања не може правно-технички исправно да се примени теорија хаоса у областима стварања и примене права, па ни добијени резултати не могу да буду поуздани.

Теорија хаоса, пре свега, доводи у сумњу и напушта стару научну тврдњу о детерминизму и строгој узрочности, па тако и поделу на детерминисане и недетерминисане системе. Показало се да је „нехаотично понашање“ пре изузетак него правило, као и да су готово сви системи – и детерминисани, и недетерминисани – у суштини хаотични. Речју, „нехаотични системи су готово исто тако ретки као зуби код кокошака, и поред чињенице да се наше физичко поимање природе у великој мери заснива на њиховом проучавању... Вековима је насумичност сматрана корисним, али подређеним становником једног детерминистичког универзума. Алгоритмичка теорија сложености и нелинеарна динамика су заједно потврдиле чињеницу да детерминизам заправо влада веома ограниченом облашћу; изван ове мале оазе реда налази се у великој мери неистражена, огромна област хаоса, где је од детерминизма остало само хладно и краткотрајно сећање на теореме постојања, а само је насумичност преживела“.²⁵⁶ Због тога је ближе истини тврдња да су детерминисани системи „затворени“, а недетерминисани системи „отворени“. Али, и тада мора да се води рачуна о присуству хаоса. Чак када би се нека појава понашала

256 J. Ford, „How random is a coin toss“, *Physics Today*, April 1983, 4.

„попут машине у строго математичком смислу“, још увек би могло (барем теоријски или виртуелно) да дође до „истинских нових и у принципу непредвидивих појава“.257 Ту идеју илуструје позната слика Ендија Ворхола са бескрајним низом идентичних лименки „Кока-коле“. Њен смисао је садржан у следећем питању: да ли ће у бескрајном низу идентичног понављања ипак у једном тренутку доћи до одступања од на изглед заувек детерминисаног распореда, тј. да ли ће икад макар само једна лименка да „искочи“ из тог монотоног бесконачног низа доведећи до спонтаног фракталног самоуређивања. А то је само једна страна проблема са којим се суочава теорија хаоса. Такође, теорија хаоса доводи у сумњу и напушта још једну стару научну тврдњу о предвидивости детерминисаних и непредвидивости недетерминисаних система, јер је савремена наука доказала да „детерминизам није исто што и предвидивост“, као што ни „хаос није исто што и нестабилност“.258 Уверење да су детерминистички системи предвидиви почива на претпоставци да математички може да се докаже како су „почетни“ или „иницијални“ услови у стању да на прецизан и јединствен начин утврде целокупно будуће понашање система. И обрнуто, недетерминистички системи не могу да се предвиђају, јер не може да се докаже да ће почетни услови омогућити добијање предвиђеног резултата. Дакле, детерминистички системи збиља могу да буду сасвим предвидиви, али само када су потпуно затворени и када су са безграничном прецизношћу одређени почетни услови. Будући да тај циљ не може да се достигне, то ни математички не може да се докаже потпуна предвидивост детерминистичких система упркос претходној тврдњи. То у још већој мери важи за недетерминистичке системе, јер је у њима још снажније присуство хаоса и одсуство предвидивости. Деловање хаоса у недетерминистичким системима огледа се у томе што исти почетни услови могу да воде ка сасвим различитим стањима проучаваног система. Чак и када би било могуће поуздано одредити почетне услове, и тада би постојала могућност да се поткраде грешка која утиче на предвиђање. Међутим, док код детерминистичких система грешке расту линеарно, код недетерминистичких система грешке расту експоненцијално због израженије насумичности хаотичног кретања.

Тешкоће са одређивањем почетних услова и изразита осетљивост система на иницијалне услове (ефекат лептира), навели су многе теоретичаре да закључе како рачунарска симулација детер-

257 П. Дејвис, 12.

258 З. Бијелић, 15.

министичких и недетерминистичких система није могућа. Према Џозефу Форду (*Joseph Ford*), рачунарском симулацијом хаотичног система „ништа не предвиђамо, само описујемо, са ограниченом тачношћу, развој система у стварном времену... Наши рачунари играју улогу обичних машина за фотокопирање. Не можемо да одредимо хаотичну путању ако нам она није дата“. Али, ако је дата, онда нема потребе да се она одреди.²⁵⁹

Песимизам који прожима Фордово запажање није сасвим оправдан. Он је пре резултат методолошког неспоразума, него несагласја између изразитих хеуристичких и изразитих практичних могућности теорије хаоса. Циљ теорије хаоса није да пружи истинита већ вероватна сазнања, због чега приступ теоретичара хаоса треба схватити као њихову тежњу за постизањем све веће апроксимације неке „објективне“ истине. То значи да теоретичари хаоса уместо истинитог истражују оно што је вероватно и највероватније у понашању појава и система, јер то једино може да се истражује за највећи број појава. Исто тако, за рачунарску симулацију није потребно да се располаже свим подацима, јер је неколико „бита“ довољно за стварање „сета“ података, какав је (нпр.) *Манделбројшов сет*, најкомпликованији објекат савремене математике. То неслагање између укупне замишљене количине података који су потребни да се нека појава опише и незнатне количине података (сета) који су потребни да се појава моделује, решава се фракталним структурирањем (*fractal scaling*) на „високим скалама усложњавања“.²⁶⁰ Такође, треба водити рачуна да чак и једноставни детерминистички системи могу да показују обрасце понашања изузетне сложености, као и да постојање компликованих састава не захтева неминовно постојање компликованих темељних начела. Такав је случај у астрономији са чувеном црвеном пегом на површини Јупитера, чија је рачунарска симулација показала да се „сваки поједини елемент флуида у близини пеге понаша хаотично“, а да се гасови у целини ипак организују као „стабилна и кохерентна структура са посебним идентитетом и степеном трајности“.²⁶¹ И збиља, предвиђање је потврдила појава мрље на видљивој страни Јупитера. Тиме су потврђени резултати симулације добијени пре него што је мрља уопште постала видљива људском оку. Такав је случај и са другим природним појавама (нпр., са вировима у потоку, у коме се сваки појединачан вир понаша хаотично,

259 J. Ford, 3.

260 З. Бијелић, 18.

261 П. Дејвис, 12.

али сви заједно представљају леп пример спонтане самоорганизиције која може рачунарски да се симулира и истражује). Нема разлога да се рачунарска симулација не користи у праву, у коме су присутни сви наведени обрасци понашања. То значи да симулација није само „фотокопирање“, као што закључује Џозеф Форд. Под одређеним условима хаотични системи стварно могу да се рачунарски симулирају, а то значи да може да се предвиђа њихово понашање. Реченом треба још једном додати да понашање неке појаве или система који се рачунарски испитује не мора да буде истинито, али мора да буде вероватно. Када се неки систем математички представи „ансамблом репрезентативних тачака“ и „ансамблом трајекторија“ у најприближније одређеном иницијалном тренутку и у датој области, његово даље кретање се може предвидети са великом мером поузданости. Такође, немогућност да се са апсолутном прецизношћу одреди почетно стање система и његов даљи развој још не значи да уопште не може да одреди његово почетно стање и будуће кретање, тј. понашање.²⁶² Најзад, методски апарат теоретичара хаоса не треба поистовећивати ни са добрим ни са лошим странама појединих математичких метода које теоретичари хаоса користе када рачунарски симулирају састављене моделе. Методи теоретичара хаоса указује на велике могућности за практичну примену теорије хаоса у готово свим природним, друштвеним и вештачким (синтетичким, виртуелним) појавама и системима, а поједини методи на тренутно постигнуте резултате и практичне домете.

Непосредна примена теорије хаоса у правној техници, очигледно, није иста када се право одреди као детерминисан или као недетерминисан систем. То није случај чак ни када се право одреди само као детерминисан систем, јер и тада треба да се разликује конвенционална примена рачунарске технике од њене креативне примене. На пример, право је детерминисан систем као низ правила која у облику правних норми постоје у разноврсним правним актима. Али, право је недетерминисан систем када се примењује, јер се само део оног што је прописано збиља примени онако како је замишљено и садржано у заповестима. Ту је теже саставити корисну прогнозу. То, наравно, нису једини такви примери. Заједничко им је да сучељавају истраживаче теорије хаоса и правне теорије са проблемом дуализма у истим појавама (нпр., исто право као детерминисан и недетерминисан систем). Вероватно се решење налази у селективном методолошком приступу

262 З. Бијелић, 16.

који проблеме правног испитивања раздваја од проблема правног стваралаштва и примене права. Како год, потребно је да се апаратура којом располажу теоретичари хаоса када испитују неки модел стално прилагођава методологији и апаратури коју користе правници када стварају или примењују право.

Упркос скученим могућностима теорије хаоса у праву када се право одреди као детерминисан систем у конвенционалном смислу (често у толикој мери да може да се запита шта је то збиља ново што нам ова теорија доноси ослонцем на рачунарску симулацију модела појава и система), не треба бити престрог приликом давања одговора. Нарочито не треба очекивати од рачунара да одговори на питања која му нису програмом назначена. Али, то не значи да ни у тим скученим границама не могу да се извуку пожељне користи. Складиштење и лако манипулисање ускладиштеним подацима истраживачу омогућавају да у најкраћем могућем времену искористи потребне податке (нпр., да анализира састав норми и међусобне односе правних аката) или да на друге начине олакша свој научни и практични рад рачунарском симулацијом понашања правног модела. Тако употребљена, рачунарска симулација правницима омогућава да дуготрајне и технички мучне послове сведу на најмању могућу меру. Коришћење рачунара треба да им обезбеди и да без великих потешкоћа располажу свим потребним подацима израженим сликом, словом или бројем, па чак и да на основу тих података започну прогнозирање (али само у задатим границама и могућностима програма). Такве могућности примену рачунара смештају у област споредних и помоћних метода технике примене права.

Тако је чињено, а и данас се тако чини, када се рачунари користе у најједноставнијим случајевима који захтевају закључивање из две одређене и јасне премисе (нпр., казне за најлакше саобраћајне прекршаје) или када се стварају банке података. То, међутим, нема непосредне везе са савременим могућностима рачунарске примене теорије хаоса у праву, јер оне далеко превазилазе обично закључивање помоћу силогизама или квантитативно баратање подацима (сабирање и упоређивање у оквиру задатог детерминистичког програма, као што је случај са применом правомерије или правне информатике). Најновије могућности теорије хаоса, у споју са савременим рачунарима, омогућавају проучавање сложених стварних система детерминистичког или недетерминистичког типа као и вештачких система на детерминистички или недетерминистички начин. Право, очигледно, испуњава услове за примену свих поменутих варијанти теорије хаоса.

Као што може да се примети, требало је да прође само петнаест година од када је Марио Лозано објавио свој познати рад *The Legal System from Theology to Technology* (1971.), па да скепсу на овом пољу истраживања замени нов оптимизам.²⁶³ То значи да између примене теорије вероватноће и данашње примене теорије детерминистичког и недетерминистичког хаоса постоје очигледне квалитативне разлике. Оне јасно показују значај до сада пређеног пута: од тражења вероватноће до истраживања невероватноће. Тај пут омогућава да се разликује рачунарска употреба података од рачунарске симулације и стварања „рачунарског света виртуелне стварности“, света који је стваран као и сваки други „метасвет“. То се постиже рачунарским поступцима којима не само да се разлаже нека појава на своје саставне делове и елементе, већ се од различитих делова и елемената саставља сасвим нова појава „по жељи срца свога“.²⁶⁴ У најгорем случају, такве нове могућности приказују рачунарску симулацију као најновију варијанту правно-кибернетске модалистике.

Према Вилему Флусеру, сам поступак рачунарске симулације, тј. поступак стварања рачунарског мета света, може се описати на следећи начин: прво се изучавају подаци који се преносе у *алиориџме*. Од алгоритама се ствара *софтвер*, који се затим преноси у за ту сврху припремљен рачунар. То омогућава да се нпр. добије оживљен модел закона који може да се „саморазвијањем“ испитује у складу са опредељујућим природним и друштвеним законитостима какве постоје у стварном, истинитом свету, тј. у свету физичке стварности. Из добијеног материјала, тј. великог броја понуђених могућности, може према жељи да се изабере неки карактеристичан део или неки карактеристичан случај из законског текста (неке правне норме или неке правне ситуације) који се затим мењају (варирају) и оживљавају (анимирају). Када се постигне да један такав закон или да један његов део мање-више личи на закон какав би постојао у стварности, саставља се *интерфејс* који омогућава добијање *холограма*. Успостављање холограма у равни и простору омогућава отпочињање праве *анимације*. И тако нпр. закон почиње да „живи“ у рачунарском метасвету иако није примењен у стварности.²⁶⁵

263 М. Losano, „The Legal System from Theology to Technology“, *Archiv für Rechtes und Sozialenphilosophie*, ARSP, Vol. LVII, No 4, 1977.

264 V. Flusser – L. Bec, *Vampiroteutis infernalis*, Göttingen 1988.

265 В. Флусер, „Кашика стварања из супе хаоса“, 279–280.

Код рачунарске симулације је посебно драгоцено то што истраживач може сам из хаоса да ствара поредак са свим одликама жељеног правног и политичког деловања, јер је у могућности да на неупоредиво потпунији начин сагледа све могућности, проучи их и извуче одговарајуће закључке а да се непосредно или никако не дела у стварности. На тај начин је улога експеримента, иначе нарочито важног научног метода који је скуп, непоуздан и којим се на трајан начин мења стварност, сведена у праву и правној техници на најмању могућу меру, тј. само на оне случајеве за које је потребно да буду и на тај начин још једном проверени. У оба случаја, сигурност није загарантована: обезбеђена је само вероватност, тј. извесност да добијени резултат одговара стварном стању ствари.

Данас рачунарска симулација може да се користи на различите начине, па чак и на неочекиване начине. Нарочито је интересно њено коришћење у праву као детерминисаном и недетерминисаном систему. На пример, рачунарска симулација у праву као детерминисаном систему може да се користи за стварање холограма или за испитивање међусобних односа елемената и делова права. Исто тако, она може да се користи у праву и када се ради о недетерминисаним системима, било стварним системима недетерминистичког типа (нпр., предвиђање последица које ће правне норме и правни акти да произведу у стварности), било вештачким системима недетерминистичког типа (нпр., предвиђање последица које би замишљене норме и замишљени акти могли да произведу у стварности). У оба случаја се ради о узбудљивим могућностима са којима се сучељавају правна теорија, правна техника и правна политика. Рачунарска симулација, уз то, омогућава да се стекну нова знања на рационалан, ефикасан и економичан начин којим се у знатној мери избегавају штетне последице које би стварна примена права могла да произведе у пракси, мењајући на непоновљив начин ситуацију која је постојала пре пуштања закона у правни саобраћај. Она готово да чини непотребним доношење закона са ограниченим временом важења. Све то наговештава да ће рачунарска симулација, као креативна примена теорије хаоса у праву и правној техници, у блиској будућности постати незаобилазан део сваког озбиљног теоријског или техничког истраживања права. То потврђују речи Мичела Фајгенбаума, по коме нове сазнајне могућности за истраживање права почивају на схватању рачунарске симулације као средства за изучавање проблема, али не и за њихово решавање. Рачунарска симулација треба само да продуби истраживачеву интуицију процесом „непрекидног

апстраховања, сталног избацавања непотребних детаља како би се издвојило оно што је битно“. У ствари, рачунарска симулација као нов сазнајни метод представља „начин да човек проникне у ствар и да сондира проблем“. Циљ је, дакле, да се „продре у суштину“ и сазна „у чему се састоје начела“. То значи да „научници морају другачије да размишљају о проблемима. Тиме се мења њихова интуиција о томе какви могу да буду одговори, а то опет мења питања која они постављају“. Захваљујући тој идеји и том циљу, хаос престаје да буде само ознака за неред и „постаје један метод за рад у науци, али исто тако и концепцијски оквир за који теоретичари могу да вежу неке своје најдрагоценије сумње...“.²⁶⁶

Рачунарска симулација постаје нарочито драгоцену када се стварањем рачунарског „метасвета“, „алтернативног света“ или „света 3“, испитује виртуелно понашање неке појаве, при чему се извлаче закључци о њеном највероватнијем могућем недетерминистичком понашању у стварном свету. О том виртуелном свету (свету 3), Карл Попер каже следеће: „Свет 3 сматрам у суштини производом људског ума. Ми смо ти који стварамо објекте света 3. То да ти објекти имају своје природене и аутономне законе који стварају ненамераване и непредвидиве последице, само је један пример (мада крајње занимљив) много општијег правила, правила да сви наши поступци имају такве последице. Зато на свет 3 гледам као на производ човекове активности и то оне чије су реперкусије за нас исто онолико велике или веће него код физичког окружења. Постоји једна врста повратне спреге код свих човекових активности: делајући, ми увек, посредно, делујемо и на себе“.²⁶⁷ Последице о којима говори Карл Попер још су веће и значајније када се Поперова теорија готово механички трансформише тако да се свет 3 сваки пут замени за виртуелни „социјални свет“ или „правни свет“. На тај начин, социјални и правни свет рачунарском симулацијом постају Поперов свет 3: аутономан и делотворан истовремено. Он је аутономан јер постоји независно од наших представа о њему, а делотворан јер на нас делује као што и ми делујемо на њега.

Упечатљивости Поперовог света 3 равна је упечатљивост саме рачунарске симулације. За њу је нарочито значајна истраживачева могућност да читав поступак може да убрзава или успорава, да интересовање ограничи само на једну појаву или да га прошири

266 М. Фајгенбаум, 61, 63.

267 К. Попер, 236–237.

на све појаве том рачунарском „метасвету“, у ствари још једном вештачки створеном „метауниверзуму“. То дозвољава да се пред истраживачем отворе потпуно другачије могућности, јер „све што се некад схватало као напредак и као тенденција ка комплексности, сада мора да се сматра за епицикле који теже проређивању и стању веће вероватноће“.²⁶⁸ Епицикли могу да се упореде са кретањем јајета када се заврти на равной површини. Није тешко приметити да се обртне путање јајета проређују, тежећи ка стању све веће вероватноће (равнотеже), тј. ка смиривању у једној атракторској тачки. Тако би могао да се опише рад рачунара који у „правој анимацији“ варира све могућности и своди их постепено на оне које су највероватније. Која је могућност најприхватљивија, то је ипак ствар истраживачевог или правотворчевог избора. А то је сасвим у складу са идејом да је будућност бескрајни низ могућности од којих се (избором, или не) остварује у садашњости само једна, највероватнија могућност.

268 В. Флусер, 277.

IV глава

ПРАВО КАО ВИРТУЕЛНА ПОЈАВА, РАЧУНАРСКА ПРАВНА СТВАРНОСТ И ЊЕНА ПРИМЕНА

Право као виртуелна појава и рачунарска правна стварност приказују појаве света на један сасвим другачији начин. Савремена наука све више открива ограниченост поставки које се налазе у њеним основама. Али, то откриће, та демонстрација ограничења, истовремено отвара путеве за парадигматски заокрет ка новој синтези која може да измири приступ класичне науке са виђењем света у коме су закони замењени тенденцијама, а строга узрочност спонтаном самоорганизацијом.²⁶⁹ Тај сасвим нов научни приступ отвара нове сазнајне и практичне могућности за истраживање права. У ствари, он утире нови пут права. И не само то. Хаос као нови метод за рад у науци и концепцијски оквир показује да је свет наших личних и заједничких идеја аутономан и делотворан у исто време. Он је аутономан јер у рачунарском виртуелном свету, тј. у рачунарској виртуелној стварности, постоји независно од наших првобитних представа о њему, а делотворан јер на нас делује као што ми делујемо на њега. Тај виртуелни свет, тј. виртуелна стварност, може да буде и „својеврсна аналогија природног света у свету идеја“, али и својеврсна аналогија властитих духовних појава у свету идеја.²⁷⁰

Сам израз „виртуелна стварност“ у смислу у коме се данас користи, први је сковао и употребио 1984. године Вилијам Гибсон (*William Gibson*), писац романа *Neuromanser*. Па ипак, пионирски експерименти који су омогућили стварање технологије за конкретан развој виртуелне стварности изведени су у САД шездесетих

269 З. Бијелић, 18.

270 D. Polšek, „Koliko ima svjetova? Poper i treći svijet“, *Filozofska istraživanja*, sv. 5–6, br. 38–39, God. X, Zagreb 1990, 1364.

година XX века. Од тада је потребна технологија за стварање и испитивање могућности те новооткривене виртуелне стварности развијана у лабораторијама неколико водећих америчких универзитета. И већ почетком седамдесетих година схваћено је да рачунарима може да се створи један сасвим нов свет имагинације који даље може да се развија у меморијама моћних рачунара.

До те нове и крајње изазовне могућности нису дошли уметници већ математичари, који су према својим намерама даље развиле и унапредили концепцију виртуелне стварности. Првобитна намера твораца виртуелне стварности била је да се изађе у сусрет новонасталим потребама војног и индустријског комплекса за симулацијама опасних задатака у безбедоносном или неком другом смислу (нпр., када је извођење задатка изузетно опасно или када задатак готово уопште не може да се изведе). И, збиља, вежбање пилотирања, испаливања ракета на неки непријатељски циљ или испитивање језгра нуклеарног реактора, може да се изведе и без помоћи рачунара, али је њихово рачунарско симулирање знатно јефтиније и без икаквих штетних последица за људе и околину. Међутим, кретање лунохода или спуштање модула на површину Месеца или Марса не може потпуно верно да се симулира на Земљи. А то значи да је рачунарска симулација једини могући начин да се виртуелно испита понашање тих возила, као и да се изведу виртуелне пробе и тренинзи будуће свемирске посаде. Убрзо су за такве потребе развијани читави системи рачунарских симулација. Њих су подржавали одговарајући „интелигентни“ софтвери, у ствари одговарајући „експертни системи“. Њихов је задатак био да развију својеврсну „рачунарску интелигенцију“ засновану на „алгоритму здравог разума“. На тај начин су експертни системи у области рачунарства постали подлога не само за развијање виртуелне стварности, већ и за успостављање везе између рачунарског виртуелног света и света одистинске стварности. Управо су те врсте веза омогућиле да научни развој крене новим правцем.

Већ данас веза света са рачунарским светом, тј. „света 3“ са „рачунарским светом 3“, омогућава да се фракталима обликују и бројем, сликом, звуком или на други начин прикажу и испитају идеје. Те идеје су производи „човекове активности, и то оне идеје чије су реперкусије за нас исто толико велике или су још веће него код физичког окружења. Постоји једна врста повратне спреге код свих човекових активности на коју треба подсетити: делајући, ми увек, посредно, делујемо и на себе“.²⁷¹

271 К. Попер, 236–237.

Нова и занимљива открића до којих се долази применом резултата теорије хаоса већ су на неки начин практично примењена и унапређена коришћењем рачунарске симулације за стварање виртуелне стварности у областима које не морају да имају везе са истраживањем права. Рачунарска симулација представља нумеричку технику стварања синтетичких симболичких или реалистичких слика која већ данас обједињава информатику, телекомуникације и аудиовизуелно. Такав развој нумеричких техника, ослонцем на нове нумеричке технологије, омогућио је стварање читавог једног паралелног света синтетичког и све више вероватног, у коме више не мора да се запита шта може да се учини – јер се у том свету све може! – већ шта би требало да се учини. Задатак рачунарске симулације, дакле, више није да даје податке, већ да пружа искуство! Али, ако је очигледно да је свет виртуелног једна врста симулакрума, може се запитати није ли то случај и са оним што се сматра и назива правим, истинитим светом. Није ли и тај свет можда једна другачија врста симулакрума. То питање сасвим мења увржену људску представу о томе шта је стварност.

Помало неуобичајен одговор на питање шта је стварност налазимо у будизму код Ашвагоше, према чијим речима „Све појаве овог света нису ништа друго до илузорне манифестације ума и не поседују своју сопствену стварност“.²⁷² Према другој познатој школи Јогакара, разлог је тај што „Из ума изничу безбројне ствари, условљене разликовањем... Те ствари људи прихватају као спољашњи свет... Оно што изгледа као спољашње у стварности не постоји; управо је ум оно што опажа као мноштвеност; тело, својина и све оно раније поменуто – све то, кажем, није ништа друго него ум“.²⁷³ Сви облици који се опажају јесу или „сам ум“, или „пројекције“, или „сенке ума“.

Сличним размишљањем о томе шта је стварност бави се и један део модерне науке, јер наука коришћењем класичне апаратуре више није у стању да одговори на питања која је у стању себи да постави. Суштина је у следећој недоумици: да ли је стварност оно што сањамо или оно што сматрамо јавом. Од одговора на то питање зависи одговор на изведено питање шта је виртуелна стварност.

На питање шта је стварност, а нарочито шта је виртуелна стварност, одговарају писци као Дејвид Бом (*David Bohm*) или

272 Ashvaghosha, *The Awakening of Faith*, Chicago 1900, 79. Нав према: Ф. Капра, *Тао физике*, 330.

273 D. T. Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, London 1952, 242. Нав. према: Ф. Капра, 330–331.

Руперт Шелдрејк (*Rupert Sheldrake*), као и други писци сличног уверења и усмерења. Запитали су се да ли је виртуелни свет стваран као прави свет ако је значење исто што и бивствовање?²⁷⁴ На то питање наведени писци су одговорили потврдно. Према њима, значење или смисленост представљају основне квалитете стварности. Стварност је посредно садржана у значењима, јер све оно што знамо о стварности мора да буде у неком односу са оним што нам то значи. А то показује да је значење увек целина. Суштина је у томе да у крајњој линији нема раздвајања, иако значење не мора увек да буде учвршћено. На пример, када се тумачи нека теорија, долази се до њеног значења. А теорије су по правилу увек вишезначне. У крајњој линији, вишезначност показује да је сама структура значења таква да никад не може да се досегне врхунско, крајње значење које би било потпуно неспорно. То показује да је значење неисцрпно упркос том свом значајном ограничењу. Оно нема граница јер је бескрајно вишезначно и у сваком поједином случају зависи од контекста у коме се користи. Како се мења контекст, тако се мења и значење, а са њим и бивствовање. Може се утврдити да се управо у томе састоји изворни смисао рачунарске симулације, када се у виртуелном рачунарском свету симулацијом испитују иста или различита значења како би се утврдило могуће виртуелно а преко њега и стварно бивствовање испитиване појаве или система.

О тој вези значења и бивствовања, Дејвид Бом каже следеће: „значење *јест* је бивствовање (и обрнуто). Кроз овај процес значење и бивствовање почињу да *одражавају* једно друго. Али на крају, значење *јест* бивствовање. Као и у случају форме и садржине, ми правимо дистинкцију између значења и бивствовања да бисмо изразили своје мисли. Али та дистинкција не имплицира стварну разлику – то је начин на који схватамо једну у крајњој инстанци недељиву целину. На ступњу на коме значење и бивствовање одражавају једно друго, можемо их третирати као раздвојене. Али на дубљем ступњу, значење и бивствовање се морају посматрати као суштински једно“.²⁷⁵ Бом наведену тврдњу објашњава тиме што значење и смисао у њиховом актуелном постојању повезује са појмом информације. Према њему, оперативан појам у вези са информацијом јесте појам облика (форме). Да би информација постала форма, потребно је да располаже неким

274 Д. Бом, Р. Шелдрејк и сарадници, „Да ли је значење бивствовање“, *Култура Исцока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991, 25–28.

275 Д. Бом, Р. Шелдрејк и сарадници, 25–26.

значањем. „Информисати“ значи „ставити у форму“, тј. „уобличи-ти“ неко значење. Због те везе, промена значења доводи до промене форме. Промена форме информације, пак, доводи до промене садржаја информације, а тиме и до промене њеног значења. Другим речима, свака форма која има неко значење може да створи потенцијалну или актуелну информацију која је релевантна за виртуелни и стварни свет.

Такво Бомово повезивање значења, информације и бивствовања отвара могућност за успешно симулирање у виртуелној стварности најразличитијих модела у распону од природних до социјалних и културних, јер свако значење може да се претвори у информацију која може да се уобличи и располаже неком формом. Рачунарска симулација модела у виртуелној стварности, дакле, представља испитивање значења са формом и преко форме. Такво значење је у виртуелном свету исто што и бивствовање. Али, док су значење и бивствовање у виртуелном свету увек непосредно једно, дотле су у стварном свету они то тек посредно будући да значење и бивствовање могу да имају властите путање које их повремено раздвајају. Та околност нимало не утиче на могућност коришћења рачунарске симулације, нити на поузданост и проверљивост добијених резултата који могу итекако да буду важни у истинској стварности. Изгледа да је управо способност рационалног ума да разликује праву од виртуелне стварности оно суштинско мерило за разликовање ове две стварности. Такво разјашњење појма стварности „у једној области истраживања у којој се све јасније спознаје да обрасци материје и обрасци ума одражавају једни друге обећава отварање фасцинантних области знања“.²⁷⁶ Ево неколико примера.

Нове технике виртуелне стварности и рачунарска симулација названа „летећи ћилим“ (*flying carpet*) први пут су коришћени у Заливском рату, у борбеној операцији под називом „73 Easting“. Операција је трајала мање од једног сата и електронском опремом је нумерички снимљена од почетка до краја, при чему је моћни рачунарски систем *STOC* меморисао сваки пуцањ, сваку испале-ну гранату, сваки погодак или најмањи покрет на бојишту. Захваљујући томе, постигнута је прва интегрална реконструкција стварне битке, чиме је започела нова ера обуке.²⁷⁷ То искуство је касније коришћено за извођење војних операција диљем света.

276 Ф. Капра, 381.

277 З. Петровић, „Виртуелни човек и глобално робље. Уочи дефинитивне производње апсолутне истине“, *Дуја*, бр. 530, Београд, 25. јун-8. јул 1994, 35–36.

Будући да моћ виртуелне стварности почива на коришћењу нових нумеричких технологија, то нужно доводи до стварање нових система и производа (*Minitel*, виртуелне наочаре, скенер мрежњаче, рукавица података, *Megarace* итд.), који омогућавају потпуно „урањање“ у виртуелне просторе (*cyberspace*), тј. у свет виртуелног. Захваљујући техникама стереоскопске визуелизације, учесник више није „пред“ сликама, већ у њих може (као Алиса или Мери Попинс) да уђе, да урони „у“ слику, да се у њој креће, да у њој дела и развија се као у стварном свету. Ако у том виртуелном свету има више учесника, они заједно могу да стварају тродимензионалне предмете, иако се налазе на сасвим различитим крајевима света. Штавише, таквим синтетизованим сликама може да се манипулише према жељама и намерама, што се већ чини у ратним школама, медицини, архитектури или индустрији забаве, а нарочито у филмској индустрији (нпр., *13th Floor*, *Matrix* итд.). Најновије је снимање филмова са аватарима, без правих глумаца. Моћ виртуелног ограничена је само нашом маштом.

О могућностима нових технологија за даље развијање виртуелне стварности, Џонатан Валдерн (*Jonathan Valdern*), директор *W Industries*, водеће компаније за виртуелну стварност, каже: „То је свет, читав један свет синтетичког и све више вероватног. Ускоро ће бити тешко раликовати га од реалног света“. Ту тврдњу допуњава Хироши Масујама (*Hiroshi Matsuyama*), консултант фирме за видео-игре *Nintendo*, следећим речима: „Ми смо конструисали виртуелни Токио, па зашто не бисмо и виртуелни Амстердам и Сан Франциско. Могли бисмо да их повежемо. Тако виртуелна реалност мења смисао речи медиј. Раније су они давали информације, а сада ће да пружају искуства“.

Тај свет виртуелног, Ариел Визман (*Ariel Wizman*), новинар и стручњак за виртуелно, описује следећим речима: „Експериментатор виртуелне реалности не задовољава се посматрањем овог потпуно синтетизованог пејзажа у три димензије. Он реагује на њега, то јест урођен је у њега, а хиперраширена меморија омогућава му да истог часа реагује на сопствену вољу. Он може, на пример, да ухвати фиктивни предмет у лету, да њим манипулише... Инструмент којим интерактивно делује унутар виртуелног света је рукавица коју називамо рукавица података (*dataglove*), снабдевена колекторима који нумерички симулишу контакт. Предмет се тако осећа и види помоћу шлема за стереоскопско виђење, сачињеног од два екрана са течним кристалима. Свако око има један екран, а оба су мало размакнута како би пружили ефекат рељефа. Види

се, додирује и чује захваљујући стерео шлему. Све заједно чини опрему повезану са рачунаром“.

Могућности нових техника виртуелне стварности већ су у овом тренутку огромне, а у блиској будућности биће неупоредиво веће и потенцијално опасније. Захваљујући њима моћи ће да се научи пилотирање авионом, дизајнирање најразличитијих предмета, симулирање властите будуће операције из кардио-васкуларне, максио-фацијалне или неке друге гране хирургије, омогући параплегичном детету да помера неку ствар у свом окружењу без туђе помоћи, посећују и разгледају музеји, шета станом који је управо купљен иако још није завршен итд. Те могућности ће бити још веће када под одређеним условима буде изведена ралистичка рачунарска симулација сложених недетерминистичких хаотичних модела друштвених и правних појава и система. Али, оне могу да буду искоришћене и за поробљавање људског рода.

О другим могућностима тих нових техника и последицама за даљи развој друштва, Филип Кео (*Phillip Keo*), један од највећих ауторитета за ову област, каже: „Наше друштво је пред општом експлозијом виртуелних слика. Дуго конфиниране у научне примене, или резервисане за специјалне ефекте за филм или телевизију, нумеричке слике излазе из свог гета са развојем телекомуникација. Оне се отварају за ‘теле-рад’, интерактивне мултимедијске банке података, и почињу да циркулишу по светским мрежама. Тако се профилише први елемент једне економије виртуелне слике, све материјалније, али са врло реалним последицама по наш свакодневни живот, по организацију предузећа, по индуковани раст незапослености, по убрзаном стешњавању планете, којом сад непрестано шпартају диверсификоване информације, ефикасне и јефтине, и које све земље, богате или сиромашне, чине виртуелним суседима. Развој нумеричких техника управо је прешао тачку без повратка, и мења се сам појам слике, са појавом новог речника и нове граматике видљивог“. То је навело многе да почну да говоре о новој, четвртој технолошкој револуцији. Због тога што се намеће силом, не треба јој се радовати.

Колики се значај придаје развоју света виртуелног у водећим технолошким земљама, најбоље илуструју следеће речи о свету информација: „Некада се богатство мерило у земљи, злату, нафти или у машинама. Данас се оно сушински мери по информацији – њеном квалитету и брзини којом је добијам и на коју се прилагођавамо“. Те речи немају само снагу визије, већ представљају програмску изјаву о стварним могућностима и намерама, о којима

Алфредо Валадао (*Alfredo Valadao*) каже: „Ако информатика чини мозак интеграције светске економије, телекомуникације су његов нервни систем“.

Стварност виртуелног је конкретан подухват који захтева грађење дигиталних, информатичких аутопутева, формирање националних информацијских мрежа, уплитање државе у дизајнирање тржишта будућности и одговарајуће законодавство које треба да обезбеди заштиту разноликости, једнаку приступачност информатичким технологијама и минимални ниво информацијских услуга најугроженијем делу становништва. О тим новим могућностима и плановима је забележено и ово: „Нови аутопутеви биће сачињени од оптичких влакана, други од коаксијалних или ће бити бежични. Али – кључна тачка – то морају да буду двосмерни путеви... То је важно, јер ТВ програм садржи више информација него телефонски разговор: и зато што ће нова коришћења видеа, гласа и компјутера садржавати чак више информација које се крећу још већом брзином... Све ове форме комуникације окупљају нас заједно – оне нам омогућавају да учествујемо тренутно у виртуелном дијалогу. Оне ће нам омогућити да дискутујемо, а потом да градимо консензус о природи информативне инфраструктуре, о детаљима законодавства, о природи регулације. Али, још више, као што сам раније рекао, ови методи комуникације омогућавају нам да градимо здравије, просперитетније и боље образовано друштво. Они ће нам омогућити да ојачамо друштвене везе и да изградимо нове информатичке заједнице. На крају, изазов није нова технологија. То је садржано у нашим основним принципима, Било да су наша оруђа гушчја пера, која су написала и потом потписала Декларацију о независности, или лаптоп рачунари који су коришћени за писање устава новоослобођених земаља... боља комуникација је готово увек водила у већу слободу и већи економски раст. То је наш изазов. То је оно што ће наша администрација и наша нација да постигну... Ако уско посматрамо, изгледа да су телекомуникације изашле из свог детињства. Али, ако усмеримо поглед унапред неколико деценија – или столећа – видимо да су оне тек изашле из пелена“.

Такав оптимизам у погледу слободе и просперитета, међутим, не деле сви писци, учесници и тумачи овог џиновског подухвата. За многе од њих, ступање виртуелних слика на цивилизацијску сцену је препуно неизвесности и опасности. О томе Филип Кео каже: „Нумеричком сликом сачињеном од бројева, може да се манипулише до миле воље. То не имплицира да ће све слике

бити манипулисане, већ да ће бити потенцијално манипулишуће“. Највећу опасност стручњаци виде у омамљујућој моћи виртуелних слика, у отуђењу личности, у губљењу осећаја за стварно и у потенцијалној опасности да човечанство не крене сасвим другим путем од досадашњег, да се једног дана не пресели у тај виртуелни свет који може да буде примамљивији од стварног света. Једно је ипак сигурно: „Већ неколико година свет слика познаје револуцију чије су последице још далеко од тога да буду потпуно сагледане. Ова револуција је слична појави азбуке, рађању штампарије или изумевању фотографије. У ствари, није реч о пуком уређењу или диверзификовању познатих аудиовизуелних техника, већ управо о појави једног система потпуног представљања, једном оруђу оригиналног писања, које артикулише на невиђен начин информатику, телекомуникације и класично аудиовизуелно, и које чини нови начин стварања, али и сазнања“.²⁷⁸

Иако право одувек постоји као виртуелна појава тек сада, захваљујући нумеричким техникама, та његова страна може да се искористи за стварање синтетичко-реалистичког, виртуелног правног света (света правних идеја, појава и система, али исто тако света виртуелних субјеката /аватара/ и добара /као што су виртуелни новац, виртуелно власништво, виртуелна службеност итд./) у који такође може да се ураћа, да се креће у њему, дела и развија се у некој врсти вештачки створеног универзума („метаверзума“). Једино ограничење представљају машта, намере и предрасуде.

Од тих могућности које пружају рачунарска симулација и виртуелна стварност, повезујући право са уметношћу имагинативног, можда још више плене конкретније сазнајне и практичне могућности за њихову примену у праву. На пример, може се замислити нумерички снимљен неки истражни или судски поступак од првог до последњег тренутка његовог одвијања (као са одвијањем неке ратне операције). На тај начин могао би да се реконструише цео ток поступка, да буде верно оживљен и да се у њему учествује мењајући га према жељама и потребама. То би пружило изванредне могућности за обучавање правника који би у тродимензионалном виртуелном простору и задатом времену могли да разрађују његове могуће токове и исходе узимајући лик неког аватара. Виртуелно оживљавање симболичким или реалистичким анимирањем располаже још једном драгоценом одликом,

278 Нав. према: З. Петровић, 32–39, 85.

јер цео ток поступка може према жељи да се успори или убрза, да се сасвим промене искази и аргументација странака, а на тај начин и ток поступка у било ком тренутку, или, пак, да се ток поступка испитује постављањем услова који нису постојали у нумерички снимљеном стварном истражном или судском поступку.²⁷⁹

Исти резултати могли би да се постигну и када би се нумерички снимлио, меморисао, реконструисао, анимирао, убрзао или успорио било који други поступак (законодавни, административни, арбитражни итд.). То, међутим, не би биле једине такве могућности виртуелног у праву. На пример, у криминалистици би могле да се реконструишу карактерне црте неке личности на основу њеног рукописа, или, обратно, рукопис неке личности на основу њених карактерних црта (нпр.) на темељима Ломброзових графолошких открића о везама између класификованих типова рукописа и карактерних црта особених типова личности.²⁸⁰ Незнатна одступања од истог језичког или правописног кода омогућила би да се повеже конкретан рукопис неке личности са њеним замишљеним карактерним цртама, да се конкретне карактерне црте неке личности повежу са њеним замишљеним рукописом, као и да се у бескрају могућности на нов начин истражују везе између карактера личности и типа рукописа. Применом исте технике могао би чак да се састави неки холограмски лик или реконструише деликт.

На исти начин могло би да се поступи у криминологији и пенологији, када се (нпр.) испитује учинак казне на понашање осуђеника у задатим условима. То би чак могло да се чини и када нема кривца, кривице и казне, тј. кад се виртуелно испитује нека непостојећа ситуација. Такве могућности су навеле неке писце на неконвенционално размишљање о будућности казне. Познато је истраживање Ребеке Роуч (*Rebecca Roache*), водећег члана једног америчког тима који се бави истраживањем могућег утицаја футуристичких технологија на кажњавање, нарочито истраживањем затворских казни у будућности. У жижи њеног интересовања налазило се разматрање могућности развоја лекова који делују на мозак тако да он почне да мисли да време спорије пролази, толико да осуђеном преступнику казна од 10 година затвора изгледа као да издржава казну од 1000 година затвора. Разматра се и *ајлоудовање* људског мозга како би се убрзао његов рад, чак за 10 на 6 (шести) степен пута. У том случају, осуђеном преступнику

279 В. Флусер, 287.

280 Вид. Ч. Ламброзо, *Графологија*, Београд 1993.

би казна затвора изгледала као да је трајала 1000 година иако је стварно, тј. све друге, прошло тек 8 и по сати.

У грађанском праву (нпр.) купац и продавац могли би да закључе уговор на основу виртуелног разгледања стана или на основу испитивања каквоће неке робе, а да ниједан не буде у стану или на месту где се роба налази.

У уставном праву би нумеричким снимањем седнице парламента или неког другог државног органа могао да се реконструише ред парламента или тог другог органа, уз могућност испитивања најразличитијих токова његовог рада и предвиђање стварно постигнутог исхода. Захваљујући све већим могућностима виртуелног, посланици не би ни морали да долазе у парламент, јер би седница могла да се одвија на исти начин као и да су они збиља присутни. То се већ данас чини. Посебно је питање да ли би у том случају парламент какав је данас уопште био потребан. Посао посланика могли би да врше сви правно активни грађани преко Интернета.

Могућности виртуелног могле би да се искористе и за испитивање рада било ког другог државног органа или неке међународне судске инстанце (нпр., Сталног међународног суда у Хагу), који може нормално да се одвија а да се чланови државних органа или судије налазе на сасвим различитим крајевима света. И, као што Кинез и Чилеанац, или Србин и Аустралијанац, свако у својој земљи, заједно и истовремено могу да састављају мотор за нови тип возила, да граде наручено архитектонско здање или да налазе ново решење за неки хируршки захват, тако инспектори, судије, купац и продавац, посланици, чланови других важних државних органа или судије међународног суда заједнички могу да доносе важне одлуке а да не буду заједно на истом месту.

Још занимљивији могли би да буду примери у којима би се виртуелно испитивало дејство правних аката у стварности. Правници би на тај начин могли да стекну корисна знања и овладају правним вештинама (правног инжињеринга) крећући се само у тој виртуелној стварности. Најновије је да вештачка интелигенција, а не тужиоци, формулише и подиже оптужнице за нека кривична дела (диловање дроге или силовање), као и да самостално доноси судске пресуде (Малезија, Кина, Естонија, Канада). Иако је тренутно реч о експерименту, обратно, може се запитати колико има смисла да човек подиже оптужницу против уређаја са вештачком интелигенцијом или да доноси пресуде које се односе на такав уређај. Вероватно исто толико мало као и у претходно

наведеној ситуацији. И ко би ту био крив због почињених грешака: тужилац, судија, уређај са вештачком интелигенцијом или дизајнер алгоритама?

Предности виртуелног могле би на исти начин да се искористе и у другим научним гранама (нпр., економија, медицина, биологија, астрономија, историја, социологија итд.), као и у областима јавног живота (нпр., политика, информисање, образовање, култура итд.). Такве изванредне могућности за примену, приказују рачунарску симулацију и виртуелну стварност као будућа најважнија средства за истраживање, одлучивање и управљање. То, наравно, не значи да је таква виртуелна стварност заменила праву, истиниту стварност, јер то не може, већ да је постала ново моћно средство високе технологије које треба да помогне да се право као део истинске стварности што боље упозна и разуме. Од трансхуманистичке замисли да се уређају са вештачком интелигенцијом додели самостална правосудна улога свакако треба одустати.

Рачунарска симулација и нове технике виртуелне стварности тек треба да пронађу своје место у правној науци и праву, иако рачунарско испитивање хаотичних система није ништа друго него виртуелно испитивање нерегуларног понашања било ког замишљеног или стварног модела са циљем да се открије ред у неред. То значи да је рачунарско симулирање хаотичних система увек виртуелно, али да свака виртуелна симулација не мора да буде хаотична. Па ипак, управо такво симулирање хаотичних система могло би да означи нов заокрет у истраживању права и стварању другачије слике света права.

Коришћење рачунарских техника за стварање и развијање виртуелне стварности у сасвим другачијем светлу приказује нека стална питања на која још није дат, нити ће изгледа икад бити дат коначан одговор: шта је стварност, шта је свет уопште, шта је човек, какво је човеково место у стварности и свету, докле свет и човек као његов део могу да се развијају, да ли виртуелна стварност ослобађа или заробљава људску вољу итд. Па ипак, покушаји да се на нов начин одговори на ова питања, поткрепљени коришћењем нових могућности рачунара и информатичких технологија, наговештавају могући нови пут права. На почетку тог новог пута налази се стара холистичка идеја да је свет „Једно“, тј. да је део у целини и целина у делу. Такав приступ има суштинске последице за разумевање права, јер показује да су све правне појаве међузависне. А то значи да право пулсира у истом ритму у коме пулсира свет, као и да је способно да се развија све дотле док може да прими утицаје из света чији је важан део.

ЧЕТВРТИ ДЕО
ХОЛИСТИЧКА
ПАРАДИГМА ПРАВА

I глава

ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕОРИЈА У СВЕТЛУ СТАРИХ И НОВИХ ПАРАДИГМАТСКИХ УЧЕЊА

Спој теорије хаоса и правне теорије омогућава смештање ове две теорије у шире епистемолошке и хеуристичке оквире. Такав приступ је неопходан, јер само на тај начин може да се употпуни и заокружи новонастајућа слика света. То је сасвим у складу са средишњим проблемом сваке науке и сваке епистемологије. Са стоји се у одређивању које поставке треба узети као основне. Такав приступ је у складу и са настојањима да се на нов и неконвенционалан начин одреде и користе изабране основне поставке, које управо због тога што су основне могу да послуже за састављање другачије слике права.

Када је реч о избору основних поставки, решење великих филозофа-идеалиста било је да дух има првенство. Чак су и материјалистички филозофи сматрали да су урођене особине материје такве да дозвољавају или захтевају постојање интелигенције која би их разматрала. На тај начин је поставка о нужности постојања духа узета као један од основних филозофских постулата. То, међутим, није одувек био случај са избором научних постулата. Чак ни квантна физичка механика, која је у истраживање права увела појам „посматрача“, није све до скоро користила појам духа или барем неких његових интелектуалних својстава. Па ипак, последњих двадесетак година међу филозофима и научницима све више расте интересовање за теорије као што су антропички космолошки принцип, морфогенетска поља, холографска парадигма или холизам. Помоћу тих теорија филозофи и научници повезују оно што је све до скоро изгледало немогуће за повезивање или јеретички, с претензијом да одговоре на темељна људска питања која људски дух одувек себи поставља. Захваљујући

томе, повраћено је интересовање за „темељне епистемолошке и методолошке оквире и проблеме филозофије и науке које нове научне парадигме одређују као хоризонте могућег разумевања и њима кореспондирајуће ‘слике света’“. Можда је то људско научно интересовање и настојање најбоље изразио Дејвид Бом следећим речима: „Промена у томе шта свет значи, чини промену у томе шта свет *јест*е...“.²⁸¹

Прва, *антропичка парадигма*, настала из теорије антропичког космолошког начела (*Anthropic Cosmological Principle*), има првенствено као циљ да дух и његово запажање повеже са појавом физичког света. То је поготово случај са космолозима, према којима је ова теорија делимично добила своје име. Према њиховој теорији, основне карактеристике свемира, тј. универзума, такве су да дозвољавају настанак и развој посматрача, а то је биће које располаже духом. Дакле, када покушавамо да извучемо закључке о природи света, неопходно је да будемо свесни ограничења које произилази из тога јер се ради о нама, људским бићима врсте *Homo sapiens sapiens*. То не важи за рачунар, који не може да постане самосвестан у људском смислу. То људско – не и рачунарско – ограничење односи се на тзв. основну верзију ове теорије, која се обично назива „слабо антропичко начело“ (*Weak Anthropic Principle* или *WAP*), насупрот тзв. „јаком антропичком начелу“ (*Strong Anthropic Principle* или *SAP*).

Слабо антропичко начело (*WAP*), према речима Џона Бароуа и Френка Типлера, треба да „продубљује наше научно схватање њовезаности између неорјанској и ојанској светиа и ојкрива блиску везу између макро и микро сјрукјуре свемира“.²⁸² Оно нам омогућава да разјаснимо међусобна прожимања која постоје у природи уопште, укључујући ту и појаву, тј. порекло, настанак и развој људске мисли. Антропичко начело „јоказује да је јосмајрана сјрукјура васионе ојраничена јиме шјто ми јосмајрамо ју сјрукјуру; јиме шјто, јјако рећи, васиона јосмајра себе“.²⁸³ Ово начело нам исто тако показује да појава живота и људских бића није насумична, тј. да није само производ случаја, нити само дарвинистичког селекционисања из безбројних могућности, већ да је последица нужности. Та нужност у исто време представља

281 Нав. према: М. Гаспари: „Холизам, сврховитост и склад: повратак смисла у природу?“, 29.

282 Џ. Бароу, Ф. Типлер, „Антропички космолошки принципи“, *Кулјуре Исјока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991, 4.

283 *Ibid.*, 5.

могућност за успостављање равнотежних стања између супротстављених сила привлачења и одбијања. Силе привлачења и одбијања, тј. репулсије и атракције, представљају један од главних стожера космолошке теорије. Ту теорију је први повезао са правом и изложио у облику учења чувни српски правник Глигорије Гершић.²⁸⁴ Данас се сматра да је стварна снага ових универзално владајућих сила одређена скупом „тајанствених чистих бројева“ који су природне константе нечега и у чију истинитост не сме да се сумња (Мичел Фајгенбаум).²⁸⁵ Ти бројеви данас представљају „Свети грал“ савремене теоријске науке.

Према јаком антропоцентричном начелу (SAP) „васиона мора бити таква да у неком стадијуму омогућава настајање посматрача“.²⁸⁶ Свет уопште не може да се објасни без настанка и постојања посматрача. Али, ако постоји само један свемир, са чиме тај свемир може да се пореди, чак и када се посматра властитим очима. И да ли уопште постоји један свемир, тј. свет уопште, или их је више, или чак безброј?²⁸⁷

Изгледа да се решење налази управо у изненађујућим подударностима из којих је свет настао, а захваљујући којима је омогућен људски развој (нпр., произвољно изабрани почетни услови хипотетичког Великог праска /*Big Bang*/ не морају обавезно да доведу до васионе какву познајемо). С друге стране, ако су космички почетни услови неисцрпно насумични и бесконачни, „тада ће се све што би се могло догодити са вероватноћом која не тежи нули, негде и десити; заправо, дешаваће се бесконачно често“.²⁸⁸ Тако нешто не може да буде плод пуке насумичности. Интересантан пример представља чињеница да маса човека одговара геометријској средини планетарне и атомске масе, као и да маса планете одговара геометријској средини атомске масе и масе видљивог свемира.²⁸⁹ Ове подударности нису само привидне, мада и

284 Вид. Г. Гершић, *Енциклопедија права*, писано и литографисано предавање, Београд 1902 (Ниш 1995).

285 Вид. *The constants of nature*, London 1983.

286 Џ. Бароу, Ф. Типлер, 5.

287 Вид. К. Попер, „Епистемологија без субјекта (са)знања“, Гледишта, преводи, бр. 7–8, Београд 1986; S. Müller, „Da se svaki poredak mora beskonačno puta pojaviti. Концепција ‚svijeta‘ u slici ‚vječnog vraćanja‘ u Nitzschea, Umea i J. L. Borgesa“, *Filozofska istraživanja*, br. 38–39, sv. 5–6, God. X, Zagreb 1990; D. Polšek, „Koliko ima svjetova? Popper i treći svijet“, *Filozofska istraživanja*, br. 38–39, sv. 5–6, God. X, Zagreb 1990.

288 Џ. Бароу, Ф. Типлер, 5.

289 Вид. В. J. Carr, M. J. Rees, *Nature*, 1979.

тако може да се мисли, већ су последице тачно одређених вредности фундаменталних константи. Насупрот томе, то што дискови Сунца и Месеца, када се посматрају са Земље, имају готово исту угаону величину или то што је однос Земљиног пречника и удаљености од Сунца такав какав јесте, чиста је случајност која није значајна за постојање посматрача. Да је тај однос само мало другачији, посматрач не би могао да се појави.²⁹⁰ Другим речима, универзум није насумичан. А то значи да нису насумичне ни његове појаве, укључујући ту појаве и творевине људског духа.

Као што може да се примети, прво антропичко начело је често холистичко, а друго антрополошко и метафизичко. Помоћу оба ова начела теоретичари покушавају да холистички или на друге начине повежу облике глобалне и локалне структуре универзума или његових епифеномена са оним неопходним условима у којима може да постоји посматрач способан да открива и разуме свет, јер теорија антропичког начела није надлежна за случајеве у којима посматрач не постоји. Сличне подударности могу да се пронађу у праву као делу истог тог света, нарочито када се право и његови важни делови доведу у везу са постојањем хипотетичког „правног посматрача“. Наспрам антропичке парадигме, која је у основи антрополошка јер посматрачу одређује кључно место, а посматрач је људско биће, традиционалне антрополошке теорије представљају посебне изведене уопштавајуће или поједињавајуће теорије у чијем је средишту човек који није посматрач.

Треба запазити да новина антропичке парадигме, која је оставила снажан утисак на многе духове поставши предмет бројних популарних књига и чланака, може да се оцени тек у њеној историјској перспективи, и то у светлу обиља аргумената о „пре-стабилираности“ (*design arguments*) коју су тако волели филозофи, научници и теолози у прошлим вековима.²⁹¹ То је нарочито случај са кинеском филозофском традицијом, у којој сврховитости и спонтаности припадају посебна места. Али, идеја антропичког начела у његовим најразличитијим облицима и интерпретацијама може да се прати у много дужем распону – од предсократоваца до модерних еволуционистичких теорија, укључујући ту и најновије постмодернистичке теорије које помоћу конструкције и деконструкције значења (нпр., Жак Дерида /*Jacques Derrida*/) настоје да утврде смисао појава и одговоре на иста постављена питања.²⁹²

290 Ц. Бароу, Ф. Типлер, 6.

291 Вид. J. Leslie, *Scientific explanation on understanding: essays on reasoning and rationality in science*, Lanham 1983.

292 Вид. *The cosmological arguments*, New York 1951.

Резултати антропичке космолошке теорије, посебно њене носеће идеје, могу да буду корисни за могуће боље разумевање споја теорије хаоса и правне теорије, а на тај начин и за боље разумевање права ма колико то изгледало необично. То у ствари и није толико необично, има ли се у виду да антрополошка правна схватања нису превелика реткост. Реткост је само њихово довођење у везу са антропичком космолошком теоријом посредством теорије хаоса.

Када је реч о вези антропичке космолошке теорије са теоријом хаоса, лако могу да се уоче заједничке поставке на којима се обе ове теорије заснивају. Пре свега, обема теоријама је заједничко полазиште, а то су универзални, чисти математички бројеви, тј. математичке константе, који могу да се примене у било ком контексту и на било коју појаву. Исто тако, антропичка теорија користи друге важне резултате које теоретичари хаоса користе као средства свог истраживачког рада, као што су „бифуркација“, „бифуркационо стабло“, „фазни простор“, „Окамово сечиво“, „ефекат лептира“, „сет података“, „трајекторија“, „ансамбл тачака“, „ансамбл трајекторија“, „атрактор“, „фрактал“ итд. То се чини с циљем да се барем завири иза реда и нереда, открије суштина и допре до сазнања о самоорганизацији као таквој, о самоорганизовању света и природе, и тако дође до одговора на питање шта је живот, па, дакле, шта је и право као његово дело и део.²⁹³

Могуће је исто тако говорити о вези антропичке космолошке теорије са правном теоријом. Та веза не постоји изван и мимо света и природе, већ је њихов саставни део. И само право дели судбину света и природе, јер је са њима двоструко повезано: прво, као локални систем права са глобалним системом света, и друго, као глобални правни систем са својим локалним правним под-системима. Дакле, право је садржано у свету и свет је садржан у праву. То значи да право настоји да обухвати стварност, да је изрази и претвори у правну стварност која на неки начин надилази обичну стварност као њена посебна метастварност.

Представу света у коме изгледа као да је све регулисано законима и поретком својевремено су заступали Ричард Хукер (*Richard Hooker*) и Вилијам Блекстон (*William Blackstone*), мада се јасни наговештаји много пре њих сусрећу код Пиндара (*Pindar*) и Демостена (*Demosthenes*).²⁹⁴ Хукер је право „поистоветио са било којом врстом правила или закона (*canon*), којима су делатности

293 П. Дејвис, „Хаос и спонтана организација“, 14.

294 *Ibidem*.

(actions) регулисане“,²⁹⁵ док Виљем Блекстон о праву каже следеће: „Закон у свом најопштијем и свеобухватном смислу означава правило акције; па се без разлике примењује на све врсте акције, како живе тако и неживе, рационалне или ирационалне. Стога кажемо: закони кретања, гравитације, оптике или механике, као и природни и државни закони (*laws of nature and of nations*). И то је оно правило делатности које је прописао неко виши, а нижи је обавезан да се покори“.²⁹⁶

Наведено схватање је данас усамљено или сасвим напуштено. Према њему, у право спадају природни и људски закони, тј. све врсте правилности које управљају како људским акцијама тако и збивањима у целокупном универзуму, а које се односе на живу и неживу природу. Ипак, такво схватање није сасвим неосновано, а није сасвим ни неистинито. Оно само није корисно у практичној правничкој делатности којом се уређују људски односи. У противном, свако ко би прекршио људске законе могао би да се извини тиме да није прекршио законе природе. Повезивање духа са појавама физичког света и откривање блиских веза између макро и микро појава, што је један од најважнијих циљева слабог антропичког принципа – а то потврђује и Поперово учење о свету 1, 2 и 3 – у исто време и на другачији начин указује на основни циљ сваког права: да се оно примењује, да производи дејства у стварности, и то дејства којих не би било да није духа који их у нормативном облику предвиђа и одређује.

Модерно антропичко схватање повезаности права са светом и његовим саставним деловима, посматрано у светлу слабог антропичког начела, може да изазове знатне проблеме када треба да се одреди шта спада а шта не спада у право, тј. када треба да се одреде границе права.²⁹⁷ Али, оно је корисно, јер показује да право не сме да пркоси законима природе. Ако се то ипак чини, ако се од људи захтева да чине оно што природа не допушта, такав захтев је неприродан а право бесмислено. Али, и када није тако, када природа допушта испуњавање правног захтева, правотворац мора итекако добро да води рачуна какво ће право да створи жели ли да оно буде исправно и ефикасно. Правотворац на самом почетку поступка стварања права прво мора да води рачуна о захтевима природе, па

295 R. Hooker, *Laws of Ecclesiastical Polity*, I, Cambridge University Press, 1989, 18. Вид. Г. Фасо, Београд – Подгорица 2007, 254–255.

296 W. Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, New York 1884, 1. Вид. Г. Фасо, 367–368.

297 Вид. K. Stoyanovich, *Le domaine du droit*, Paris 1965.

тек затим о својим захтевима и захтевима или очекивањима других субјеката права. Ако успе да усклади те ствари, тада збиља може да рачуна да ће тако створено право да производи жељена дејства. У противном, његово право биће изопачено и насилничко, јер је тада супротно природним и људским захтевима. Ако, пак, правотворац оде у сасвим супротну крајност и своје захтеве потпуно изједначи са захтевима природе, ако нпр. захтева да људи ходају, дишу или једу, такво право је немоћно јер људи исто то раде и без права. Па ипак, могуће су и такве грешке приликом састављања права, јер је створени „састав права“ ограничен тиме што правотворац или ми сами посматрамо право, што тако рећи кроз нас као људска бића право посматра себе. Када је, пак, реч о деловању јаког антропичког начела, може се запитати: да ли све то важи само за свет који познајемо или за све могуће светове, којих је теоријски безброј. Да ли због тога постоји и безброј светова права?

Из реченог о вези теорије антропичког космолошког начела са правом јасно произилази да појава права, као ни појава света, није насумична и да је у најширем могућем смислу одређена деловањем универзалних природних закона. У ствари, појава права је нужна у наведеном смислу, пре свега захваљујући људском духу који увиђа природну нужност. Та нужност се делом испољава у нормативном облику, а делом у осетљивој равнотежи коју право треба да одржава у друштву. Поменута равнотежа зависи не само од друштвених и природних већ и од универзалних сила које чине да право пулсира у универзалном ритму реда и нереда. Али, то нису некакве разобручене силе, већ силе које производе дејства сагласно са начелом економичности. Економичност је та која ствара и одређује разноликост и свеколике облике кроз прилагођавање које се прихвата као нужност. Тим начелом се руководи и правотворац, али је само природа економична у тој мери да ништа што постоји није сувишно.

Док теорија антропичког космолошког начела има за циљ да свет са његовим епифеноменима смести у најшири могући оквир, друга, новија парадигма коју представља *теорија морфогенетских поља (Morphogenetic fields – MF)* има за циљ да тај оквир света и све унутар њега испуни значењем и смислом. Том циљу су примерени телеолошки одговори које ова теорија пружа на постављена питања.

Идеја о морфогенетским пољима појавила се први пут 1922. године. Према Руперту Шелдрејку, морфогенетска поља поседују крајњу тачку или циљ који води било који систем ка његовом циљу

или тој крајњој тачки. Она координирају делове система и помажу објашњавању његових холистичких својстава. Али, учење о свету и природи који су испуњени значењем и смислом није ново. Аристотелово (*Aristotle*) учење о појму „психе“ представља његову најзначајнију претходницу. У ствари, Аристотелово учење представља прву добро развијену филозофију и науку која је у себи садржала сврху и значење. То Аристотела приказује не само као генијалног „Филозофа“, већ и као генијалног „Сакупљача“ знања.

Према Аристотелу, било која промена може да се објасни помоћу четири, а не једног узрока: *материјалној*, *йокрећачкој* или ефицијентног, *формалној* или формативног и *финалној*. Он деловање ових узрока објашњава примером вајара коме је наручена скулптура за градску тржницу. По њему, материјални узрок (*causa materialis*) представља сам камени блок из кога скулптура треба да буде извајана, јер без материјала нема скулптуре. Покретачки или ефицијентни узрок (*causa efficiens*) представља оно што производи промену, а то је вајарско длето којим се одвајају сувишни делови камена. Формални узрок (*causa formalis*), пак, омогућава појаву форме, облика, па се још назива и формативним узроком. Формални узрок је сама идеја скулптуре у вајаревом уму (замишљена, виртуелна скулптура), јер форма претходи материји коју обликује. У противном, пуким ударањем длета направиће се само хрпа камења, а то није оно што вајар жели да постигне. Најзад, постоји и финални узрок (*causa finalis*), који оличава сврху или циљ целог подухвата. Финални узрок представља сама намера да договорена скулптура буде постављена на градској тржници, што значи да је она прављена са одређеним циљем, а не насумично, тек тако, из хира и без сврхе. Уз то, вајару ће бити плаћено само ако његово дело има одговарајући облик, што значи да нико неће бити заинтересован за скулптуру (нпр.) неке биљке или животиње.

Аристотел је ово своје учење применио на све живе ствари, тј. на целу природу, укључујући творевине људског духа. Према њему, сама природа (*physis*) представља самоорганизујућу силу коју ствари поседују у складу са њиховим посебним сврхама. На пример, Аристотел је сматрао да биљке располажу „психом“ (*psihe*) која је саставни део тела, а животиње „вегетативном“ или „анималном“ душом (*anima* – душа), која у развијеном организму одржава телесни облик и омогућава његово обнављање. Међутим, када се ради о људским бићима, он сматра да постоји више врста душа. Аристотел их назива збирним именом „рационална душа“. Тек је рационална душа у стању да схвати односе, пропорције, разлоге и хармонију. Али, независно од тога о каквој је

врсти организама и душа реч, душа је та која систему даје сврху или циљ. Аристотел за њено означавање још користи израз ентелехија (*entelechia*, од *en* – „у“ или „ка“ и *teleos* – „крај“ или „циљ“). И даље, крајњи циљ рационалне душе јесте да се самооствари и на тај начин спозна Бога као Врховног творца. Она је „привучена ка разумевању свеопштег јединства ствари“. Управо се у томе, сматра Аристотел, састоји испољавање финалне узрочности која води путем ка истинском самоиспуњењу. Речено језиком теоретичара хаоса, изгледа као да будућност вуче или привлачи систем који се налази у садашњости, и то ка циљу који још није постигнут нити остварен.²⁹⁸ Да ли је то резултат спонтаног самоорганизовања или неког претходног плана, то у овом тренутку није најважније. Важно да ништа што постоји није лишено циља, тј. да ништа није бесмислено и бесциљно. А тај циљ је код биљака, животиња и човека увек исти: успостављање складног облика, све до достизање потпуне хармоније, тј. стапања са Богом као оличењем људски замишљеног недостижног савршенства.

Тог Бога Аристотел назива „Први покретач“. Он је телеолошки одређен, „јер мора да постоји нешто што ‘покреће покрет’, а то нешто мора само бити непокретно и мора бити вечно, супстанцијално и актуално“.²⁹⁹ Али, Аристотелов Бог је телеолошки и због тога што је он финални узрок сваке активности. Он је „форма без материје“ (Бертран Расел /*Bertrand Russell*).³⁰⁰ Први покретач нагони целу природу, укључујући и људску душу, да се креће према циљу. Он покреће универзум неком врстом привлачења из будућности са циљем да се испуни одређена сврха. Испуњавањем те сврхе, све што постоји приближава се Првом покретачу, а то наводи на помало неуобичајен закључак: да је Бог у наведеном смислу првобитни и свему претходећи Врхунски привлачилац. Он делује или изван времена или из будућности, док се наши људски животи крећу својеврсним временски и просторно одређеним путањама или трајекторијама, које све у крајњем воде ка том Врховном или Врхунском атрактору, све до спајања са њим.

Ту Аристотелову идеју о Првом покретачу, само језички осавремењену, можда је најбоље изразио Тељар де Шарден (*Pierre Teilhard de Chardin*) увођењем појма „Тачка омега“, тј. крајње тачке до које „развој кроз усавршавање“ може да се успне. Изгледа да

298 Р. Шелдрек, „Повратак живог биологији“, 20.

299 В. Д. Поповић, „Појам Бога код Аристотела“, *Зборник Православне бојословске факултете*, св. II, Београд 1951, 567.

300 В. Russell, *History of Western Philosophy*, London 1947, 191.

Први покретач ипак није само свет са укупношћу својих природних сила. Први покретач је „Неко“, а не „Нешто“.

Аристотел је своје учење о узроцима применио и на творевине људског духа. Такав је случај са државом. Полазећи од предности форме над материјом, Аристотел је закључио да облик државе има предност над њеном материјом. Власт је форма државе, док су територија и становништво њена материја. Ко има власт, тај територију и становништво претвара у државу. То значи да материјални узрок државе сачињавају земља и становништво, покретачки узрок сама државна делатност, формални узрок замисао суверена или политичког арбитра, а финални узрок само остваривање циља, сврхе државе. С друге стране, Аристотел је основ за разврставања државних облика засновао на разлици између форме и материје и предности форме над материјом. Међутим, он под формом није сматрао спољашњи или покретачки облик предмета (*causa efficiens*), као што се данас чини, већ стваралачко начело које образује предмет (*causa formalis*), као што су чинили његови ученици и касније средњовековни схоластичари, све до Лајбница. Форма је активна и због тога је важнија, док је материја трема и мање важна. Материја је као необрађен камен коме тек форма даје изглед стуба или скулптуре. Ко зна форму предмета, сматрао је Аристотел, зна и његову суштину (есенцију).

Аристотелово схватање је прихваћено и у средњем веку. Оно је постало основ средњовековне хришћанске ортодоксне схоластике. Његову идеју о Првом покретачу преузео је и усагласио са хришћанско-јудејском традицијом у XIII веку нико други до Тома Аквински. Међутим, такав поглед на свет је већ у XVIII веку заменила механицистички оријентисана филозофија. Она је и данас преовлађујућа у природним и друштвеним наукама, иако у све мањој мери, упркос значајним променама које су се у међувремену догодиле у науци, филозофији и религији.

Основна обележја *механицистичке парадигме* произилазе из потпуног одсуства финалних узрока. Читава природа може да се схвати само помоћу материје и покрета, тј. материјалног и покретачког узрока, дакле, без циљева или сврхе. Од Аристотеловог појма душе задржана је само рационална душа, и то само за људска бића, помоћу које она разумеју и механицистички објашњавају свет. На тај начин је механицистички заснована филозофија сврху, значење и форму поставила изван света и универзума. Тај механицистички универзум је схваћен као циновски сатни механизам или машина („Фукоово клатно“). Он не поседује властиту

сврху или форму, јер је она изван њега. На тај начин су свет објашњавали и представљали Рене Декарт и Исак Њутн. Али, већ од Дарвинових открића еволуције живих организама кроз њихову природну селекцију показало се да сврха и форма не могу да се изузму из појава, јер су им својствени. Када год се сусретнемо са неком необичном појавом или саставом, прва питања која себи постављамо јесу: „Зашто је то такво какво јесте?“, „Какво је значење тога?“, „У чему се састоји сврха?“ или „У каквом се односу то налази са целином?“, а управо су то питања која захтевају телеолошке провере и одговоре. Показује се да схватање сврхе или значења задире до самог схватања живота. То важи како за генетске, тако и за рачунарске програме, јер је сваки програм увек нешто чисто телеолошко замишљено или створено. На пример, рачунар (за жива бића то се подразумева) има своју форму коју представљају врсте одређених циљева или крајњих тачака. Његову материју представља хардвер (*hardware*), док је софтвер (*software*) оно што га сврсисходно организује. На том трагу настала је цела једна нова математичка грана – топологија – која је у основи телеолошка. Код живих организама то је сасвим очигледно: они не поседују само материју (хардвер), већ и нешто што их организује – генетски програм (софтвер). А управо је такав телеолошки концепт у великој мери аристотеловски.

Као што може да се запази из наведених примера, теорија морфогенетских поља потврђује вредност најстаријих сачуваних достигнућа људског духа према којима је све што постоји повезано значењем и сврхом. Према њој, а наспрот механицизму у коме је смисао сведен на најмању могућу меру, тј. само на човеков *ratio*, сва природа је испуњена сврхама, мотивима и значењима. Та чињеница одређује другачије научне задатке и изазове. А то значи да се прави циљ теорије морфогенетских поља састоји у томе да се изнова размотри могућност заснивања такве науке која би у себе „укључивала и сврху и значење“, наспрот науци која је „слепа“ за вредности или науци која се самопрогласила „ненадлежном“ или вредносно „неутралном“ за одговоре на сва врхунска питања која себи може да постави људски дух. То теорију морфогенетских поља приказује и као етички надахнуту теорију.

О новини коју доноси теорија морфогенетских поља као сасвим модерна телеолошка парадигма, Руперт Шелдрек, уз Дејвида Бома један од најпознатијих савремених представника и заговорника ове теорије, каже следеће: морфогенетска поља су „невидљиви организациони фактори који у себи садрже циљеве или будућа

стања, према којима се системи у развоју крећу“. Она су „холистички организовани принципи“.³⁰¹ Развијајући ову своју идеју, Шелдрејк је закључио да је „форма морфогенетских поља одређена формом претходних сличних система“. Тај утицај „сличног на слично“ Шелдрејк назива „морфичком резонанцом“ (*morphic resonance*), јер сматра да морфогенетска поља садрже неку врсту „уграђене меморије“. И збиља, слично понашање може да се препозна у самоуређујућем својству фрактала. Шелдрејк то објашњава на следећи начин: „С једне стране, морфогенетска поља се односе на будућа стања: она привлаче системе ка њима, дајући им тиме циљ, смисао и сврху. С друге стране, ова поља се односе и на прошлост, јер њихова структура, као и структура будућег циља, зависи од оног што се претходно одиграло у сличним системима. Тиме су она неодољиво везана за ‘време’, тако да су и будућност и прошлост битан део природе морфогенетских поља. Ми психолошки схватамо будућност и прошлост у оквиру *жеље*, која је у вези са будућношћу, и *џамћења*, које је у вези са прошлошћу“.³⁰²

Иако је Шелдрејкова теорија проистекла из његових радова у биологији, она је апликативна у толикој мери да може да се примени на изузетно широко поље природних и друштвених система. Она исто тако може да се примени на појаве људске психе, као и на друштвене и културне појаве. Полазећи од тога, Шелдрејк истиче како се може говорити о „морфогенетским пољима раса, нација, социјалних групација или културних образаца“.³⁰³ Ту Шелдрејкову тврдњу на психолошком плану поткрепљује упадљива аналогија између заједничких психичких морфогенетских поља и Јунгове идеје колективно несвесног, а на социјалном плану аналогија са Диркемовим појмом колективних представа. Шелдрејк сматра да се може говорити и о морфогенетским пољима људских творевина. Ова најизазовнија тврдња заснована је на најстаријим филозофским веровањима и учењима источњачких филозофа која су сва прожета „филозофијом поларитета“. Такав је (нпр.) случај са учењем о карми у будизму и тантраизму. Али то важи и за савремену филозофију поларитета у којој се „енергија и информација, бивствовање и значење, сагледавају као недељива испољавања јединственог тоталитета природе“.³⁰⁴ Такође, енергија, информација, бивствовање и значење као облици испољавања јединственог

301 Р. Шелдрејк, 22.

302 *Ibid.*, 22–23.

303 R. Sheldrake, *The Presence of the Past*, London 1988, 79–80.

304 М. Гаспари, 36.

тоталитета природе могу да послуже као драгоцену подлогу за успостављање везе између теорије морфогенетских поља и теорије хаоса. То важи како за њихова заједничка полазишта, константе, категоријални апарат, схватање самоорганизација итд., тако и за њихову „испуњеност значењем и сврховитошћу“, јер су обе ове теорије изразито телеолошке, иако на различит начин и у различитој мери.

Када се ради о могућој вези теорије морфогенетских поља са правном теоријом, није тешко запазити како је право у целисти испуњено значењем и сврхом. У ствари, право је у тој мери испуњено значењем и сврхом да без њих не може да се разуме. А такав је случај и са морфогенетским пољима која га прожимају. То у истој мери важи за теорију морфогенетских поља и правну теорију. Обе су изразито телеолошке и настоје да помоћу смисла објасне кретање појава и система.

Довођење у везу ове две теорије и само право приказује као изразито динамичку појаву испуњену смислом, што право збиља јесте. Право дели судбину свих појава и система. Оно је у сталном, смислом испуњеном кретању, које такође тежи ка успостављању равнотеже у датим атракторским тачкама. Вероватно је могуће говорити и о „правним морфогенетским пољима“, следе ли се приказане Шелдрекове и Бомове идеје и тврдње. То дозвољава да се укаже на могућу везу права са морфогенетским пољима из угла имплицитног поретка о коме говори Шелдрек, а који збиља постоји у праву поред експлицитног поретка. И не само то: може се устврдити како целокупно кретање права посредно („позадински“) одређује имплицитни поредак. Тај поредак координира све делове и обезбеђује им смисао у односу на целину. У томе се (нпр.) састоји изворни смисао начела правилности, које изражава потребу за међусобном усклађеношћу свих нормативних творевина, или са начелом саправности, према коме све норме и акти треба да буду међусобно усаглашени тако да творе јединствену целину. Али, док саправност праву обезбеђује најширу меру системности, сасвим је другачија ситуација с писаним државним и друштвеним правом или с начелом законитости. Оба су резултат свесно-планског стварања поретка правних норми и аката подржаних захтевом да се поредак и систем права примењују како је прописано. Као таква, право и начело законитости припадају пре експлицитном него имплицитном поретку.

Док теорија антропичког космолошког начела првенствено има за циљ да дух и његово запажање, његову индивидуализацију

и индивидуацију, непосредно повеже са појавама физичког света, а теорија морфогенетских поља да тај оквир и све унутар њега испуни значењем и смислом, *холографска парадијма*, као трећи могући образац за разумевање права у светлу теорије хаоса и правне теорије, усредсређује се на самог посматрача преко кога објашњава начин на који он разуме свет. Као таква, холографска парадијма представља „нов теоријски оквир за разумевање света и самог процеса разумевања“.³⁰⁵

Сам назив „холограмска парадијма“ изведен је од речи „холограм“ која означава посебан ласерски оптички запис чији сваки поједини део садржи у себи информацију о целини записа. Тиме је и у овој теорији снажно истакнута идеја самоповнављања или самосличности која је карактеристична за фрактално самоуређивање најразличитијих облика. Сматра се да холографска парадијма као средство за теоријско преобличавање научне слике света испуњава очекивања тек када су испуњена два главна услова: да је истраживање изведено из теоријске математике и експерименталног посматрања, као и да је пружено објашњење о свести и менталним догађајима, укључујући ту и друге врсте психичких појава.

У основи холографске парадијме налази се тврдња да је мозак посматрача један холограм који је способан за опажање и учествовање у „холографском универзуму“, тј. да наши мозгови „неуро-математички“ стварају тзв. „консесуалну реалност“, да селективно интерпретирају „области уређене и међупрожимајуће примарне реалности“ која је изразито холистичка.³⁰⁶

Таква холографско-холистичка слика света подсећа на елементе филозофије Алфреда Вајтхеда (*Alfred North Whitehead*), у којој је формулисано једно органицистичко схватање света, његове „актуалности и међупрожимајуће процесуалности“.³⁰⁷ Али она је карактеристична и за филозофски таоизам, неоконфуцијанство, кинеску будистичку филозофију, неке облике шивизма, као и за (нпр.) филозофска учења Дејвида Хјума или Фридриха Ницеа (*Freidrich Nietzsche*), у којима је такође наглашена процесуалност, динамичност, еволутивност и спонтаност у погледу самоорганизовања света и његових појава. То је и данас случај, када се холографска парадијма (или холономски модел) користи у психологији (Џон Велвуд /*John Wellwood*/), парапсихологији (Стенли

305 *Ibid.*, 30.

306 *Id.*

307 Вид. А. N. Whitehead, *Process and Reality*, New York 1978, 28–29, 190, 215 и даље.

Крипнер (*Stanley Krippner*) или теорији информација, неурофилозофији, медицини, психијатрији, екологији или друштвеној теорији, због чега је ова парадигма попримила обресе праве „парадигме разумевања“.³⁰⁸

Холограмска парадигма може да буде интересантна и за правну теорију, јер и у праву постоје процесуалност, динамичност, еволутивност, самоорганизација и самосличност. Та идеја је на сасвим јасан начин исказана у рационалним захтевима за генерализацијом, уједначавањем, типизацијом, систематизацијом, формализовањем или стандардизовањем права. Али, то је случај и када се објашњава начин на који правотворац разуме свет или неки његов део приликом стварања права. У сваком случају, ако право и није посебна холограмска парадигма, оно свакако јесте холистичка парадигма.

Може се запитати шта је то што је заједничко свим овим парадигмама, захваљујући којима теорија хаоса и правна теорија могу да се сместе у шире оквире од уобичајених, а право сагледа из сасвим другачијег угла и објасни на сасвим другачији начин? Пре свега, то је сам помак који се, захваљујући тзв. „ситуационом начину размишљања“, постиже увођењем ових парадигми приликом истраживања света и права. То истраживање је у основи топичко. До тог помака је дошло релативно скоро. Због тога је теоријско уобличавање ових парадигми у току. Ипак, сасвим је сигурно да оне већ сада омогућавају неку врсту напретка у објашњавању света. Једино није сасвим сигурно да ли ће оне да доведу до нове интегралне парадигме. Како год, може се запазити како приказане парадигматске теорије представљају на неки начин одскочно место за стварање нових аналогичних и паралелних у најразличитијим учењима која су надахнута истом потребом да се што боље упозна и објасни свет. Такође, овај парадигматски помак је изразито телеолошки. Можда се због тога може говорити о новој телеолошкој парадигми као заједничком називу за све ове теорије. А то значи да би се ова нова парадигма могла састојати од наведених релативно независних истраживачких токова који могу да послуже за објашњење права и стварање холистичке правне теорије. То није немогуће будући да је свим овим мисаоним токовима заједничко учење о постојању сврховитости, склада и смисла. *Сврховитост* је потребна зато што сам универзум тежи генерисању посматрача, његовом „самоосвешћивању“ и „самоусавршавању“ кроз процесе индивидуализације и индивидуације; *склад*, зато што насумичне и

308 T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962.

хаотичне појаве нису само то, већ у исто време представљају облике спонтаног самоорганизовања; а *смисао*, зато што је свака организација у најширем смислу те речи нека врста информације или значења. Најзад, приказани истраживачки склопови: антропичко космолошко начело, морфогенетска поља, холографско-холистичка парадигма и теорија хаоса, показују или откривају обресе једне сасвим нове телеолошке, недуалистичке (пробабилитичке) онтологије у којој ишчезавају груби обриси које је у научној мисли оставило традиционално дуалистичко учење. Према тој новој недуалистичкој парадигми *сврховијосћ*, оличена у антропичком космолошком начелу, представља – претпоставку; *смисао*, оличен у теорији морфогенетских поља и холографској парадигми – подлогу; а *објашњење* за истраживање у наведеном смислу – теорија хаоса. Све парадигме јасно разоткривају суштинско јединство света, јер се свет увек указује као једна сложена мрежа односа између различитих делова и целине која увек на један суштински начин укључује посматрача.³⁰⁹ То значи да им је заједничко холистичко схватање међупрожетости света и његових епифеномена.

Сучељене с правом, наведене парадигме могу да доведу до интересантних резултата и до једног новог гледања на право као истовремено динамичку, процесуалну, топичку и холистичку појаву. Можда је ту идеју најбоље сажео и изразио Дејвид Бом следећим запажањем: „Сваки актуални ентитет понавља на микрокосмичком оно што универзум јесте на макрокосмичком плану... Сваки ентитет продире и учествује у целини света, штавише, у извесном смислу, све се у сваком тренутку налази свуда...“³¹⁰

309 Вид. С. Freidrich von Weizsacker, *Јегинсџиво њрпроге*, Сарајево 1988.

310 D. Bohm, *Wholeness and the Implicit Order*, London 1980, 12.

II глава

ХОЛИЗАМ КАО ПОДЛОГА И КОНЦЕПЦИЈСКИ ОКВИР

Спој теорије хаоса и правне теорије добија продубљенији смисао тек када се ове две теорије повежу са холизмом, који се појављује као њихова истински шира подлога и концепцијски оквир. То није случајно, јер хаос као нов метод за рад у науци и концепцијски оквир, појмове реда и нереда приказује као холистичке појмове који се односе на „целину процеса и структуре“, тј. као епистемолошке појмове који треба да продубе наше научно схватање свепрожетости света и открију блиску везу између микросвета и макросвета.³¹¹ Тај нови приступ, та подлога холизму и холистичка претпоставка, ограничена је само тиме што ми сами посматрамо и истражујемо свет или његове епифеномене, што, тако рећи, посматрамо саме себе.³¹² Наведено запажање наговештава да претходно одређивање појма посматрача представља основ за осмишљено холистичко истраживање света и права у наведеном смислу. С друге стране, спој теорије хаоса и правне теорије са холизмом пружа могућност за даљи развој правне науке, следи ли се мисао Вернера Хајзенберга (*Werner Heisenberg*) да се „најплодоноснији развој често одиграва управо на оним тачкама где се сусрећу различите мисаоне линије... одатле, уколико се оне заиста сретну, што ће рећи, ако су барем толико међусобно повезане да међу њима може да дође до истинске интеракције, онда се можемо надати да ће из тога произаћи нова и занимљива открића“.³¹³

Такво размишљање налаже да се претходно одреди појам холизма уопште, а затим начин на који он може да послужи као

311 З. Бијелић, 16.

312 Џ. Бароу, Ф. Типлер, 4–5.

313 W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, London 1963, 173; Ф. Капра, *Тао физике*, 9.

подлога и концепцијски оквир за истраживање права. Као што је познато, модерни холизам (изворно „целина“, „биологија целине“) првобитно је представљао правац у биологији заснован на начелу да „свако биолошко истраживање треба да има у виду органско јединство живог бића, које као ‘целина’ представља више него његови делови (органи, ткива и слично). Управо ‘целина’ врши функцију усмеравања оних физичко-хемијских процеса на којима се заснивају животне појаве“. Таквим својим избором представници холизма настоје да се одвоје од тзв. „витализма“ (Анри Бергсон /*Henri Bergson*/), јер не признају посебне „животне“, тј. „виталне“ силе. Али, они се у исто време супротстављају „механицизму“, јер сматрају да „детерминистичко тумачење физичких наука не пристаје биолошком истраживању“.³¹⁴

Холистичким се може сматрати и свако друго настојање да се научно истраживање усмери „на целину“, било да је реч о „структурализму“, „гешталтизму“, „психологији лика“ или „постмодернизму“. Када такво настојање има за циљ да одговори на питање шта је холизам коришћењем аналогije и повлачењем паралела између преурамљене научне парадигме која оличава новонастајућу слику света и слике света која проистиче из одређених мистичких традиција, ради се о „онтолошком холизму“. Када такво настојање има за циљ да слику света сачини полазећи од свеповезаности као атрибута холистичког погледа и динамичности као стања света, ради се о „процесуалном холизму“. Када се, пак, такво процесуално схватање односи на идеју о свепрожимању света или барем на идеју о међупрожимању на макро и микроплану, ради се о „органском холизму“.

Можда је ту људску потребу да се допре до суштине и сагледа целина успешно саопштио следећим речима Џозеф Гленвил (*Joseph Glanvill*), велики теолог из XVII века, чију мисао у заглављу своје приповетке *Луијеја* наводи Едгар Алан По: „И ту лежи воља која не умире. Ко зна тајне воље и њене снаге? Јер Бог није ништа друго до велика воља која прожима све ствари по природи своје намере. Човек се не препушта анђелима нити смрти потпуно, сем кроз слабости своје нејаке воље“.³¹⁵

Историјски посматрано, холистичка идеја је неупоредиво старија од свог номинално модерног порекла и тумачења. У ствари, она је стара колико и људска мисао, јер су људи свет одувек сматрали целином коју су са мање или више успеха објашњавали

314 *Filozofijski rječnik*, 130.

315 Е. А. По, *Арабеске и ирошеске*, 65.

на различите начине. Без обзира на успешност, сва понуђена објашњења се могу сматрати драгоценим покушајима да се истакне важност епистемолошке рефлексивности помоћу које је дочаравано оно што рационално није могло увек да се објасни. Људски дух је одувек осећао да рационална објашњења на неки начин измичу потпуном схватању света или његових појава. И управо због тога се холизам може сматрати истинским концепцијским оквиром за научно истраживање целине или подлогом за коришћење аналогije и паралела између неких старих и нових научних открића или мисаоних слика света.

Можда најстарију потврду и пример холистичког схватања које је уграђено у суштину учења о свету представљају египатска космогонија или источњачка предања и учења која несмањеном снагом и данас заокупљају људску радозналост. Њихову најзначајнију карактеристику, штавише њихову суштину, сачињава „свест о јединству и међуповезаности свих ствари и догађаја; речју, доживљавање свих појава у свету као манифестацији једне основне једности“.³¹⁶ То значи да се све ствари доживљавају као међузависни и нераздвојиви делови исте космичке целине, као „различите манифестације исте крајње стварности“.

Египатска космогонијска и филозофска мисао, о којој се и данас мало зна, приказују свемир као јединствен организам који се састоји из безброј живих саставних делова, од којих је сваки део у хармоничном односу са другим деловима и целином. У таквој визији живог универзума човек представља само једну од карика у ланцу постојања. Древни Египћани су имали веома сложен систем којим су објашњавали свет. Њихово схватање видљивог и невидљивог, пролазног и вечног, живота и смрти, било је уско повезано са значењем принудности и истинитости. Већ у Кибалиону (*Kybalion*), египатском најпознатијем сачуваном спису у коме су изложена најстарија запамћена предања и знања, јасно се назире седам начела према којима је сачињен свемир. Она служе за тумачење подударности између света видљивог и невидљивог. Према првом начелу, свемир располаже духом, а то је случај са свим што постоји, јер је све прожето духом. Према другом, оно што је горе упоредиво је са оним што је доле, а оно што је доле са оним што је горе. Према трећем, ништа није статично, јер је све вибрација. Према четвртном, све има плиму и осеку, своје периоде напредовања и повлачења; све се диже и пада, и све се помера као клатно: померање на десно једнако је померању на лево, јер је ритам тај

316 Ф. Капра, 149.

што изравњава и надокнађује. Према петом, све је двојно, све има два пола и своју супротност. Према шестом, сваки узрок има своју последицу, и све се догађа у складу са законитошћу; случај није ништа друго него пројекција једне законитости која се не познаје. И, према седмом, рађање постоји свуда, јер све има своје начело мушког и женског.³¹⁷ У овом свету промена и супротности, човек је разапет у простору своје свести настојећи да упозна самог себе и реши проблеме које открива и самом себи ставља у задатак да их реши. Због тога свих седам начела указују на потребу људског духа да укине супротности које онемогућавају успостављање жељеног јединства. Међу поменутим начелима није тешко уочити и она која су сасвим блиска или готово истоветна са идејама које се сусрећу у теорији хаоса или у било којој од наведених модерних научних парадигми.

Као египатска, тако се источњачке традиције, пре свега Индије и Кине, стално враћају на ту крајњу и недељиву стварност, која се испољава у свим стварима и све их обухвата. Та стварност се у хиндуизму назива „брамана“ (*brahmana*), у будизму „дармакаја“ (*dharmakaya*), а у таоизму „тао“ (*tao*). Један од стожера хиндуизма, који је пре један „сложен друштвено-религијски организам“ него филозофија или религија, представља идеја да мноштво ствари и догађаја око нас не представљају ништа друго до различито испољавање исте „крајње стварности“. Тој идеји одговара поменути израз „брамана“, сједињујући појам који оличава „душу“ као „унутрашњу суштину ствари“. Али, свет се непрестано мења под деловањем динамичких сила које оличава „карма“. Карма (чин, дело) је „сила стварања којој све ствари дугују свој живот“.³¹⁸ Тој представи одговара динамичко схватање природе универзума који оличава величанствену слику пулсирајућег јединства света. То потврђује будистичко учење, по коме „Ствари своје постојање и своју природу захваљују међусобној зависности и саме по себи нису ништа“.³¹⁹ Та најопштија слика свет приказује као органски, растући и ритмички космос у коме је све флуидно и променљиво, тј. нестално, јер је свет у сталном покрету и промени.³²⁰ Будисти овај свет непрекидних промена називају „самсара“ (*samsara*), што дословно значи „непрекидно у покрету“.

317 М. Танасијевић, *Етијатајска књија живих. Анијев ѿаирус*, 53–71.

318 *Bhagavad Gita*, 8.3. Нав. према: Ф. Капра, 107.

319 T. R. V. Murti, *The Central Philosophy of Buddhism*, London 1955, 138. Нав. према: Ф. Капра, 159.

320 *Bhagavad Gita*, 8.3. Нав. према: Ф. Капра, 225.

У будизму, посебно у тзв. махајанској школи која се још назива Велика школа будизма, суштина ствари се објашњава на два начина. Према првом, стварност у крајњем исходу не може да се схвати помоћу појмова и идеја. Тек када се схвате „Ништавило“, „Празнина“ и безуспешност сваког појмовног мишљења, тек тада се стварност доживљава као „чиста таквост“. Па ипак, „сама Стварност или Празнина није неко стање пуког ништавила, већ је извор целокупног живота и суштина свих облика“. Та стварност, као некакав непотпуни беспоредак, другачије се описује изразом дармакаја („Тело Бића“), који је сличан изразу брамана у хиндуизму. Дармакаја прожима све материјалне ствари у универзуму. Она је у исто време и духовна, и материјална. У неоконфуцијанском учењу та Стварност или Празнина испуњена је са „ћи“ (*chi*), који представља суштину која лежи у основи свих материјалних ствари и преноси њихове међусобне интеракције. „Чи“ се кондензује и распршује ритмично, у облику таласа, доносећи на свет облике који се на крају утапају у Ништавило.³²¹ У европској филозофији и науци је том неоконфуцијанском начелу најприближнији појам ентропије, која је такође свеопште начело материјалног и духовног разарања света, али не и његовог поновног стварања. За његово поновно самоуређивање стара се *експрозија*, сила супротна ентропији.

И сами Кинези су веровали да постоји једна крајња стварност која прожима и уједињује многострукост ствари и догађаје који се посматрају. Наиме, када је будизам стигао из Индије у Кину, постепено је уобличена филозофија таоизма, уз конфучијанство као другу велику школу. Зачетник таоизма је Лао Це (Лао Цу, Лаози /*Lao Tzu*/, дословно „Стари учитељ“), иза кога је остала сачувана књига написана у афористичком облику под називом *Књија о Пују и Моћи (Tao Te Ching)*. У њој се излаже да постоје три израза: „потпун“, „свеобухватан“ и „целина“. Помоћу њих се изражава иста стварност („Једна ствар“). Та стварност се зове „тао“, што изворно значи „пут“. Тао је „пут или процес универзума, поредак природе“. Он је потпун, свеобухватан и целовит; речју, он је „Једно“. Тао је касније схватан као исправан начин живота у моралном смислу. Делати у складу са природом, значи делати у складу са сопственом, истинском природом. Међутим, у свом изворном космичком значењу, „тао је крајња, неодредљива стварност и као такав он је еквивалент хиндуистичком брамана и будистичком дармакаја... Тао је космички процес у коме учествују све ствари;

321 Ф. Капра, 253.

свет се сагледава као непрекидно протицање и промена³²². Кинези су веровали не само да протицање и промена представљају суштинска својства природе, већ и да те промене садрже постојане обрасце које људи треба да посматрају. Ти обрасци представљају циклусе долажења и одлажења, ширења и скупљања, независно од тога да ли је реч о физичком свету или људским ситуацијама.

Идеја о цикличним обрасцима кретања, јер „враћање је кретање таоа“, заокружена је увођењем поларних супротности Јина и Јанга (*yin* и *yang*). Када нешто доспе до своје крајности, то мора да се преокрене и претвори у сопствену супротност. Ти циклични обрасци кретања таоа нису дати једном заувек, већ се налазе у динамичкој равнотежи која је од суштинског значаја за разумевање света. Интересантно да су таоисти логичко размишљање сматрали делом вештачког света људи, заједно са етикецијом, моралним стандардима или друштвеним правилима. Међутим, једнако је значајно и њихово схватање да су преображај и промена суштинска својства природе. О томе је такође учио „грчки таоиста“ Хераклит из Ефеса у VI веку пре н. е., у исто време када и Лао Це у Кини.

Идеја о преображају и промени као суштинским својствима природе допуњена је таоистичком идејом о кретању које се не намеће, до кога долази природно и спонтано. Та спонтаност, која једино може да доведе до праве хармоније, треба да одликује све људске делатности. У томе се налази смисао афоризма: „Они који следе природни поредак плове токовима таоа“³²³. Такав начин „делања“ још се назива у таоистичкој филозофији „не-делање“ (*wu-wei*). Оно је спонтано и нереметеће. Оно се на појединачним нивоима испољава као „те“ (*te*), тј. као чудесно усклађена активност таоа, као његова својствена хармонизујућа функција „цу-жан“ (*tzu-zhan*) која доводи до спонтаног самопреображавања природе.

О тој посебној функцији таоа, о којој и теоретичари хаоса итекако морају да воде рачуна када истражују ритмове и циклусе кретања неке појаве или система, као што је (нпр.) случај са имплицитним поретком, неотаоиста Гуо Сјанг (*Guo Xiang*) каже: „Ко производи ствари? Оне спонтано настају саме од себе. Ствари постоје и преображавају се спонтано и нема Неба које њима управља споља или изнад. Природа значи да су ствари оно што јесу саме по себи и спонтано... Што се ствари више разликују по поје-

322 *Chuang Tzu*, New York 1971, 22 поглавље. Нав. према: Ф. Капра, 123.

323 *Huai Nan Tzu*, на. према: J. Needham, *Science and Civilisation in China*, том II, London 1956, 88.

диначном физичком обличју, то су сличније по спонтаном самоусклађивању својих природа“.³²⁴ У основи те таоистичке идеје о кретању као „не-делању“ налази се уверење да је овај свет најједноставнији од свих могућих светова. Исту ту идеју у западњачкој научној мисли изражава Окамово начело економичности (Окамово сечиво). Сматра се да такав свет почива на начелима спонтане самоорганизације, јер: „Тао делује без делања, па ипак је на тај начин све учињено“.³²⁵

Исту ту идеју о спонтаном самоуређивању природе сусреће се много векова касније у сачуваној анегдоти о Наполеону Бонапарти и француском математичару Лапласу. Када је Лаплас прво издање свог дела поклањао Наполеону – каже прича – Наполеон је приметио: „Господине Лаплас, кажу ми да сте ви написали ову велику књигу о систему универзума, а да нигде чак нисте ни поменули његовог Творца“. На то је Лаплас без устручавања одговорио: „Нисам имао потребе за том претпоставком“.³²⁶

Наведена учења о спонтаном самоуређивању света, са Богом или без њега, као и схватања која су заснована на мистичком искуству или надискуственом доживљају стварности, нису једини такви примери којима се свет објашњава. Они постоје у свакој људској заједници која располаже обележјима „културног круга“. Такав најкраћи могући доживљај поседује извесна суштинска својства која не зависе од географског, историјског или културног залеђа у коме су се развила. Хиндуиста, будиста или таоиста могу само да наглашавају различите стране тог истог искуства које сачињава „свест о јединству и међуповезаности свих ствари и догађаја, доживљавање свих појава у свету као манифестације једне основне једности“.³²⁷

Између источњачких учења и савремене науке није тешко уочити сличности. Оне се посебно састоје у заснивању холистичке слике света као свепрожимајуће динамичке целине испуњене међузависношћу и коришћењем недуалистичке онтологије у чијој се основи налази епистемологија са субјектом сазнања, а не без њега.³²⁸ Људска бића и сви други облици живота представљају делове једне нераскидиве органске целине. Њихова интелигенција

324 W. T. Chan, *A Source Book in Chinese Philosophy*, Princeton 1963, 328–329.

325 *Tao-te dzing*, XXXVII.

326 Нав. према: Ф. Капра, 71.

327 Ф. Капра, 149.

328 Вид. К. Попер, „Епистемологија без субјекта (сазнања)“, *Гледушица*, бр. 7–8, Београд 1986.

подразумева да је и целина такође интелигентна, док се човек сагледава као живи доказ те космичке интелигенције. То није случајно, јер је савремена наука учесталим парадигматским помацама у стварању властите слике света успела да се значајно приближи оним сликама света које се налазе у различитим традиционалним мистичким системима на Истоку и Западу. У односу на савремени језик нове научне слике света, језик традиционалних мистичких учења делује архаично, оптерећен је религијским симболима или посебним емоционалним набојем. Па ипак, у тим мистичним учењима нису битни сами описи или слике света, већ непосредно, живо егзистенцијално искуство које лежи у основи таквих описа или слика света. Управо тај доживљај човековог јединства са тоталитетом, праћен искуственом потврдом о надилажењу или превазилажењу онтолошког дуализма духа и материје, представља оно што повезује архаични талог векова са савременим научним сазнањима. У нама универзум непрекидно понавља своју способност да створи облике кроз које постаје свестан самога себе. У томе се састоји суштина савременог холистичког учења. То учење је присутно у психологији, уметности, моралу, религији или било којој другој дисциплини.

Може се рећи да савремена психологија добрим делом посматра душевни живот као целину. То нарочито чини поменути покрет гешталтпсихологије. Један њен истакнути представник, Феликс Кругер (*Felix Krueger*), учио је да у душевном животу постоји *Drang zum Ganzen* („порив ка целини“), као и да је душевни живот тиме одређен. Душевни живот има за циљ постизање и одржавање човекове целине. И сам душевни развој има за циљ остваривање „идеала целине“, који „води изнутра“ и одређује облике човековог доживљавања. Али, доживљај целине није нека накнадна синтеза доживљаја, јер он није само првобитан, него је и непосредно дат. Он чини основну црту свих душевних појава и владајући је састојак целокупног друштвеног живота. Без њега нема државе, нема историје, нема оног што Хегел (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) назива „објективни дух“. Као што истиче Кругер, „доживљаји су утврђене целине и проистичу из доживљених целина“.³²⁹

У савременој психологији чврсто упориште и готово опште место представља потрага човековог духа за доследношћу приликом схватања, тј. разумевања предмета сазнања. Човеков дух не

329 F. Krueger, *Zür Philosophie und Psychologie der Ganzheit*, Berlin–Heilderberg 1953, 94. Нав. према: Р. Вучић, *О њојму целине*, Богословље, св. I, год. II (XVII), Београд 1958, 63.

трпи празнине, противречности, унутрашњи несклад, док логика захтева доследност. У суштини духа налази се потреба да, тражећи истину, мноштво своди на једно, промене на начело, а појаве на „монаде“ (нематеријалне недељиве елементе, конститутивне јединице стварности, основе нематеријалног света, последње честице целог свемира, духовне атоме). Људски дух, обухвата, сређује и класификује појаве и бежи од нереда, мноштва и непрегледности. Због тога се не може, чак и да се хоће, у потпуности створити истинска представа хаоса у свести, јер свака таква представа већ у себи садржи заматак некаквог реда и чини некакву целину у настајању. А продрети до саме суштине, то значи наћи оно што је опште, заједничко, што од појава чини вишу целину и омогућава да се барем наслути њихов скривен истински смисао и вредност. То је разлог због кога је сваки стваралачки акт духа један акт целовитости и јединства.

И сам људски дух представља целину, иако он према својим функцијама подједнако припада искуственој и трансцедентној стварности. Филозофија тумачи логос као одлику човека и апсолутног, религија душу као бесмртно Божје дело, док уметност у естетском види одлику апсолутног света, а не само природе.³³⁰ Ту потребу духа за целином посебно су у филозофији истицали Хегел и његови следбеници (новохегелијанци). Сматрали су да напредак у сазнању може да се постигне само стварањем синтезе, и то кретањем од тезе ка антитези до нове синтезе. Али, много пре Хегела и његових следбеника, Аристотел је целину одредио на следећи начин: „Цело је нешто чему прво не недостаје ниједан од делова на основу кога се природно може назвати целим, и који, друго, своју садржину тако обухвата да је једна“.³³¹ Та Аристотелова тврдња може се допунити на следећи начин: „цело има већ у органском систему могућност замене, допуне, регенерације, на супрот машини која тога за сада нема. Па и друго може да се допуни: све целином обухваћено проистиче из целине, његов је ‘атрибут’. Поједине функције добијају своју боју, свој карактер од целине којој припадају и необјашњиве су ако се узму саме за себе и као збир“.³³²

У истом светлу могу да се сагледају проблеми човековог стваралаштва, његовог духа и његових психофизичких способности. Немогуће је замислити постојање стварне личности која

330 G. Simmel, *Zür Philosophie der Kunst*, Postdam 1922, 46. Нав. према: Р. Вучић, 65.

331 Аристотел, *Метифизика*, Београд 1960, I, 4.

332 Р. Вучић, „О појму целине“, *Бојословље*, св. I, год. II (XVII), Београд 1958, 66.

би била ограничена само на интелект, разум, или само на емоције, афект. Човек је рационално и ирационално (интуитивно) биће. Тек складан спој тих страна чини да човек буде целовит и способан за живот. То важи како за филозофа, научника и уметника, тако и за моралну или религиозну личност. Према Макс Шелеру (*Max Scheler*): „није обележје неке појединачне филозофије, него је суштина саме филозофије да се у њој налази *цео* човек са концентрисаном укупношћу свих својих духовних снага“.³³³ Ту Шелерову мисао потврђује постојана човекова тежња да активира своје најбоље снаге и сједини их с истим стваралачким циљем. Не само психолошки, већ и логички, сваки стваралачки акт духа представља доживљавање целине. Уосталом, већ обична људска чулна запажања показују човекову способност да опажа целину. Али, човек као људско биће није само научник, уметник или морално-религиозна личност. Као што запажа Карл Јасперс (*Karl Jaspers*): „Дух у нама хоће да постане *целина*. Он тежи повезаности. Недухован је збир изолованог, хаос“.³³⁴ И додаје: мудрац је онај ко живи у сталној равнотежи те две стране свог бића.

Холистичко учење о целини није страно ни уметности, јер је немогуће замислити уметничко дело које не би било израз целине личности или које за себе не би представљало завршену целину. То важи и за морал, јер и морално осећање представља целину, и само као целина може да се оствари.

Јединствено доживљавање целине постоји и у религији у којој, насупрот привидно бесконачној расцепканости природе, Бог оличава врховно, потпуно јединство. Јасно је зашто се монотеизам, нарочито хришћански, узима као доказ највишег ступња религиозног учења.

Треба истаћи још нешто: холистички доживљај целине није само коначан, већ и првобитан. То значи да у развоју људског сазнања постоји стално преплитање старог са новим схватањем целине. И, збиља, ако не може да се створи потпуна представа о реду и хаосу, то не значи да се уопште не располаже одговарајућим почетним представама реда и хаоса које се стално допуњавају и мењају новим представама, као и да не могу да се испитују ред и хаос као холистички појмови. То потврђују чак и оне науке које се непосредно не баве устројством човекове личности или његовим духовним и физичким животом.

333 M. Scheler, *Vom Ewigen im Menschen*, Berlin 1933, 96. Нав. према: Р. Вучић, 63.

334 K. Jaspers, *Die Idee der Universität*, Berlin 1932, 2. Нав. према: Р. Вучић, 64.

Најзад, и најновији резултати савремене науке подстакли су истраживаче да прихвате један много тананији холистички поглед на свет и природу који је супротан схватању света као детерминистичке машине. По речима Вернера Хајзенберга, „Сада (у савременој физици) свет нисмо поделили на различите групе објеката, већ на различите групе међуповезаности... Оно што се може издвојити јесте она врста међуповезаности која је у некој датој појави од највећег значаја. Свет се, према томе, јавља као једно сложено ткиво догађаја у коме се различите међуповезаности измеђују, преклапају или комбинују и на тај начин одређују текстуру целине“.³³⁵ Њих је могуће изразити будући да савремена наука располаже својим заводљивим савременим језиком математизације. Он је ослоњен на експерименталне резултате који омогућавају парадигматске помаке у састављању нове слике света. Једино што научници немају, а мистици изгледа имају, јесте систем духовне праксе који опис и слику света као јединственог тоталитета преображава у непосредно искуство или доживљај таквог тоталитета.³³⁶ А управо је то могуће постићи увођењем у холистичко истраживање нечег истовремено старог и новог: субјекта-посматрача као новог научног „параметра“ за објашњавање света. То је први пут учињено у квантној физици почетком овог века, чиме је напуштена стара коперниканска механицистичка догма. Једино, требало је решити проблем одређивања појма Посматрача. То је тренутак када треба поћи од очигледног и још једном истаћи да никад не може да се говори о свету и природи, а да се истовремено не говори о себи. Иако је то у друштвеним наукама готово сасвим очигледно, вреди се подсетити на речи Фритјофа Капре (*Frijof Capra*), по коме „људски посматрач чини последњу карику у ланцу процеса посматрања“. Дакле, својства било ког предмета филозофског или научног посматрања могу да се схвате „једино у терминима интеракције тог објекта са посматрачем. То значи да класични идеал објективног описивања природе више не важи. Картезијанска подела између ‘Ја’ и ‘Света’, између ‘Посматрача’ и ‘Посматраног’, више не може да се примени“.³³⁷ Али, није увек било тако.

До одбацивања идеје о Посматрачу дошло је првенствено захваљујући преовлађујућем детерминистичком схватању у филозофији и науци које је раздвојило „Ја“ од „Света“. Наиме, коперни-

335 W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, 96. Нав. према: Р. Вучић, 64.

336 М. Гаспари, 37.

337 Ф. Капра, 84–85.

канско начело према коме човек не заузима привилеговано место у васиони, довело је значајних промена, све до протеривања човека из његове самопроглашене „средишње позиције“ у природи. Ова коперниканска претпоставка сматра се аксиоматским полазиштем у већини научних истраживања. Тој претпоставци, међутим, и данас мора да се прилази опрезно, као и већини уопштавања. Иако ми као људска бића данас не сматрамо да је „наша позиција у свемиру централна или специјална у сваком погледу, то не значи да она не може да буде специјална у неком погледу“.³³⁸ Та помисао је навела Брендона Картера (*Brandon Carter*) да коперниканску догму ограничи једним антропичким принципом који гласи: „наша позиција у васиони је нужно привилегована у том смислу да је компатибилна са нашим постојањем као посматрача“.³³⁹ Изгледа да ту идеју поткрепљују основне карактеристике свемира, укључујући и такве као што су његов облик, величина или старост. А оне су управо такве да дозвољавају настанак и развој посматрача. Јер, да интелигентни живот није еволуирао у једном иначе могућем универзуму, очигледно је да нико не би тражио разлоге за његов уочљив облик, величину, старост или нешто друго. На први поглед ово запажање изгледа тривијално, упркос томе што је истинито. Међутим, оно може да има далеку последицу, јер „било која уочљива особина универзума која је првобитно изгледала запањујуће невероватна може да се види у правој перспективи *ишек* пошто узмемо у обзир чињеницу да су извесне особине свемира нужни предуслови за еволуцију и постојање било каквих посматрача“.³⁴⁰ О томе Врнер Хајзенберг каже: „Природна наука није само описивање и објашњавање природе, она је део игре међупрожимања између нас и природе“.³⁴¹

Постоји још један интересантан прилаз овом проблему који је у истој мери пустолован и спекулативан. Наиме, могуће је изразити неке од нужних услова за развиће посматрача као довољне услове за одређивање релативних величина различитих скупова природних константи. Тада би могло да се одреди до које је границе за постојање посматрача нужно наше запажање својствених вредности које универзалне природне константе имају. То је важно, јер „разлика у добу, телесном саставу, времену, храни, друштву, књигама, страстима, било који од ових услова или, пак,

338 Џ. Бароу, Ф. Типлер, 4.

339 *Ibidem*.

340 *Ibid*.

341 W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, 96.

неки други још безначајнији, довољани су да промене чудесну машинерију мишљења, саопштавајући јој врло различита кретања и делатности³⁴². Реченом треба додати како је откривено постојање бројних неочекиваних „сусретања“ између бројева великог реда величине који су, споља гледајући, потпуно независни једни од других. Изгледа да су управо ова сусретања или подударана нужна за постојање света са посматрачем. А то отвара још један холстичко-хеуристички проблем који захтева додатну пажњу и разматрање. То је проблем посматрачевог сазнавања света и његовог учешћа у њему. Према Дејвиду Хјуму, „ми не располажемо никаквим подацима на основу којих бисмо могли да изградимо било какав систем космогоније. Наше, по себи тако несавршено и у простору и времену тако ограничено искуство не може да нам пружи никакву вероватну претпоставку у вези са целином ствари“³⁴³. Али, зашто онда у свим најстаријим космогонијама или познијим учењима, укључујући ту и најновија парадигматска учења, постоји потреба за посматрачевим учешћем?

Изгледа да на то питање не може једноставно да се одговори. Али, могуће је одговорити. Прво, без човековог духа, подупртог људским искуством промене, нема никаквог, а камоли некаквог поузданог сазнања или искуства. То индукцију повезује са теодицејском трагичношћу људске врсте. Али, обрнуто, то људско научно или чак лаичко сазнање стечено индукцијом представља потврду да барем постоји људски дух способан да спознаје свет. У противном, „Интелект који би у датом тренутку знао све силе које делују у природи и положај свих ствари од којих се свет састоји – претпостављајући да је речени интелект довољно велики да те податке подвргне анализи – дакле, тај би интелект могао једном истом формулом да обухвати кретања највећих тела у универзуму и кретање најмањих атома; за њега ништа не би било неизвесно и цела би се будућност, као и прошлост, распрострла пред његовим погледом“³⁴⁴. Реченом се може додати још нешто: способност за стицање сазнања представља човекову можда најважнију генеричку одлику. Ту одлику не доводи у сумњу ни тврдња да човек одбија предвидивост. На пример, иако човек зна да је смртан, због

342 D. Hume, *Dialoge iber natürliche Religion*, Hamburg 1980, 41. Нав. према: S. Müller, „Da se svaki poredak mora beskonačno puta pojaviti. Konceptcija ‚svijeta‘ u slici ‚vječnog vraćanja‘ u Nitzschea, Humea i J. L. Borgesa“, 1438.

343 *Ibid.*, 61, одн. 1435.

344 M. Cappek, *The Philosophical Impact of Contemporary Physics*, Princeton 1961, 122. Нав. према: Ф. Капра, 70.

чега ни не жели да сазна датум своје физичке смрти, он итекако жели да хаос живота без предвидивости претвори у уређен и предвидив ред, дакле, да живот испуни смислом а не бесмислом, упркос својој смртности. Човек то жели да постигне и након своје физичке смрти, што потврђују правни институти тестаментa или законског реда наслеђивања који су створени да подрже и учврсте такву човекову жељу, вољу и намеру. Изгледа да смрт спрам целовитости живота представља изузетак од правила. И друго, посматрач је неопходан зато што стицање најновијих научних сазнања управо захтева његово постојање. Без посматрачевог „ума“ и „духа“ више не би било могуће објаснити појаве које чине окосницу за склапање нове и тананије филозофске и научне слике света. Иако је то сасвим очигледно у друштвеним наукама, у природним наукама то све до скоро није био случај.

Проблем посматрача подсећа на човеков однос према предмету и методу истраживања. Предмет одређује метод и метод одређује предмет, док је циљ стицање нових знања.³⁴⁵ Наведена повезаност истраживача са предметом и методом истраживања показује да постоји повезаност света са посматрачевом представом света. Већ су физичари почели да увиђају да све њихове теорије о природним појавама, укључујући ту и „законе“, представљају производе људског ума, односно да се ту пре ради о одликама нашег категоријалног апарата којим се објашњава стварност, него о својствима саме стварности. Та „појмовна шема“, према речима Фритјофа Капре, „нужно је ограничена и приближна, као што су то и све научне теорије и ‘закони природе’ које она садржи“. Штавише, „све природне појаве су у крајњем исходу међуповезане, и да бисмо објаснили било коју од њих, ми морамо разумети све остале, што је очигледно немогуће. И управо оно што неку науку чини толико успешном јесте откриће да су могуће апроксимације“. А то значи, ако се задовољимо „приближним разумевањем природе“, да тада могу да се опишу претходно одабране групе појава на такав начин да буду занемарене појаве које су мање значајне. Другим речима, велики број појава може да се објасни помоћу малог броја карактеристичних појава (нпр., сетом података или ансамблом трајекторија). Само, такво објашњење захтева коришћење ситуационог мишљења и барем приближно сазнавање различитих страна исте ствари (појаве) које не морају све одједном да се разумеју. То према Фритјофу Капри значи да „све научне теорије и модели представљају апроксимације у односу

345 Вид. Р. Лукић, *Методологија права*, 8–15.

на праву природу ствари, али је грешка која се при томе јавља најчешће довољно мала да би такав приступ могао имати смисла“.³⁴⁶ Ако такав приступ више није споран у природним наукама, још мање би требало да буде споран у друштвеним наукама, у којима се постојање посматрача или подразумева или изричито захтева. Можда је најважније то што се захваљујући холистичкој претпоставци о посматрачу долази до ублажавања разлика између природних и друштвених наука и њиховог приближавања које омогућава мултидисциплинарно истраживање.

Разматрање проблема посматрача има и своју практичну страну која заслужује да буде барем наговештена, јер од начелног решења овог проблема зависи решење свих других изведених проблема који могу да се сусретну у најразличитијим научним дисциплинама. Да ли због тога може да се говори о посматрачу у праву? Ко уопште може да буде посматрач у праву и у чему се састоји његова улога? На прво питање, очигледно, могуће је потврдно одговорити: да, може се говорити о посматрачу у праву. Без његовог постојања сазнавање, испитивање, стварање и примена права уопште не би могли да се замисле: или не би постојали, или се не би знало да постоје. Да нема посматрача, не би се знало ни какво је право, ако постоји. На ово питање се надовезује следеће: ко уопште може да буде посматрач у праву? Посматра ли се позитивно право, може се запазити да посматрач може да буде сваки правни субјект. Али, и ту треба правити разлику између замишљеног апстрактног или првобитног посматрача, који има за циљ да разуме право као такво, од неког конкретног посматрача (нпр.) правотворца, примењивача права и правом обавезаног субјекта. Ма ко били посматрачи, сви они располажу различитим представама истог права. И заиста, сигурно је да је представа замишљеног апстрактног или првобитног посматрача другачија од представе права коју стиче конкретан правни посматрач као правотворац, примењивач или правно обавезани субјект. Разлика је садржана у смислу, као нпр. код објективног тумачења у ширем и ужем смислу.

Постоји још једна, вероватно најзанимљивија идеја: идеја о посматрачевом учешћу, а не само посматрању. Ова идеја, која је у науци тек однедавно формулисана, добро је позната истраживачима древних источњачких учења, према којима мистичко знање никад не може да се постигне посматрањем, већ само пуним учешћем целокупног људског бића. То значи да је појам учесника

346 Ф. Капра, 342.

кључан не само за источњачка схватања света, већ и за савремену науку у којој се чине кораци да „посматрач и посматрано, субјект и објект буду не само нераздвојени, већ и нераспознатљиви“. Тиме, сматра се, у теоријској науци може да се постигне оно „крајње разумевање јединства свих ствари... у једном стању свести у којем се наша индивидуалност претвара у једно неиздиференцирано јединство, где је свет чула превазиђен и где за собом остављамо појам ‘ствари’“. То је прва учинила „квантна теорија која је укинула схватање о фундаментално одвојеним објектима, увевши појам учесника уместо појма посматрача, и можда ће доћи до тога да јој је неопходно да укључи и људску свест у свој опис света“. Сличне промене се одвијају и у дугим природним наукама које су „дошле до спознаје универзума као једне међуповезане мреже физичких и менталних односа чији делови могу да се одреде једино према њиховој повезаности са целином“.³⁴⁷

Улога посматрача као учесника захтева додатно разматрање. Наиме, ако је универзум једна саморегулишућа машина, посматрач, чак и да хоће, не може да буде учесник. Он је заувек и „само“ посматрач света који је способан да се самостално самоуређује, што је страно људском искуству. Ако је, пак, самоуређеност универзума на неки начин и на неком нивоу иоле непотпуна, тј. ако неуређеност постоји макар у незнатној мери, тада може да се говори о посматрачевом учешћу. У том случају људско учествовање није сасвим лишено смисла, барем не људског смисла, јер и незнатни напори доводе до промена и до оне интерференције која свему даје посебну врсту стваралачке динамичности. Интерференција оличава исконски људски напор да се кроз незнатно мале промене произведу веће промене, све до произвођења највећих промена. Проблем се, дакле, састоји у томе како да наше теорије схватимо као тенденције из којих произилази „вероватноћа међуповезаности“, како да те тенденције изразимо у облику вероватноће и повежемо их са одређеним математичким величинама, јер свет не можемо да разложимо чак ни на најмање јединице које постоје независно једна од друге.

Идеја о посматрачевом учешћу је у истој мери интересантна и када се ради о друштвеним наукама. Али, она није само интересантна, већ је очигледна. На пример, социологија је одавно прихватила оба приступа, комбинујући их. Позив социолога није само да посматра, већ и да када затреба буде учесник. Са правником је ствар ипак некако другачија. Нико није оптужио социолога због

347 *Ibid.*, 164–165.

лоше процене, али су правника многи оптужили због лоше пре-суде. Па ипак, управо је у правној науци улога посматрача-учесника изузетно значајна. Сваки правни посматрач мора да буде и учесник у стварању или примени права. У оба случаја, он мора да води рачуна о деловању имплицитног и експлицитног поретка.

Имплицитан или скривени поредак представља поредак холистичке стварности у којој важе другачије законитости од оних у експлицитном поретку. Он настаје спонтаном самоорганизацијом. Карактеристичан пример у праву представља настанак обичајних, моралних, традицијских и других друштвених правила. Експлицитан поредак, пак, представља резултат људске свести и плана. Карактеристичан пример у праву представља стварање и доношење устава, закона или других писаних правних аката. Оба поретка су хијерархијски уређени, с тим што до хијерархијског уређивања имплицитног поретка долази природно и спонтано. Та уређеност се открива, јер произилази из „посматрачевог доживљаја читавог света и свега што он зна о њему. Пошто је универзум организован у својеврсну хијерархију – планете у сунчеве системе, сунчеви системи у галаксије итд. – чини се разборитим да су делови и творевине тог света исто тако распоређени у једну сложену хијерархију, паралелну структури планета, сунчевих система и галаксија“.³⁴⁸ Али, то не важи за експлицитан поредак, који је резултат свесне и планске делатности. Складним допуњавањем ова два поретка образује се читаво хијерархијски уређено здање света и света права.

Леп пример хијерархијске самоуређености имплицитног и свесно-планске уређености експлицитног поретка, оличене у хијерархијском устројству светског поретка, сусреће се у делу Томе Аквинског. Саставни део те слике чине вечни (*lex aeterna*) и божански закони (*lex divina*), а затим њима подређени природни (*lex naturalis*) и људски закони (*lex humana*), који су на својеврстан начин садржани у позитивном праву (*ius positum*). Показује се како вечни закони реда и нереда, употпуњени динамичким силама привлачења и одбијања, као нека основна црта пролазе кроз колосалну зграду целог универзума и огледају се у друштвеном животу људи. А то значи да се и у праву одражавају основни закони који прожимају цео универзум. Ти закони, као и закони атомске физике, представљају статистичке законе, јер вероватноћа природних и друштвених догађаја може да се одређује само помоћу динамике читавог система.

348 Р. Шелдрек, „Метафизика морфогенетских поља, разговор са Рупертом Шелдрекком“, *Кулџуре Истџока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991, 24.

Имплицитни поредак са својим законима који дискретно повезују и чине међузависним појаве, изражава свеобухватно јединство света до кога долази спонтаним самоуређивањем. У том свету има места за посматрача, али је учесник непотребан. У том свету је све под контролом чак и када ствари скрену ка хаосу. То значи да људи не треба са посебном намером и свешћу да стварају нормативне и правне творевине, јер оне саме настају спонтаним самоуређивањем, тј. саморегулисањем. Довољно је да људи такве творевине само препознају и примењују их без кварења.

Таква пасивна улога посматрача, ипак указује само на једну страну ствари, на слику таоистичког раја или Русоовог првобитног стања људског рода. Другу страну сачињава тзв. експлицитни или разоткривени поредак (*explicit order*), у коме човек може да дела, да буде „активно биће“. На пример, у природним наукама експлицитни поредак представља нама познати физички универзум; у друштвеним наукама све што човек уопште ствара (творевине „Поперовог света 1, 2 и 3“); а у праву и правним наукама, све нормативне творевине које су настале свесно и плански. Ипак, било би претерано рећи да је такво људско деловање само резултат могућности које садржи експлицитни поредак. У ствари, таква човекова активна улога у свету и праву омогућена је захваљујући повезаности имплицитног и експлицитног поретка, при чему нарочито треба пазити да људско деловање у експлицитном поретку не буде супротно законитостима имплицитног поретка. У томе се састоји смисао захтева да се дела у складу са природом и њеним законима. Збиља, изгледа као да се цео физички универзум прожимањем ова два поретка, у свим деловима и творевинама, одједном претвара у циновску холистичку целину у којој „сваки део учествује у целини и целина у сваком делу“.

Најзад, треба размотрити још једну важну холистичку претпоставку, јер већ дуже времена постоји интересовање за идеју да је наш универзум само један од могућих светова. Ова претпоставка отвара могућност за даље усложњавање и другачије склапање холистичке слике света. Наиме, холистичка целина света не мора да буде само једна и унапред задата. Можда постоји безброј холистичких светова. О тој могућности Радомир Лукић у свом *Систему филозофије права* каже: „Поред овог нашег света, који сасвим недовољно познајемо, можемо замислити и постојање других сличних или сасвим друкчијих светова. Можда смо сувише уображени када мислимо да постоји само један једини наш

свет. Вероватније је да постоји мноштво светова, па и без икакве везе с нашим³⁴⁹. Да ли је свет само један или их има више, или чак безброј истовремених или сукцесивних? Колико у ствари има светова? Од одговора на то питање зависи и одговор на питање колико има светова права.

Холистичку претпоставку о више истовремено постојећих или, можда, следећућих један за другим светова, изложена је у концепцији света „ухваћеног“ у „слици вечног враћања“, која се у сасвим модерном облику сусреће код Хорхе Луис Борхеса (*Jorge Luis Borges*), а пре њега код Дејвида Хјума и Фридриха Ничеа.

Хорхе Луис Борхес у својој приповеци *Вавилонска библиотека* ствара запањујуће модерну слику света описујући чувену библиотеку као имагинарни универзум. Та библиотека је „бесконачна и циклична. Када би је неки вечити шетач премерио у било ком правцу, тада би столећима касније установио да се исте књиге враћају у истом нреду (који је, поново, представљао неки поредак)“. Борхес ту своју идеју објашњава на следећи начин: „Када би кретање света имало своје задато циљно стање, тада би оно већ требало да буде достигнуто. Међутим, основна је чињеница да оно не поседује никакво такво циљно стање... Ја трагам за таквом концепцијом света која задовољава ову чињеницу: настајање мора да се покаже оправданим у сваком тренутку“³⁵⁰ Тај „универзум“ – како Борхес другачије назива ту „библиотеку“ – постоји *ab aeterno*, и он ће „и надаље постојати... просветљено, самотно, бесконачно, савршено, непокретно... сувишно, нераспадљиво, тајно“³⁵¹ То је крајњи циљ: довршени положај мировања, „укочена слика мира“ који се достиже настајањем и кретањем. У њој Борхес инсценира један циновски пано пролазећег, исцрпљеног и довршеног низа комбинација знакова, слова, речи, реченица, књига, каталога књига, каталога каталога итд., који се у најразличитијим варијацијама бесконачно много пута понављају, да би на крају били умирени, записани и заувек сачувани у својој свеукупној величини. То, дакле, није слика једног света, већ *свих могућих светова* који су изложени у свим могућим облицима. Али, то нису бесмислени светови, јер не постоји потпуно „лудило бесмисла“. О томе сам Борхес каже: „У великој коцкарској игри/хаосу *конфигурација*, постоји космос разумљивих списа, постоји сам универзум људима разумљивог

349 Р. Лукић, *Систем филозофије права*, 287.

350 Х. Л. Борхес, „Вавилонска библиотека“, на немачком у: *Сабрана дела*, св. 3/1, приповетке 1935–1944, Минхен 1981, 145–154. Вид. S. Müller, 1431.

351 *Ibid.*, 146, одн. 1444.

смисла попут настајуће, скоро неналазиве минималности, атомизиран, неизрециво распршен унутар комбинацијских удаљености светова знакова^{.352} Тај „смисаони изузетак“ од „нормалности бесмисла“ који у њој преовлађује, сматра Борхес, ипак разоткрива „равномерно обликовано царство разумљивих списа, њихово људско смислено значење као резултат управо оне самовоље која се нескривено демонстрира у свим осталим текстовима“.³⁵³

Схватање света као вечитог враћања, али у његовој изрази тој динамичности и цикличности, изложено је у учењу Дејвида Хјума. У својим познатим *Дијалозима о ирприродној религији* Хјум истиче следећу важну мисао: „Овај свет, дакле, са свим својим резултатима, све до оних најмањих, већ је раније успостављен и разорен, и то без границе и престанка“.³⁵⁴ То значи да и Хјум могућност „враћања“ заснива на „међузависности коначности“ и „ограничености трајања“ који показују најизразитије противречности овог универзума. Али и тада су те противречности одређене „економијом поретка“ света. Постављајући питање: „Постоји ли неки систем, неки поредак, нека економија ствари, унутар чијег састава материја може да задржи своје трајно кретање, које је изгледа за њу од суштинског значаја, а да упркос томе, у облицима које она производи, може да сачува постојаност?“, Хјум одговара: „Свакако да постоји таква економија... Непрестано кретање материје морало би, дакле, да у броју који је мањи од бесконачних премештања, произведе ову економију или поредак; а тај поредак, пошто је једном произведен, сам се одржава на основу његове властите природе током дугих раздобља, ако не и током читаве вечности“.³⁵⁵ С друге стране, говорећи о постојаности и распаду, тј. о месту и функцији поретка, Хјум следећим речима објашњава холистичку идеју процесуалности, која у његовом учењу располаже једним суштинским својством динамичког света: „Сви делови сваког облика морају да се налазе у међусобном односу, као и у односу према целини, а и та целина мора да буде у одговарајућем односу према другим деловима универзума, према елементима, и у таквом облику постоји независно од материје, помоћу које надокнађује свој губитак и нестанак. Недостатак у једном од ових делова разара облик“. И даље, после пропасти и разарања поретка универзума, следи „у сваком случају... хаос, све док коначни, мада

352 *Id.*, 147, одн. 1446.

353 S. Müller, 1447.

354 D. Hume, *Dialoge iber natürliche Religion*, 66. Вид. S. Müller, 1430.

355 *Ibid.*, 67, одн. 1438.

и небројени преокрети напоследку не произведу облике чији су делови и чланови у толикој мери прилагођени, да уз даљу промену материје задобијају свој облик³⁵⁶. Хјум на тај начин помоћу концепције „враћања“, односно датих одређења „цикличности понављања“, износи на светло дана идеју препуну динамичког набоја о конструкцији и реконструкцији поретка „повратаком истог тоталитета односа“. До тога се долази локализовањем постигнутог степена поретка дате целине односа и, на крају, њеном новоуспостављеном стабилношћу. Хјум ту своју носећу идеју о процесуалности материје поткрепљује говорећи о распаду, хаосу и случају у светлу цикличности као начину вечитог враћања поретка. „Претпоставимо да је материја помоћу неке слепе, невођене силе доведена у било какав поредак – тада је очигледно да ће тај први поредак бити... смушен и неуређен; претпоставимо, пак, да делујућа снага... остаје у материји постојана – тада ће овај први поредак незаобилазно да уступи своје место другом поретку... подједнако тако неуређеном као што је и први, због чега ће тај процес да се настави током дугог низа промена и преокрета... универзум током дугих временских раздобља остаје у непрестаном низу хаоса и нереда“³⁵⁷. По њему, „хаос и ред“ обележавају „током дугих временских раздобља“ нормалност света кретања. Свет није бесмислен, нити је бесциљан: он само пулсира у универзалним ритмовима реда и нереда. То пулсирање одређује његово кретање, које је циклично. Дифузно стање замењује спонтана реконструкција која омогућава започињање новог циклуса.

Хјумовом учењу о холистичком поретку света као оличењу реда који располаже одговарајућим обликом супротставља се хаос као безобличност која располаже способношћу да се самоуређује и обликује. То се постиже супротстављањем покретљивости структуралној постојаности, разарања стабилности и статичности распаду.³⁵⁸ Ако Борхесова завршна слика света у *Вавилонској библиотеци* пружа слику „вечито укоченог враћања“, Хјумово учење исту ту слику холистичког здања света као вечитог понављања под утицајем сила реда и нереда приказује у изразито динамичком и процесуализованом светлу.

На питање да ли сваки могући свет оличен у постојању поретка мора бесконачно много пута да се појави, одговара и Фридрих Ниче у свом учењу о свету као „вечитом враћању“. То „вечито

356 *Id.*, 68, одн. 1440.

357 *Id.*, 69, одн. 1441.

358 S. Müller, 1442.

враћање“ представља лозинку Ничеовог подухвата да обухвати јединство свеколиког стварног постојања и развије га преко и изван „основних поредака класичног онтолошког порекла којима се јемче облик и идентитет“.³⁵⁹

За разумевање те концепције изузетно је важна следећа Ничеова мисао: „А знате ли ви шта је за мене ‘свет’? Да ли да вам га покажем у своме огледалу? Овај свет је огромна енергија, без почетка, без краја, као чврста, тучана количина енергије која се не смањује и не повећава, која се не троши, него се само мења, као целина непроменљиво велика, газдинство без издатака и губитака, али исто тако и без нараштаја, без прихода, окружено ‘ничим’ као својом границом; овај свет није нешто што се расплињава или што се расуло, нити нешто бесконачно распрострањено, него се као одређена енергија налази у одређеном простору, и то не у каквом простору који би негде био ‘празан’, него свуда као енергија, као игра силе и таласа силе, у исти мах једнина и мноштво, енергија која се овде гомила и у исти мах онде смањује, океан сила које у себи бесне и пропињу се, мењајући се вечито, и враћајући се вечито кроз безброј година враћања, с плимом и осеком својих облика, стварајући најсложеније од најпростијег, а од најмирнијег, најукоченијег, најхладнијег стварајући најжареније, најдивљије, себи самом најпротивречније, да се опет онда врати из обилатости у једноставност, из игре противречности у уживање у складу, потврђујући себе чак и у тој једнакости својих путева и година, благосиљајући себе као као оно што се вечито мора враћати, као постојање које не зна за засићеност, за гађење, за замор: – овај мој *дионизијски* свет вечитог самостварања, вечитог саморазарања, овај тајанствени свет двоструких пожуда, овај мој свет ‘изван добра и зла’, без циља, сем ако циљ није у срећи круга, без воље, сем ако прстен нема добру вољу према себи самом...“.³⁶⁰

Таква Ничеова слика света описује његово схватање „пута до света“ који је динамичан и сасвим супротан представама преовлађујуће финалне перфекције у традиционалној научној мисли. Свет „без почетка и без краја“, као целина „непроменљиво велик“, „окружен оним ‘ништа’ као својом границом“ – сва ова одређења предочавају одлучујуће одлике света и оквирне услове могућности за „вечито враћања“. То је случај и са другим одликама света у наведеном Ничеовом опису, којима се дочаравају његова динамичка

359 *Ibid.*, 1430.

360 Ф. Ниче, *Воља за моћ*, Београд 1976, 431. Исто: F Nietzsche, *Werke*, KGA VII/3, Berlin – New York, 1968–1970, 338.

„затвореност“ и вечита целокупност без губитака, чиме се још више истиче стварна размера његове свеколике процесуалности. Такво „вечито враћање“, засновано на затворености света и његовој временској бесконачности, омогућава такво стварно, збиљско постојања у коме сви процеси, односи, а на крају и њихов целокупан однос, могу поново да се „врате“ и увек изнова појаве.

О том „враћању“ сведочи Ничеова белешка из 1888. године, у којој он објашњава како слика света може да се моделује у складу са теоријом игре или надметања (*Game Theory*). У белешци стоји: „Уколико свет сме да се схвати као одређена величина снаге и као одређени број центара снаге... одатле произилази, да он мора у великој коцкарској игри постојања да прође кроз одређени број комбинација. У бесконачном времену у једном тренутку могла би да се достигне свака могућа комбинација; штавише, она би могла да се постигне безброј пута. И пошто између сваке ‘комбинације’ и њеног идућег ‘враћања’ морају да се одиграју све уопште могуће комбинације, а свака од тих комбинација условљава читав низ комбинација у истом редоследу, тиме би се доказао кружни ток апсолутно идентичних редоследа; свет као кружни ток који се већ бесконачно пута поновио и који игра своју игру *in infinitum*“.³⁶¹ Кључ за разумевање представљају изрази „величина снаге“, „број центара снаге“ и „одређени број комбинација“ кроз које свет, укључујући и моделе света, мора да прође. Први израз омогућава одређивање параметара, други упоришних атракторских тачака, а трећи сам поступак симулирања понашања модела и селекционисања највероватнијих комбинација његовог понашања.

Али, може ли вечито враћање да буде нешто друго и нешто више? Да ли поред „пута ка свету“ постоји и „пут унутар самог тог света“? Да ли је свет само поприме строгах противречности, простор напетих супротних кретања која изазивају његов настајак? И, посебно, да ли свет у смислу вечитог кретања уопште може да произведе „задовољство склада“? Није ли у овом случају реч о „парадоксалном скептицизму“, који према свету није гајио само Ниче.

Ничеово учење о вечитом враћању готово да већ на први поглед изгледа јасно. Свет у исходишту и повратку својих процеса ствара у самом себи, у том космосу универзалних и непредвидивих кретања, једну *coincidentia oppositorum* („јединство супротности“) која се састоји у поклапању свих процеса, и оних „најуко-

361 F. Nietzsche, *Werke*, KGA VII/3, 168. Нав. према: S. Müller, 1433.

ченијих“ и оних „најдивљијих“. Али, Ниче проблем јединства противречности решава изван космогонијског контекста, говорећи о „задовољству склада“ или „срећи круга“, до чега се долази када се свет доживи, тј. прихвати, искуси и разуме у својој пуној целовитости. И то је тај његов „пут унутар света“. Али, не покреће ли у крајњем исходу „срећа круга“ такво „вечито враћање“ света? На то питање Ниче у својој *Вољи за моћ* даје следећи, завршни одговор: „Овај свет је воља за моћ – и ништа друго! Па и ви сами сте та воља за моћ – и ништа друго!“.³⁶² Та „воља за моћ“ је Ничеов одговор који важи за целокупност света и његове свеколике појаве, јер се у њему све поклапа са свим. „Воља за моћ“ је та која оличава „универзум процеса“ и покреће свет, дајући му неопходну меру животности. И посматрач је „воља за моћ“! Ипак, да ли је посматрач само „воља за моћ“? Зар он није и нешто друго, па чак и нешто више? Чему на пример нестрпљивост побуне, ако и „не-делање“ доводи до истог резултата?

Ниче је по свој прилици такав крајњи циљ људског настојања за моћју сместио у свет „Нечег“, а не у свет који је створио „Неко“. Због тога је његова слика света тако набијена емотивним набојима првобитног, архаичног, „протоматеријског“ стварања света. Тај Ничеов свет је пагански. Изгледа као да је Ниче желео да одмах, из самог еруптивног почетка, створи нов свет без Бога, правдајући то могућом људском ослобођеношћу од илизија Бога и Сотоне. У том свету тај „Неко“ требало би да буде човек, а не Бог. И то не било какав човек, већ „Надчовек“, полубог који би могао да надомести чак и самог Бога. Али, зар такав свет ипак не би и даље био „Нешто“?

Ако је свет враћање чији је циљ или вечити, укочени мир (Борхес), или је резултат цикличког завршетка једног и започињања новог циклуса (Хјум), или је вечито враћање без краја (Ниче), како год, то је свет без мировања, свет „процесуализације“. И баш зато, то не може да буде једном заувек дат свет. У ствари, то је „свет свих могућности“, којих је безброј, као што је безброј и светова. Сви они ипак чине „Једно“, један холистички „свет процеса“ који може да се описује, моделује и испитује. Али, и тада може да се запита: да ли је тај свет производ пуког случаја или је реч о на неки начин већ предодређеном свету? Ако је свет производ случаја, тада смо и ми као људска бића која располажу духом такође производ случаја. А оно што важи за дух, важи за све што као духовна бића стварамо. Али, не оповоргавају ли

362 Ф. Ниче, 432.

управо ту представу следе игре случаја, људска системност, систематичност и практичност као свима доступно искуство. Како то да су људи способни да створе узвишена дела у свету у коме влада случај? Зашто би људи уопште постојали у том свету? И, зар је то уопште свет? Ако јесте, у таквом свету постоји „Нешто“, али нема „Неког“. Такав свет је без људског духа, бездухован. Али, такав свет не може да постоји, јер постоји „Неко“ ко је учинио да од безброј таквих светова управо настане овај свет и да у њему „буде“ и „влада“ дух уместо стихије, да свет буде духован уместо бездухован. Зато је тај холитички свет процеса у исто време и предодређен, и задат свет. То је свет свих могућности од којих се остварује само једна, највероватнија.

Такав једини постојећи свет се доживљава и одређује као целина, као нешто ка чему тежи наше сазнање, исто онако као што смо и ми сами као субјекти сазнања једна целина. У том свету је само наш људски дух способан да доживљава везе, њихове односе и склопове. Уосталом, ниједна испитивана појава, њихов систем или промена, чак и у неживој природи, није схватљива ако не представља део ширег система или израз неког општег начела које влада свуда и свиме. И не само филозофија, него и природне науке, све боље упознајући своје границе и могућности, долазе до тога да без појма целине не може на прави начин да се приђе човеку, његовом личном свету и стварности као таквој.

Свет као целина исто тако подразумева постојање континуума. Када је Зенон (*Zenon*) из Елеје једном приликом рекао да „Биће“ једино постоји у њему, тиме је истакао да је у свести доживео континуирано „јединство стварности“. Иста мисао се у првој половини XX века сусреће у учењу Анрија Бергсона, по коме је кретање континуирано, целовито, недељиво, насупрот бесконачној дељивости самог пута. Бергсон је као врстан интуициониста закључио да се иза разноврсности искуственог света скрива стварност, „једна у себи, необухватна у својој свеобухватности“. Без те претпоставке било би немогуће „да мудрац зна све што је могуће знати, и то без знања сваке појединости“.³⁶³

Део тог света представља свет права. Он је холитички, јер, ако је свет уопште холитичка појава, то мора да буде случај и са његовим изведеним посебним световима. Особеност тог света не састоји се само у томе што је он изведен, већ и у томе што је он „посебан“ свет који надраста обичан искуствен људски свет,

363 Вид. М. Д. Туцаковић, „Бергсонов институционализам у филозофији права“, *Архив за правне и друштвене науке*, LVI, Београд 1938.

дограђује га и мења. Као такав, свет права је тек један од могућих светова који открива људски дух. Он је и свет вечитог враћања, јер не постоји савршено право. Постоји идеја права и постоје конкретна права надахнута том идејом. Тај холистички „свет права као процеса“ може да се описује, моделује и испитује. Такву „процесуализовану“ слику света подржавају различите холистичке правне теорије које уистину представљају холистичке интерпретације света и његових веза са светом права. То није случајно. Право – то је цивилизација.

III глава

ХОЛИСТИЧКА ПРАВНА ТЕОРИЈА

Када год дођемо до неке корисне теорије или модела, можемо да се запитамо: зашто је та теорија успешна? На то питање, које важи за све теорије, Карл Попер би одговорио: зато што је таква теорија издржала најстрожа испитивања и показала се научно корисном. Али, и таква теорија је само апроксимативно истинита, као што је уосталом случај са свим теоријама. Ако су стара предања и учења тежила ка апсолутној истини, савремена наука тежи ка предвидивости својих резултата. И збиља, изгледа да је холизам, чији се значајни мисаони склопови на сасвим јасан и уобличен начин сусрећу у правној науци, управо она концепцијска подлога и оквир, онај истовремено стари и нови пут за сагледавање и објашњавање права који је одувек заокупљао машту научника и правника. На тај начин је створен читав један холистички свет права. Он није замишљан као нешто неиздиференцирано, већ као јасно уобличена представа или слика целине. Тај холистички свет права је тумачен и објашњаван на различите начине.

Први карактеристични покушај да се право холистички објасни представља древни, „првобитни холизам“. Сачуван је до данас у најстаријим предањима и учењима, у којима се право и држава изводе из света и одређују као органска целина. И, збиља, анализа човековог првобитног доживљавања стварности показује две изглед „несводљиве“ људске особине или склоности: ка доживљавању човека као потпуне личности и ка доживљавању стварности као целине. Тај човек „п्राдоживљај“, то његово првобитно доживљавање света, претежно се испољавало у облику неке посебне акције или активности која се осећа свом целином човекове личности. На пример, научно истраживање је дело интелекта, али се доживљава целином личности. То доживљавање је пространије од научног тумачења добијених резултата, што потврђују антрополошка истраживања најстаријих или најпримитивнијих људских

заједница у којима психолошко посматрање показује да је „примитивни“ човек себе и стварност сматрао нераздвојном целином. За таквог примитивног човека свет, укључујући и њега самог, представљао је скуп узајамних утицаја, једну нераздвојиву целину у којој „нема пукотина“.³⁶⁴ Према Клод Леви-Стросу (*Claude Lévi-Straus*), најпознатијем антропологу прве половине XX века, смрт се у таквим заједницама није сматрала последицом природних промена у организму, већ последицом врачања, чарања, утицаја неког злог духа или непријатеља. А то показује да постоји снажан утицај трансцедентног света на искуствени, и обрнуто, искуственог света на трансцедентни. Исто тако, у свести чланова примитивних људских заједница, случај није постојао, јер је свака срећна или несрећна промена узрокована неком мистичном силом. Чињенице тако доживљеног искуственог света равноправно су се мешале са чињеницама трансцедентног света. Најинтересантнија је тврдња Леви-Строса да је управо то доказ како се на овом ступњу човековог душевног живота стварност „одисконски“ схватала као истинско јединство. Примитиван човек је реаговао на утисак стварности целином своје личности: својом свешћу, емоцијама, интелектом и вољом, дакле, целим својим бићем, и то не због интелектуалне лењости духа.³⁶⁵ У ствари, пре би могло говорити о чилости таквог духа.

Слика света није суштински измењена појавом „модерног холизма“ који прожима различита идеалистичка и реалистичка, а пре свега биолошка, органска и социолошка учења о праву и држави. До тог прожимања је дошло захваљујући филозофији која је истицала само једну одлику човековог духа. Реч је о појму „целине“ који је поново обележен као засебна категорија. То је био случај са најстаријим учењем Талеса из Милета (*Thales: voga*), Хераклита из Ефеса (*Herakleitos: лојос*), или са нешто скоријим учењима Лајбница (*монада*) или Спинозе (*џрирода*). По њима, човек спроводи у дело холистичко начело било да се обраћа универзуму, било самом себи. Том начелу се све покорава, укључујући елементе стварности и елементе људске свест о стварности, као што је случај са уметношћу, моралом или религијом. Ипак, први је Кант дао модерно тумачење начела целине у свом идеалистичком учењу. По њему, целина није обично јединство. Целина „укључује јединство, али обрнуто не“. Целина је систем, оно што је „сређе-

364 Р. Вучић, 62.

365 С. Lèvy-Bruhl, *Primitivni mentalitet*, Zagreb 1954, 9, 38–39.

них делова, али не згомилено“.³⁶⁶ Следи да је систем увек више од збира, односно да је укупност збира и даље гомила, а не системски уређена целина.

Недуго затим, почетком XIX века, немачки филозоф Фридрих Шелинг (*Friedrich Schelling*) први је у модерном добу развио мисао да свет представља једну органску целину у којој су сви делови међусобно повезани и зависни један од другог. То своје учење је применио у науци. Према њему, подлогу таквом органском јединству света представља јединство објективног разума који сачињава суштину света. Пошто је свет разумом засновано органско јединство, то и наука о њему мора да буде јединствена. Иако је наука разбијена у поједине делове, сви ти поједини делови морају да буду међусобно повезани и доведени у склад како би пружили јединствену слику света као целине, а не слику света као збира појава.³⁶⁷ То важи и за правну науку, у којој би једна посебна дисциплина, тј. једна „наука над наукама“, требало да пружи основ и одреди место свим појединим правним дисциплинама које се баве неким деловима или странама права.

За успостављање једне такве „филозофско-научне“ а у ствари једне „омнибус“ дисциплине која би била способна да на срећен и систематски начин успешно изложи обе врсте знања залагали су се такође Пол Рубје (*Paul Roubier*), Луис Рекасенс Сичес (*Luis Recasens Siches*), Мишел Вилеј (*Michel Villey*), а у нашој правној науци Тома Живановић.³⁶⁸

Шелингову мисао о јединству света је даље наставио да развија Хегел у својој филозофији. Он је развио идеалистички дијалектички метод и схватање света као процеса поступног остварења објективне идеје. По њему, и светска историја представља процес у коме се остварује објективна идеја права која је дата независно од реалности и пре ње као чиста идеја. То важи и за његов део учења о држави, јер природа, материјални свет, као и људско друштво и његова историја, представљају само један од

366 Н. Dreisch, *Kant und das Ganze*, Kantstudien, Bd. 29, 366. Нав. према: Р. Вучић, „О појму целине“, 62.

367 Вид. F. Schelling, *System des transcendentalen Idealismus*, 1800.

368 Р. Roubier, *Théorie générale du droit histoire des doctrines juridiques et philosophies des valeurs sociales*, Paris 1946, 18–20; М. Вилеј, „Функција и метод филозофије права“, у: *О филозофији права*, зборник радова, САНУ, Београд 1978, 351–357; Т. Живановић, *Систем синтетичке филозофије права*, III, Београд 1959, 515–517. Вид. Г. Вукадиновић, Д. Митровић, *Увод у историју и филозофију права*, Београд 2020, 21 и даље.

тренутака у развиту или процесуализацији те објективне идеје, тог објективног духа, и то као делови свеопштег процеса развита идеје. Држава је највиши и најпотпунији облик у коме идеја постаје свесна сама себе, облик у коме се најпотпуније изражава слобода човековог духа.³⁶⁹

Хегеловим путем су наставили тзв. новохегелијанци (Карл Емге /*Carl Emge*/, Јозеф Колер /*Joseph Kohler*/, Јозеф Биндер /*Joseph Binder*/, Конрад Лоренц /*Konrad Lorenz*/, Бенедето Кроче /*Benedeto Croce*/, Ђовани Ђентиле /*Giovanni Gentile*/ и други).³⁷⁰ Према њима, право и држава остварују идеју права која је дата у реалности, у апсолутном или објективном духу, па, дакле, пре позитивног права као дела стварности. Она се у стварности поступно остварује кроз свој дијалектички развој и тако се открива у њој.

Карактеристичан је покушај немачког филозофа Ханса Дриша (*Hans Driesch*) да појам целине изведе из појма „прадоживљаја“. Према Дришу, једино је у прадоживљају „дато шта је цело“. Од тог прадоживљаја морају да полазе и филозофија и наука. И не само да је целина дата из прадоживљаја, већ она представља и „праоднос“, категорију, „несводљиво, дефиницији неприступачно, приступачно само непосредном опажању смисла“.³⁷¹

Може се сматрати да је холистичка идеја на посебан начин присутна у учењу историјске правне школе, и то у делу у коме се указује на условљеност права конкретном стварношћу. Та стварност је схватана као укупност својстава која обухвата и синтетички изражава хипотетички „дух народа“. Духом те идеје надахнуто је правно схватање нашег Валтазара Богишића, великог српског правника из XIX века.

С друге стране, у XIX веку, у јеку развоја биологије, у једној епоси када су успеси биологије бацали боју биолошког мишљења на целокупну филозофију и све друштвене науке, створене су многобројне биолошке теорије о држави и праву (Карла Краузеа /*Karl Krause*/, Херберта Спенсера /*Herbert Spencer*/, Ота Гиркеа /*Oto Gierke*/, Карла Шефлера /*Karl Scheffler*/ и Јохана Каспара Блунчлија /*Johann Caspar Bluntschli*/).³⁷² До тог преокрета је дошло зах-

369 Вид. Г. В. Ф. Хегел, *Правни и политички системи*, Београд 1981.

370 Вид. С. Emge, *Über das Grund dogmades rechtsphilosophischen Relativismus*, 1926; В. Croce, *Filosofia della pratica-economica*, 1932; и J. Binder, *Einführung in Hegel's Rechtsphilosophie*, 1931.

371 Н. Driesch, *Das Ganze und die Summe*, Leipzig 1921, 4.

372 Вид. Н. Spencer, *Justice*, 1891; М. Scheffler, *Die Grundlagen der Wissenschaft*, 1889.

ваљујући осамостаљивању биологије и стицању места самосталне основне науке. То је довело до другачијих схватања и учења о целини у биологији и другим наукама. Ради се о тзв. „редуктивном биолошком холизму“ изложеном у облику различитих органских или органицистичких теорија о држави и праву. Заснивао се на идеји да у друштвеном, политичком и државно-правном животу људи важе исти основни закони као у биолошком животу органског света уопште. Сагласно са тим, и друштво са државом и правом, као и сам човек, представљају један живи организам за чији настанак и развој важе исти основни закони као и за друге индивидуалне организме. Сва друштва, све државе и сва права су исти, јер у њиховом развоју нема ничег посебно новог. Развитак различитих држава и права представља само кружно понављање истих појава које су се већ десиле у ранијим друштвима. Међутим, оно по чему се такав државно-правни организам разликује од обичних организама јесте то што се он не састоји из ћелија, несамосталних делова обичног организма, већ из релативно самосталних индивидуа. Али, та самосталност је привидна и релативна, јер, као што ћелије једног обичног организма не могу да опстану једна без друге, тако ни индивидуе у људском друштву не могу да опстану без везе са другим индивидуама изражене у облику „државно-правног организма“. Према најумеренијим варијантама органских теорија, поменута сличност је врло блага, јер се појам „организам“ користи само као метафора за дочаравање повезаности која твори целину. Према најдоследнијим присталицама органских теорија, та сличност је потпуна, тј. сматра се да је државно-правни поредак у још већем степену организам него што је то обичан природни организам. Припадници овог правца су у аналогијама између организма, друштва и државно-правног поретка понекад ишли толико далеко да су чак утврђивали који органи или делови у друштву или државно-правном поретку одговарају одређеним органима или деловима у природним организмима. Ова варијанта органских теорија спада у органицистички холизам.

Најважнији представник умерене биолошке теорије био је велики немачки правник Ото Гирке, који је државно-правни поредак схватао као посебну врсту организма друштвеног карактера који има своју посебну личност. Гирке је хтео да докаже да није реч само о правној конструкцији, него о стварном друштвеном јединству које располаже сопственом личношћу. Држава се састоји од људи који су правом и интересима сједињени у извршењу

извесног циља. Тако се постиже јединство које остаје неизмењено иако се људи као појединци мењају. То значи да се држава не подудара са појединцем, нити са њиховим збиром. Скуп појединаца који су организовани у државу је увек нешто друго и више од скупа самих појединаца. Сматрао је да се у томе састоји државна личност као друштвена реалност и оличење целине. Држава је један „жив друштвени организам“ који располаже „општом друштвеном вољом“.³⁷³

Иако органске теорије грубо поједностављују право и државу, у њима је ипак тачно запажено реално постојање јединства државе и права које није само правно него и друштвено. Међутим, од те холистичке тврдње много је важнија тврдња да у развоју државно-правног поретка заиста важе извесне законитости које имају објективан, нужан карактер, слично законитостима у биолошком свету.

Динамичким схватањем развоја државе и права као процеса који може научно да се објасни, органске теорије су удариле темељ каснијим социолошка испитивања државе и права. Треба поменути солидаристичко учење Леона Дигија (*Leon Duguit*), чију ширу подлогу такође представља холизам. Према Дигију, људско друштво мора да врши извесне заједничке послове на јединствен начин. Вршење тих послова представља општи интерес, општу вољу. Те послове држава врши на основу непосредног или посредног пристанка чланова друштва. И та општа воља доводи до стварања солидаристичке свести о људској међузависности која доводи до настанка друштвене целине. Све већа подела рада појачава зависност појединаца једних од других, наставља Диги, што доводи до даљег развоја друштва. У њему постоји држава као организација са апаратом за спровођење организованог насиља када је угрожена друштвена солидарност, а исто тако и право као систем правила која треба да одрже друштвену солидарност међу људима. Само, може се запитати каква је то солидарност која мора да се штити средствима за спровођење организованог насиља. На то питање Диги није одговорио. Задовољио се тврдњом да су држава и право производи друштвене солидарности и оруђе за њено очување и унапређење.³⁷⁴ Таквим поједностављивањем Диги је занемарио очигледно – да је холизам увек нешто друго и нешто више. Он је пре свега начин да се свет сагледа у његовој целовитости, а не поједностављено, кроз

373 Вид. О. Gierke, *Deutsches Privatrecht*, Berlin 1895.

374 Вид. L. Duguit, *L'Etat, le droit objectif et la loi positive*, Paris 1901.

друштвену солидарност. Он је и пут за стварање танане холистичке слике света, државе и права. Када не би било тако, радило би се о вулгарним интерпретацијама холистичке идеје.

И у српској правној теорији и филозофији постојали су писци који су који су право објашњавали као „Једно“ („Јаство“), као што су: Глигорије Трлајић, Доситеј (Доситије) Обрадовић, Божидар и Михаило Грујовић, Лазар Војновић, Јован Стејић, Димитрије Давидовић, Јован Филиповић, Михаило Христифор Ристић, Јован-Стерија Поповић, Сергије Николић, Валтазар Богишић, Рајко Лешјанин, Настас Петровић, Димитрије Матић, Глигорије Гершић, Слободан Јовановић, Тома Живановић, Феодор Тарановски, Евгеније Спекторски, Живојин Перић, Живан Спасојевић итд.³⁷⁵ Али, само је неколицина њих холистичку идеју непосредно излагала у својим правним учењима (Валтазар Богишић, Глигорије Гершић, Ђорђе Тасићи, Радомир Лукић, Стеван Врчар).

Да је право не само идеална, већ и реална холистичка појава – на то суштинско својство права које га доводи у везу са другим појавама и светом у целини – указивао је међу првима Валтазар Богишић, чувени српски правник. Он је средином XIX века изложио антрополошки надахнуту холистичку идеју у свом оригиналном правном учењу, истичући да се „право једнога доба не може изучавати усамљено, него да му се морају узети у помоћ сви могући спољашњи услови везани за средину и дато доба. А то су географски положај, економско и социјално стање, религија, политичке и историјске прилике“.³⁷⁶ Већ је та реална страна, на коју указује Богишић, довољна да се запази како право представља изразиту холистичку појаву.

После Богишића, први који се надахнут најновијим научним открићима свога доба подухватио тешког задатка да на савремен и модеран начин одговори на вечна онтолошка, гносеолошка и аксиолошка правна питања био је *Глигорије Гершић*. Тај тежак задатак Гершић је успешно решио у својој *Енциклопедији права* на самом почетку XX века (1902. године) имајући у виду сазнања науке тог доба. Он није био само врстан правник, већ правни

375 Вид. Д. Баста, *Преображаји идеје права. Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841–1941)*, Београд 1991; Зборник реферата *Научно наслеђе Правног факултета у Београду од 1841. до 1941. године*, Београд 1994.

376 Б. Гардашевић, „Значај Светосавске крмчије за наше црквено и државно законодавство“, *Бојословље*, св. I, год. II (XVII), Београд 1958, 7. Вид. А. Соловјев, „Богишићева универзитетска предавања“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 52, Београд 1937.

визионар. Он је први или међу првима у нашу правну науку унео социологију и једно шире схватање права, које може да се назове назове космолошким. У ствари, Гершић је први у нашој правној филозофији и теорији снажно истакао динамизам у праву, склапајући танану холистичку слику света. Истакао је важну идеју: да је задатак правне филозофије да одреди место права у умном космосу, уносећи на тај начин у право нову, космичку перспективу. Таква Гершићева визија и намера, иако недовољно запажена, била је далеко испред његовог времена, због чега и није била прихваћена са дужним разумевањем и уважавањем.

У потрази за одговором на основно питање: „шта је право“, а после разматрања карактеристичних правних схватања, Гершић је изложио своје оригинални приступ и реалистичко учење. По њему, „Наша полазна тачка не може, дакле, бити више ни небо, ни земља, нити божја воља, а тако исто не може бити ни наша субјетивна правна идеја, из које ћемо појаве правног живота тако рећи пророчки конструисати, него ми морамо ради сазнања појма и суштине права да пођемо од природе човекове и од извесних целом историјом људском засведочених факата у којима је корен праву“.³⁷⁷ Затим, Гершић открива „етнолошко социјални корен праву“ из кога, поред права, произилазе језик, уметност, наука, држава итд.³⁷⁸ Тај корен је сам „друштвени живот“ чији је право само „један битан елемент“. Али, постоје и тзв. „специјални корени права“, који произилазе из „самог склопа човековог организма“, тј. из „физичке и физиолошке (биолошке) природе човекове“. Њих Гершић проналази у нагону за самоодржањем и етичком човековом нагону. Кроз ова два нагона, сматра Гершић, у људском друштву се испољава општи закон универзума, космоса, што само доказује „да је право не нешто специјално људско, него да има свој дубљи корен у томе што је то појава једног закона који влада целим космосом“.³⁷⁹ Гершић ту своју идеју објашњава на следећи начин: „Право је једна физичка и морална равнотежа, која има свога дејства не само на појединачне индивидуе, него и на скупове појединих индивидуа; те не само над њима, него и над целим човечанством као целином. А ово је више вероватно – да та равнотежа постоји по сили једног општег великог закона који обухвата физички и морално целокупну природу, јер ми ту равнотежу налазимо свуда. То је дакле оно што кажемо: ‘То је један космички

377 Г. Гершић, *Енциклопедија права*, 35.

378 *Ibid.*, 38.

379 *Id.*, 30.

закон?... репулсије и атракције (одбијања и привлачења)“, који „као нека основна црта пролази кроз колосалну зграду целог космоса“.³⁸⁰ Он влада и у „човечјој организацији“ као и у „структури његовог друштвеног живота“, у којима могу да се запазе егоистичке тежње (репулсија) или привлачност и симпатичке тежње (атракција). То је разлог зашто се право показује као „један биолошком природом човековом и особеном структуром специфичнога строја квалификовани облик појава једног закона који влада и целим осталим космосом“.³⁸¹ И даље, деловањем тог универзалног закона, успоставља се равнотежа у космосу и људском друштву. И као „што се цела зграда васионе држи у равнотежи репулсијом и атракцијом, тако налазимо израз и отпочетак тога на сваком кораку у социјалном животу“, што значи да свака индивидуа располаже овлашћењима као „засебна биолошка јединка“, али и обавезама као члан одређене друштвене заједнице. Та овлашћења и обавезе, проистекли из „слободе“ и „нужности (везаности)“ чине „два основна елемента права“.³⁸² Право је, закључује Гершић, „један на биолошкој и социјалној природи човековој основан и ступњем интелектуалног и културног развића условљен ред једног људског и друштвеног круга у спољним односима његових чланова међу собом и међу стварима“.³⁸³ Поред реалног корена, тј. извора права, Гершић наводи још један, „психички или идеалан корен“, помоћу кога право постаје „једна специфично људска установа“. Говорећи да се у том корену налази објашњење зашто право постоји само у људским друштвима, а не (нпр.) у заједницама развијених примата, Гершић истиче да је разлог тај што је човек свесно биће обдарено духом и разумом. Дух и разум су ти који људско друштво јасно разликују од развијених животињских заједница. Они човека нагоне да заснива друштво као „разумом заснован ред“. Тај разумом заснован ред омогућава друштву да рационализује државу и право, чинећи их онаквим какви су му потребни. Све то, сматра Гершић, доводи до „пречишћавања и сређивања талоба (кристалисања резултата) индивидуалних правних свести“, чији се праизвор налази у „колективној друштвеној свести“. Из тога Гершић закључује да је „право талог колективног (укупног) душевног живота и целог једног друштвеног круга“, али и „културна појава и огледало свагдашњег умног и културног

380 *Id.*, 33.

381 *Id.*, 33–34.

382 *Id.*, 34–37.

383 *Id.*, 52.

стања једног друштва“.³⁸⁴ Затим Гершић допуњава своју дефиницију права и каже: „Право је онај прописани ред и правац, који једно извесно друштво поставља и остварује у погледу на понашање својих чланова према другима и према њему самоме, а тако исто и у погледу форме свог сопственог друштвеног или колективног делања. Такав се правац исказује у извесним апстрактним општим правилима, правним прописима или нормама“.³⁸⁵ Тиме је према Гершићу додирнут је последњи „фундамент“ за право и моралну свест човечанства, јер „цела формација или структура васионе, физиолошки однос свих тих космичких тела и индивидуа једне према другој... – све је то корен и последњи фундамент на коме се право и дужност, преступ и освета (испаштање), егоизам и моралност, оснивају“.³⁸⁶

Гершићево филозофско-правно схватање је очигледно настало и развило се у једном ширем онтолошком, холистичком оквиру који може да се назове космолошким. У њему је нарочито важна идеја да су све појаве одређене деловањем једног истог општег и вечног закона, који једнако влада у природи и друштву. Гершић то на сасвим јасан начин излаже као нико пре њега, доводећи помоћу сила привлачења и одбијања у везу вечни космички закон са два елемента права: правним овлашћењем и правном обавезом. Право је принцип реда. То је сасвим у складу са Гершићевом почетном идејом: „да ми видимо како се у социјалном животу понавља оно што налазимо у основним и главним цртама у целом космосу, и да у физиолошко-космичким системима добија свога израза у социјалном животу“.³⁸⁷ Разноврсне промене у правном животу народа никако нису игра случаја и самовоље. Те промене се заснивају на унутрашњој нужности изазваној деловањем универзалног закона репулсије и атракције.

Тај закон представља „црвену нит“ у свим приказаним холистичким предањима и учењима, само се користе други изрази. Али, истим законом се користи теорији хаоса, која проучава појаве на „микро“, „мезо“ и „макро“ плану и такође их смешта у један шири холистички оквир. Значајно је скренути пажњу и на Гершићев холистички усмерен и доследно изведен примењивачки поступак, јер „право није неки спољни агрегат случајно или конвенционално постављених позитивних прописа, него је оно

384 *Id.*, 45–46.

385 *Id.*, 112.

386 *Id.*, 37.

387 *Id.*, 52.

једна органски везана целина, која почива на извесним основним мислима и принципима, који кроз све поједине гране те целине пролазе и на којима се унутрашња једнина тих грана и огранака оснива³⁸⁸. Дакле, само право је једна холистичка целина, а такав је случај и са његовим деловима, начелима и основним идејама. Ти делови, начела и основне идеје, укључујући и право као целину, данас могу математички да се моделују и рачунарски испитују.

С ове временске удаљености посматрано, Глигорије Гершић представља изузетну личност научника без ученика и настављача, иако је његова мисао и данас модерна и плодносна.

Холистичком идејом су надахнута и правна учења других српских теоретичара и филозофа, као што је случај са правном теоријом *Ђорђа Тасића*. Као поборник вишедимензионалног и мултиметодског приступа истраживању права, Тасић је у свом учењу правио разлику између природних закона који владају природом и „специјалних закона, који нису истоветни са природним“³⁸⁹. То је разлог зашто његово холистички надахнуто и обојено правно схватање нема ону ширину као Гершићево. У Тасићевом учењу право представља динамичну појаву подложну сталним променама. Тасић исто тако указује на неопходност сарадње у друштвеним наукама. По њему, право је изразито друштвена појава која може да се разуме само ако се изучава у вези са целом оном атмосфером из које је поникло и којом је окружено, а то је друштво и психологија индивидуе са свим њеним моралним, естетским, економским и другим вредностима. Право обухвата „све облике у којима се изражава неки спољашњи ауторитет коме има да се покорава и коме се нормално покорава свака индивидуа“³⁹⁰. Иако несумњив, Тасићев холизам смештен је у најшире друштвене (а не космичке) оквире унутар којих се распростире право. Тасићев холизам је присутан и у оном делу његовог учења који се тиче односа државе и права. Када се проучава везаност права за државу, истиче Тасић, може се запитати да ли тај однос треба да се посматра само позитивистички, као равнотежа сила, или идеалистички, као чиста идејност која само морално обавезује. Сматрајући да је такво питање сувише оштро постављено, Тасић закључује да постоји укрштање социјалног и државног права. Из тог укрштања настаје модерно „тотално право“. Оно се налази

388 *Id.*, 5.

389 Ђ. Тасић, *Увод у правне науке*, Београд 1941, 6.

390 Ђ. Тасић, „Појам права“, у: *Ђорђе Тасић, Избор расправа и чланака из теорије права*, Београд 1984, 178.

између „реалности и идеалности“ и показује да „постоји јединствено друштвено правило владања, као компромис индивидуалног и колективног“. Таква подељеност чини да њихов творац у исто време буде правни реалиста и правни идеалиста. То важи и за самог Тасића. Он је „реалист када порекло права и државе види у друштву, а идеалист када њихову суштину и динамичност тражи у једном бергсоновском духовном и етичком фактору, у слободном људском духу који кроз идеале које себи поставља утиче на формирање друштвене стварности права“.³⁹¹ Упркос томе, нигде се у стварности индивидуално и колективно не појављују у чистом облику или стању. Целокупна правна стварност је холистичка. Она је сва „у прелазима и преливима... због чега су и границе права непрецизне и флуидне“.³⁹²

Оцењујући учинак Тасићевог учења, Божидар С. Марковић каже: „Тасић као визију има пред очима јединство света и сазнања о њему, јединство друштвене стварности, људске мисли и науке“ када ствара танану „пантеистичку визију света и људске мисли“.³⁹³ Када се правни феномен посматра „претежно историјски и социолошки, како то чини Тасић, онда нам све мора изгледати динамично и релативно. Правна реалност нам је тако непосредно представљена у својој сложености и кретању да се на крају осећамо као на броду без крме. Све је процес и непрекидно струјање од фактичког до правног који се једно с другим преплићу, стално лебдимо између социолошког факта и правне норме, тако да нам на крају измиче из руку оно што је чисто правничко. Спасли смо се крутог догматизма, али смо истовремено остали и без чврстог тла под ногама. У присуству тако огољене стварности правни проблем остаје пред нама и даље као један велики оквир који Тасић испуњава својим отвореним идеализмом који се отео како од затворености материјалнога тако и од опасне угодности последњих циљева. На тај начин и Тасићев лични идеализам се утапа у један велики научни реализам у којем има места за све историјске стварности и идеологије будућности, реализам који је остао способан да прими у себе све богатство животне динамике и да притом ништа не искључи, што је вероватно тачка изнад које се у друштвеној науци не може ићи“.³⁹⁴ Показује се да такав Тасићев „пантеистички“ или још боље „социјални правни холизам“

391 Б. С. Марковић, 328.

392 *Ibid.*, 320.

393 Б. С. Марковић, *О њраведном њраву*, Нови Сад 1993, 329.

394 *Id.*, 327.

представља драгоцену подлогу за даље продубљено изучавање холстичких веза између и унутар друштва, државе и права.

И трећи познати српски правник *Радомир Лукић*, у књизи *Систем филозофије љрава*, своје правно учење смешта у оквире ширег филозофског учења о свету и праву. Према Лукићу, „мора се признати да свет постоји“, иако је то тешко доказати.³⁹⁵ Свет је истовремено идеалан и реалан. Он је и „реално коначан“, што значи да само у тим границама може да се одреди као „све што постоји, без обзира у ком облику постојања“.³⁹⁶ Међутим, питање је шта о свету уопште може да се сазна и рационално каже на мање-више убедљив начин. Та недоумица је нужна због чињенице да човек познаје само део света. Додатну недоумицу изазива питање како онда човек може да говори о свету као целини? Лукић и на то питање одговара: „Ово је могуће што се, полазећи од целине сазнатог, може покушати да се то сазнање продужи на оно што још није сазнато, постављајући претпоставке о томе“.³⁹⁷

После разматрања могућности говора о постојању света, Лукић одређује појам света. По њему, ако је свет све што постоји, онда он чини „једно јединство, он је *Једно*, целина, без обзира што се састоји из више делова, чинилаца елемената, који се онда међу собом нужно и разликују. Они морају бити тако тесно повезани да чине јединство, Једно“.³⁹⁸ И за њих, као и за њихове везе, важе законитости по којима тече „целокупно дешавање света“. Поред закона одржања света, постоје закони узрочности и слободе, привлачења и одбијања, (не)равнотеже, (не)реда и (бес)поретка, (не)склада и развоја света.³⁹⁹ Свет је строго потчињен тим главним законима који му омогућавају опстанак. Да њих нема, хаос би поништио космос, тј. свет. Срећом, истиче Лукић, хаос није свет. Хаос се чак тешко може сматрати делом света. Он је нешто „супротно свету, антисвет, противсвет“. Хаос је и „безуман“. Ту нема никаквих закона, изузев да је непостојање закона – закон хаоса. То значи да сам хаос не може да постоји, али да космос може.⁴⁰⁰ Свет се и назива космосом зато што је уређен, тј. подложен законитостима. Те законитости, наставља Лукић, састоје се у чињеници да је „целокупно постојање света и свих

395 Р. Лукић, *Систем филозофије љрава*, 54.

396 *Ibid.*, 63.

397 *Id.*

398 *Id.*, 64.

399 *Id.*, 167–180.

400 *Id.*, 209.

његових дешавања тачно одређено како у свом настанку тако и у трајању и да се зато могу, бар начелно, ако не и у сваком датом случају, предвидети“. Без тих законитости и њиховог познавања човек не би могао да опстане, „јер не би могао ништа предвидети нити предузети било какву радњу, пошто не би могао знати какве ће последице изазвати“.401 Истим идејама прожет је и онај део Лукићевог учења у коме се говори о суштини човека. Човек је као јединство супротности „врхунско слободно и стваралачко биће“.402 Али, човекова слобода је ограничена и релативна, што је случај и са његовим стваралаштвом. Због тога између човекове слободе и стваралаштва нужно долази до сукоба. Тај сукоб се у крајњој линији решава нормама. Али, ни норме нису ништа друго до израз човекове ограничене слободе и стваралаштва. И оне су производ деловања истог јединства супротности. Зато не могу да буду савршене, јер није могуће да несавршени творац доноси савршене норме.403

Када се упореде, може се запазити како је у Лукићевом учењу холистичка идеја јасније истакнута него у Тасићевом, али је Тасићев приступ шири. Готово све Лукићеве главне идеје и поставке су мање-више холистичке. То важи и за његово правно схватање. Особеност тог схватања не састоји се у томе што је право повезано са чињеницама стварног друштвеног света или са светом идеја, нити у томе што појам права обухвата различите правне састојке, већ у томе што се свет реалног и идеалног спаја у правној норми која доминира над осталим правним састојцима.

Док је Тасић развијао своје учење у оквирима социјалног холизма, а Гершић читаво своје правно учење подредио носећој холистичкој идеји оличеној у његовој космолошкој визији света и права, Лукић је само своје главне идеје одредио холистички.

Холистичка идеја је присутна и у интегралној државно-правној теорији Стевана Врачара. Њену подлогу чини носећа поставка о органском јединству државе и права.404

Свим наведеним холистичким правним учењима и теоријама заједничко је да право смештају у један шири друштвени или најшири оквир који може да се назове космолошким. Такође, заједничка им је тврдња да законитости које владају у праву важе за

401 *Id.*, 165–166.

402 *Id.*, 153.

403 *Id.*

404 С. Врачар, *Преиспитивање правне методологије. Најновија државно-правна индустријализација*, 7–23.

друштво у целини или цео космос, тј. свет. Упркос томе, свима им недостају динамичност, процесуалност, концептуалност или операционалност за истраживање права у његовом „живом току“. Говорити о динамици права (као нпр. Гершић, Тасић и Лукић) и симулацијом испитивати динамику права – то нису исте ствари. На крају, свим холистичким учењима и теоријама заједничка је тврдња да људски дух првобитно, тј. „априорно“, доживљава стварност као целину. Али, човечји ум не доживљава само стварност света на целовит начин, већ и његов смисао и вредности. Човек и право доживљава као целину која располаже смислом и вредностима, као што су слобода, људско достојанство, савест, морална одговорност, спонтаност самоникле активности итд. Те вредности нису пуки збир, какав је случај са простим скупом елемената. Оне исто тако не могу друкчије ни да се објасне, изузев када се доведу у везу са другим појавама или њиховим састојцима. А то захтева незаменљиву вредност човекове личности, која је необјашњива само из искуствено датих чињеница помоћу којих се личност испољава и изражава. Уз то, у човеку, као и у његовим творевинама, стално је присутно нешто из трансцедентног света из кога потиче његова неугасива тежња за довођењем искуственог света у везу са вредностима. Таква тежња постоји у свим човековим акцијама које су подстакнуте одређеним вредностима и у свим његовим творевинама. То је случај и са правом као типично телеолошки замисљеном и вредносно постављеном творевином људског духа.

IV глава

ПРАВО КАО ХОЛИСТИЧКА ПОЈАВА

Захваљујући новим научним открићима у областима физике, генетике, биологије, информатичких технологија итд., све више се шири уверење о постојању сложене мреже прожетости и међузависности између најразличитијих појава које се све стапају у свет као „Врхунско Једно“ („Јаство“). То потврђује пример Јиргена Хабермаса, који је као сасвим зрео мислилац све отвореније испољавао сумњу према улози науке и филозофије у модерном добу. Једино што преостаје, сматрао је, то је предност коју науци и филозофији пружа један холистички приступ који омогућава сагледавање ствари (а тиме и проблема) у њиховом тоталитету (укупности, целовитости), иако такав приступ још није довео до настанка једне велике универзалне холистичке теорије.

Можда Хабермасова сумњичавост више није сасвим оправдана, барем када се ради о холистичком приступу за сагледавање проблема у њиховом тоталитету. Она је можда још мање оправдана када се ради о холистичким теоријама права које постоје иако нису универзалне. Како год, захваљујући деловању најразноврснијих спољашњих и унутрашњих веза права са светом, друштвом и државом или везама са њиховим посебним појавама, створена је читаво цивилизацијско здање права. Али, док истраживањем спољашњих веза права могу да се баве дисциплине које нису правне, унутрашњим везама могу да се баве само правне дисциплине.

Када се ради о *спољашњим холистичким везама*, може се приметити како већ само постојање света као реалне чињенице није исто са реалним чиниоцима који сачињавају свет. Ти чиниоци се у стварности испољавају као узроци, услови или околности који утичу на поредак државе и систем права. Узети у својој укупности, они сачињавају „спољашњи правни холизам“. Будући да сви утичу на државу и право, то се могу разврстати на непосредне

и посредне. Такво разврставање дозвољава да се направи још једна подела: на непосредни и посредни спољашњи холизам.

У *нейосредне* узроке, чињенице и околности који утичу на државну и правну организацију писци (као Карл фон Бејме /*Karl von Beume*/, век после Богишића) нарочито су убрајали друштвене сукобе, однос масе и елите, постојање различитих друштвених организација, положај појединаца у друштву и држави итд. Друштвени сукоби приказују државу као непотпуно хармоничну, однос масе и елите као хијерократски уређену, постојање различитих друштвених организација као мање-више плуралистичку, а положај појединца као демократску или аутократску творевину.⁴⁰⁵ И карактер датог друштва утиче на право и државу. Због тога је држава посебна друштвена организација која располаже монополом физичке силе, специјализованим органима и опсежним задацима, а право посебна друштвено институционализована и верификована творевина која има за циљ да обезбеди предвидивост у људским односима. На право и државу исто тако утичу политички чиниоци (политичке организације, странке итд.). Одлучујући о организацији државе, њеном политичком и правном карактеру и облику, ови политички субјекти се руководе одређеним циљевима. Они хоће да државно-правна организација оствари пре свих других њихове политичке и правне циљеве, због чега је подешавају тако да те њихове циљеве лакше оствари. Најважнији су обезбеђење политичке власти, макар и применом насиља, па тек затим усмеравање друштва у одређеном правцу доношењем најважнијих државних прописа, стварањем пожељне правне свести итд. Поред ових, држава и право имају друге задатке (да се обезбеди што економичније вршење власти приликом извођења државних радњи, да се власт врши са што мањом употребом државне принуде итд.).⁴⁰⁶

На право и државу такође утичу *йосредни* узроци, чиниоци и околности. У најважније спада природа, као основна средина у којој настаје и развија се држава. Природа првенствено утиче на људско друштво као целину, а преко њега на право и државу. Нарочито су важни географски положај и пространство државе, јер велике и мале државе нису исте. На право и државу утиче и становништво, а нарочито његова бројност и распоређеност на територији државе. Организација атинског полиса је морала да буде другачија од организације многољудне Римске империје. И

405 K. von Beume, *Savremene političke teorije*, Zagreb 1976, 277–286.

406 Р. Лукић, *Политичка теорија државе*, Београд 1979, 41–93.

природне особине, однос између полова, старосни састав, кретања и миграције утичу на облик државне и правне организације. Довољно је подсетити се истраживања Јована Цвијића о динарском, шумадијском и ерском варијетету српског народа.⁴⁰⁷ Исто тако, на право и државу утичу степен економског развоја, култура, националне, расне, верске и друге особености, историјски развој, традиција, обичаји, спољни утицаји, међународни положај, зависност од иностранства итд. Истовремено деловање свих наведених посредних узрока и чинилаца на државу и право није исто или одлучујуће, али може то да постане јер се њихов утицај не може доводити у питање. Сви они одређују облик државе и права, начин вршења власти и спровођења правних правила. Само, њихов утицај није постојан јер се они непрестано мењају. Најзад, право и држава имају своје релативно независно кретање које не зависи од поменутих посредних узрока, чинилаца или околности. Доказ је то што (нпр.) исти тип државе може да има различите правне облике или различити типови држава исти правни облик.

Када се ради о *унутрашњим холстичким везама*, може се приметити како између државе и права постоје везе које се готово аутоматски успостављају и испољавају у облику владавине права или правне државе. Држава не може да постоји без права и правила, али би право у облику друштвених правила могло да постоји без државе и њеног државног права. Одржавање само тих веза захтева испуњавање неких друштвених (стабилност, хомогеност, ред, мир, правна свест, правна идеологија, јавно мњење итд.),⁴⁰⁸ државно-организационих (демократија, легитимност, подела власти, функционална организација државног апарата, независно судство, уставност и законитост, уставна јемства људских и грађанских права, слобода привреде и привредних активности итд.) и правно-техничких услова и средстава (добра правна техника, језик, стил итд.). Узете у својој укупности, све те везе сачињавају тзв. „унутрашњи правни холизам“.⁴⁰⁹ Он се састоји у утицају државе на право и права на државу. Први државу приказује као средство за рационализовање права, а други право као средство за рационализовање државе. Такође, унутрашњи правни холизам се односи на везе и унутар саме државне организације, а нарочито њеног државног апарата, као и на везе унутар самог система права. Те везе унутар државе и права утврђене су начелима која одржавају читаву зграду државног и правног поретка.

407 Ј. Цвијић, *Из друштвених наука*, Београд 1965.

408 Вид. Р. Лукић, *Уставности и законитости у Југославији*, 68–74.

409 Р. Лукић, 74–90.

У теорији постоје различита схватања о томе на које све начине држава утиче на право. Њима се стварају представе било о тзв. „предрационалном“, било о тзв. „рационалном“ деловању државе на право. Те представе су често нејасне или недоречене, иако се односе на целокупан утицај и учинак државе на право.

У поретку предрационалног права готово да нема ни примисли да право може да се ствара изричито, тј. свесно и плански. Оно може само да се „открива“, „проналази у светим изворима“ или да се прима од „правних пророка“. Посебно обележје предрационалног права везано је за дискреционо поступање органа друштвених и државних власти, доношење правних одлука без ослонаца на чврста правна правила, употреба произвољних поступака ослоном на пророчиштва, бојје судове, ордалије итд. Згодан пример представља кадијско правосуђе, запамћено у српском искуству изреком: „кадија те тужи, кадија ти суди“, али и пресуђивање сталешких и патријархалних органа власти. Остаци тог предрационалног права, обликованог под утицајем државне власти, постоје и данас у неким англоамеричким установама *common law*-а, као што је случај са широким дискреционим овлашћењима и слободама којима и данас располажу судије када „тумаче“ право, примењују начело једнакости (*equity*) или када грађани-лаици као поротници учествују у раду правосудних или других сличних органа. Очигледно је да је некадашња ситуација у друштвима са тзв. „предрационалним“, древним или примитивним правом (нпр., у теократским, религиозним, патримонијалним и сталешким облицима државе), потпуно другачија од ситуације у савременим друштвима у којима држава на себе преузима главни терет правног регулисања и тиме постаје главни чинилац рационализације права.

Нешто јаснија и рационализованија представа „света права и државе“ створена је „идејама које су довеле до великих преокрета“, а ти преокрети су довели до промењеног схватања утицаја државе на право и рационализације у којој нема никакве „светости“. Такав рационализам државе створио је „рационално право“.

Према Максy Веберу, право је поредак са извесним специфичним јемствима која треба да обезбеде његово важење.⁴¹⁰ Сам процес рационализације права одвијао се у етапама: секуларизација, генерализација, уједначавање и типизација, систематизација, формализација, стандардизација, настанак истих или сличних

410 М. Вебер, *Привреда и друштво*, I, 18, 252–253, 264.

правних поступака, позитивизација и диференцијација. Крајњи резултат је настанак права у коме владају правна сигурност и једнакост. Рационализација права се додатно учвршћује рефлексивношћу и хабитуализацијом права.

Нешто другачије учење о утицају државе на право развијао је Емил Диркем (*Emile Durkheim*). Према њему, држава је у првом реду појава чији је задатак да организује и морализује друштво. Она морално регулише друштво упркос томе што располаже сувереном влашћу у „политичком друштву“. Ту противречност Диркем објашњава тако што истиче како држава поседује највишу моћ којом обликује друштво и уређује „друштвену средину“. Већ то, закључује Диркем, показује надмоћ државе у модерном друштву.⁴¹¹ Пропустио је да запази како је за такву надмоћ је довољна сила оружја, а не сила морала; да је организовање друштва нужно, а да његово морализовање није нужно.

Према још једном писцу, Никласу Луману, физичка сила, „нормативно очекивање и право представљају кључ за разумевање утицаја државе на право у наведеном смислу. Пре свега, физичка сила државе представља несумњив разлог за успостављање „нормативног очекивања... чије повећавање добија облик права“. С друге стране, „реаговање разочарањем“, када је изневерено очекивање, одвија се двојачко: тумачењем девијантног поступка и захтевом за применом санкције. Према Луману, да подсетимо, физичка сила је резултат реаговања државе због појединчевог „разочарања“. У раним фазама развоја постојања, право је морало у сваком новом случају да се потврђује демонстрацијом силе. Затим је сила временом централизована у облику државног монопола, а право у облику одлука, а не као пре – само силом као крајњим средством приморавања. То је пут којим се одвијао ток државне рационализације права. Луман говори и о рефлексивности права (као Вебер). Она се састоји из процедуралног и правно-моралног дела. Први има за циљ да одговори на питање према каквом се поступку стварају правне норме, а други какве правне норме уопште смеју да се створе. Овај други део истиче у први план проблематику природног права.⁴¹²

У српској правној теорији је нарочито Стеван Врачар наглашавао значај *деловања државе на право*, али и права на државу. То деловање је омогућило успостављање њиховог „органског јединства“

411 Вид. Е. Диркем, *О друштвеној њогели рада*, Београд 1975.

412 N. Luhman, *Rechtssoziologie*, I, Hamburg 1972, 99, 188.

у облику „државно-правног поретка“. Према Врачару, улога државе у рационализацији права је очигледна приликом „устостављања права“, „екстериторизације државне власти“ и „позитивизације права“. Када је реч о устостављању права, држава данас заузима „положај изворишта или центра права“. Екстериторизација државне власти, пак, односи се на утицај државне власти „на било који начин и у било ком облику изван саме државне организације“. Најзад, говорећи о позитивизацији права, Врачар је одређује као „укупност дејства државе на право усмереног на то да се право учини максимално ефикасним регулатором друштвених процеса“. Такво деловање државу јасно приказује као посебну и релативно независну творевину која одлучујуће утиче на право.⁴¹³

О утицају државе на право може да се говори још на један начин. Он се може одредити према главним врстама радњи које држава предузима према праву (примена и стварање права или предузимање организационо-техничких мера подстицања и заштите права). Ове последње се убрзано развијају и умножавају захваљујући коришћењу нових информатичких технологија чијом се применом у недоглед проширују државни задаци. На пример, држава се све више намеће и меша у старање о здрављу својих грађана, што уопште не би требало да буде њен посао: она је установа власти, а не здравствена установа. Може се очекивати у блиској будућности да ће технике сталног надзора и контроле грађана учинити да предузимање организационо-техничких мера информационог карактера и коришћење најразличитијих справа за праћење, надзор, манипулацију људима итд. од стране државних органа, њихових агенција и других организација или тела постати важније од самог стварања права.

Постоји и *утицај права на државу*. Састоји се у правном рационализовању државе. Иако тај утицај највећим делом није изворан, он је несумњив и може се назвати правним рационализовањем државе. Утицај који право има на државу и друштво (мање на државу а више на друштво) показује да је право најважнији регулатор односа у друштву. Има за циљ да у што већој мери организује целокупан друштвени живот, а нарочито да управља и усмерава најважније области друштвеног живота преко понашања субјеката права. Такав утицај права на државу чини да се држава у првом реду појављује као нормативна појава.⁴¹⁴ О том утицају

413 Вид. С. Врачар, *Социјална садржина функције државнојравној поретка*, 49–56.

414 Е. Диркем, 119–120, 122–123.

Стеван Врачар бележи: „изгледа основано претпоставити да је утицање права, с обзиром на специфичност његове природе, приближно дејству државе“.⁴¹⁵ Право утиче на правно оформљење државе, али се у исто време интериоризује у државој организацији и тако легализује државу. Врачар под „правним оформљењем државе“ подразумева подешавање облика државе у функционалном и структуралном смислу према постојећем праву; под „интериоризацијом права“ правно регулисање управљања како према друштву, тако и унутар саме државне организације; а под „легалитацијом државе“ начин ограничавања државне власти правом.⁴¹⁶

Како год, држава је тек захваљујући праву постала правна организација. Да нема права, држава би представљала обичну разобручену силу која би прво уништила друштво, а на крају и саму себе. Због тога је главни задатак права да рационализује државу, да је доведе у везу са прихваћеним друштвеним и правним вредностима, да њену делатност уреди, веже и подведе под правне норме, а тек затим да оправда државу. Наведени задаци утицали да се изгради право које се односи само на државну организацију (чисто државно право) и право које се односи на друштво и његове везе са државом (друштвено, аутономно право). Такође, целокупно право се састоји из два дела: „регулативног“ и „статутарног“ права. Првим се регулишу најважнији друштвени односи (место и понашање организација, група и појединаца), а статутарним место и делатност самих државних органа. То је разлог зашто је статутарно право интериоризовано у државну организацију у облику најважнијих државних правних аката (устав и закони). Али, статутарним правом се одређују и чисто државна начела организовања која чине да држава има изглед хијерархијски организације у којој су сви њени делови прецизно постављени, са прецизно одређеним делокругом рада сваког од њих. Статутарно право садржи и знатан број норми чија примена не може да се обезбеди принудом. Оно исто тако садржи и велики број чисто организационо-техничких норми, као и норми којима се прецизира положај државних органа, поступак стварања права и слично.⁴¹⁷ Може се закључити да се држава одређује помоћу статутарног права, а организује помоћу регулативног права.⁴¹⁸ Реченом треба додати да држава као правна организација располаже и

415 С. Врачар, 57.

416 *Ibid.*, 57-64.

417 Н. Nawiasky, *Allgemeine Staatslehre*, III, 1956, 10, 31, 111, 162, 265.

418 С. Врачар, 162.

својом правном личношћу, јер се појављује као субјект одређених овлашћења и обавеза. Као таква, она није проста чињеница (као што је тврдио Леон Диги), нити је само скуп правних норми (као што је тврдио Ханс Келзен).⁴¹⁹ Када би тако било, држава би се брзо претворила у „апсолутизам оних људи који располажу државном влашћу“.⁴²⁰

Захваљујући утицају права, држава располаже својим правним облицима. Они нису исти и поменути су. Савремени облик је правна држава, односно држава владавине права. Држава преко својих облика показује и квалитет своје власти, што такође спада у област унутрашњег холизма. Најпоузданији показатељи њеног квалитета су легитимност и законитост. Прва се одређује као „основ“ из кога „извире“, на коме се „заснива“ или „оправдава“ власт носилаца јавних функција. Друга, законитост, одређује се као правило или скуп правила о томе како ће државна власт да се врши. И ту настају бројне, често замршене везе између легитимности и легалности. Ипак, једно је сигурно: некад је законитост извођена из легитимности, док је у демократијама тај однос преокренут – легитимност се изводи из законитости.⁴²¹ То значи да власт ни данас није легитимна само зато што почива на сили, јер и таква тиранија може да буде законита са становишта изопаченог права (нпр., Хитлерови расни Нирнбершки закони из 1935. године, закони о обавезној вакцинацији грађана у све већем броју држава против САРС-а или КОВИД-а 19, закони о ограничавању изласка, кретања и путовања итд., све с циљем да се узурпирају природне и уставне људске слободе и права грађана). Обрнуто, власт је легитимна зато што је исправна и тежи постизању добра, барем за већину чланова заједнице. Да се легитимност не сме изводити из силе већ из права, као и да се нарочито не сме изводити из изопаченог права, показује Радбрухово разликовање „законског неправа“ од „надзаконског права“. Као некад Аурелије Августин, који је устврдио да неправедни закони уопште нису закони а да су државе у којима не влада право само велике банде разбојника, или, Тома Аквински, по коме у тиранијама постоји само „изопаченост закона“ (*legis corruption*), тако је и Радбрух истицао да „законско неправо“ не може да буде

419 Вид. Л. Диги, *Преображаји јавној људској праву*, Београд 1929, 282–284; Х. Келзен, *Општа теорија права и државе*, 179.

420 С. Врачар, 59–60. Вид. С. Јовановић, *О држави. Основи једне људске теорије*, 89–103.

421 Вид. Х. Келзен, *Шта је правда*, Београд 1998.

основ законитости и да тада основ позитивног права постаје „надзаконско право“.⁴²²

Треба скренути пажњу и на чињеницу да када је једном рационализована, држава није то заувек, јер се упоредо са променама у друштву мења облик утицаја права на државу. Наиме, између права и државе мора да постоји *склад*. А он може да буде угрожен. Прва ситуација је карактеристична за нормална друштва, а друга за друштва која то нису. У нормалним и стабилним друштвима утицај права на државу и државе на право је равномеран иако у стварности једнакост права и државе никад није потпуна. У ствари, равнотежа између правног и државног изгледа пре као резултат споразума у коме се право спонтано исправља из „државних разлога“, а држава ограничава из „правних разлога“. Једноставно, не може се „пристајати уз право, а да се не пристаје и уз државу“. Вероватно је то главни разлог зашто право жели да створи или одржи у „актуелној егзистенцији“ државу и друштво. Али, постоје ситуације у којима се постоји *несклад*, када се право и држава сукобљавају. До сукоба долази или зато што право подупире или оспорава изопачену државу, или зато што држава подупире или оспорава изопачено право. Може се утврдити још нешто: као што савремена држава жели да се неограничено шири, тако и право жели исто, да се неограничено шири. Оно „тежи да се шири све више, све снажније чувајући свој идентитет, тј. све снажније тежећи да се очува. Једном речи, Право тежи ка апсолутном Праву универзалне и хомогене Државе.“⁴²³ За остварење тог циља данас се здушно на макијавелистички начин залажу заговорници и промотери стварања глобалне државне организације са истим таквим правом.

Најзад, унутрашње холитичке везе се односе на све могуће *везе између делова или основних састојака државе или права*, а не само на везе између државе и права. Те везе се одржавају успостављањем и коришћењем одговарајућих *начела* за организовање државно-правног поретка. Под њима се подразумевају две ствари: или „правилности и нужности извесног структурирања друштва“ или „основне руководне идеје учесника у вршењу делатности повезивања или било које друге акције“.⁴²⁴ Могу се поделити на основна и општа или на посебна и изведена, на држав-

422 Г. Радбрух, „Законско неправо и надзаконско право“, у: *Филозофија права*, 287–289 (*ibid.*, 94–101, 230–238).

423 А. Кожев, *Феноменологија права*, Београд 1984, 189, 192–197.

424 С. Врачар, 271.

на, правна и мешовита или на статичка и динамичка начела.⁴²⁵ Помоћу њих се уноси неопходна системност у састав права и рад државних органа.⁴²⁶ У важна начела државне и правне организације спадају начело хијерархије, начело центрo-периферне повезаности, начело координације, начело кооперације, начело корелације и начело комплементарности. Најважније је начело хијерархије. Захваљујући начелима, између државних органа и делова система права се успостављају вертикалне, дијагоналне и хоризонталне везе, што је карактеристично управо за унутрашњи правни холизам. Тиме се добија јединствена, рационално повезана и организована целина државно-правног поретка.

Унутрашњи правни холизам карактеристичан је и за *велике светске сисџеме љрава*. Они показују како су велики културни народи, који су се смењивали на историјској позорници или су истовремено један поред другог постојали и развијали се, различито одговарали на питање о пореклу и природи права.

У основним цртама приказане постојеће и могуће холистичке везе између природе, друштва, државе и права, суштински су дескриптивне и статичке. Ти недостаци потврђују тачност запажања Јиргена Хабермаса и објашњавају зашто још није дошло до настанка једне велике универзалне холистичке теорије. Али, те холистичке везе је данас могуће испитивати динамички. То значи да је стварне холистичке везе између природе, друштва, државе и права могуће проблемски испитивати у виртуелном рачунарском свету, и све то како би се боље упознало њихово међудејство у стварном свету. Таква могућност барем једним делом отлања Хабермасову оправдану сумњичавост.

Те везе могу да се „покрену“ тек када се саставе правни модели који се испитују рачунарском симулацијом. Тада „холизам оживљава“ у том виртуелном свету. Он је важан зато што је погодан за стицање нових сазнања о истраживаним појавама без произвођења могућих последица у стварном свету. Али, управо тај нови рачунарски свет данас у све већој мери производи конкретне последице у ономе што се сматра стварним светом (дигитални новац може да се замени за прави /металне или папирне апоене/ и обратно; може да се купује у виртуелном а продаје или користи у стварном свету; може да се оснује Морган Чејс, прва банка у

425 Вид. „L'autorité et la hiérarchie“, *Annales de l'Institut international de sociologie*, XV, Paris, 1928.

426 С. Врачар, „Тезе о правном систему Југославије“, у: Зборник радова *О љравном сисџему СФРЈ*, Београд 1979, 7.

виртуелном метаверзуму итд.). То значи да се упоредо са стварним светом по први пут успоставља нови, алтернативни пут или приступ виртуелном свету. Његово постојање показује да људска бића више неће бити само физички субјекти у стварном свету, већ и аватари, *alter ego* физичких бића у том новонастајућем рачунарском виртуелном (мета)свету.⁴²⁷ То важи и за разне врсте правних лица као аватара својих стварних парњака. Такве промене захтевају постављање нових правних, етичких, социјалних, економских, естетских, па чак и религијских питања на која тек треба да се одговори. Дакле, о холизму може да се говори на још један, сасвим посебан начин имајући у виду стварне везе права и државе са њиховим виртуелним парњацима. Та могућност производи једну неочекивану последицу: да виртуелни модели права, државе или њихових делова могу да утичу на обликовање својих реалних парњака.

Укупност тих виртуелних модела и веза сачињава *виртуелни холизам*, који указује на могући нови пут развоја права и правне науке. До сада су се све теорије бавиле стварним светом. Можда је време да почну да се баве истраживањем новог виртуелног света и његовим холистичким односима повезаности са стварним светом.

* * *

Наговештене могућности за динамичко истраживање веза између два света са неколико примера из области права и државе показују да је могуће холистички испитивати све стварне и замишљене појаве по „жељи срца свога“ (Вилем Флусер). Лепо је када по први пут на тај начин може да се завири иза хоризонта догађања. Још је лепше када не мора да се посеже за нагађањем, предсказивањем, пророковањем итд. Исту ту мисао, само лепше, изразио је Иља Пригожин у свом раду о теорији трансформација који му је донео Нобелову награду: „Ми се налазимо у врло узбудљивом тренутку историје, можда на прекретници... Наука доказује реалност дубоке културне визије“. Та визија се састоји у поновном афирмисању схватања које су имали рани платоничари, песници и филозофи у каснијим вековима, речју сви који имају дубок и изоштрен увид у чињеницу да је природа свесни ентитет унутар отвореног, креативног универзума.

427 Вид. D. Mitrović, „Virtual Reality and Virtual Subjects of Law“, *Journal on Legal and Economic Issues of Central Europe*, Vol. 3, No. 1, London 2012, pp. 2–8.

Закључак

ПУТ ПРАВА

Шта је пут права? Колико право уопште има путева? И да ли су ти путеви у ствари путање права које на различите начине воде ка истом, једном, једино могућем путу права?

На ова и друга слична питања може се одговорити на различите начине који у крајњем зависе од тога шта се подразумева под светом и правом. Па ипак, већ сам наслов књиге јасно наговештава основни приступ, који није статички, већ динамички и холистички.

Изгледа да је холизам – чији се значајни мисаони склопови на сасвим јасан и уобличен начин сусрећу у првобитним представама људи или у њиховим најстаријим сачуваним митовима, космогонијама, теогонијама, или, пак, у филозофији, религији, моралу, уметности и правној науци управо она посебно драгоценна и проверена концепцијска подлога и оквир, онај истовремено и стари и нови пут за ваљано сагледавање и објашњавање света и права који је одувек заокупљао машту научника и правника. Захваљујући таквом приступу створен је читав један холистички свет права који, у споју са теоријом хаоса и правном теоријом, може да се на нов начин открива и тумачи.

То није случајно, јер хаос као нов метод за рад у науци и концепцијски оквир, појмове реда и нереди приказује као изразито универзалне, динамичке и холистичке појмове који се односе на „целину процеса и структуре“, тј. као епистемолошке појмове који треба да продубе наше научно схватање свепрожетости света и да открију блиску везу између микросвета и макросвета. Уосталом, „како то да радије мислимо о стварима него о процесима у том апсолутном току? То је зато што затварамо очи за сукцесивне догађаје. То је један вештачки став који у самом току промене прави исечке и назива их стварима... Када будемо знали истину ствари, схватићемо колико нам је апсурдно да обожавамо изоловане производе непрекидног низа преображавања као да су вечни и стварни. Живот није никаква ствар или стање ствари, већ је једно

непрекидно кретање или промена“. Дакле, на питање шта је пут права, може се одговорити: *што је њуи живои љрава*.

Иако важан, то није једини могући одговор на постављено питање, јер је живо право само једно од теоријски безбројних могућих права. Због тога се нешто прецизније може одговорити: *што је њуи јединои остиваренои живои љрава*.

Ипак, ни тај одговор није сасвим задовољавајући, јер се права мењају према месту, времену, начинима понашања, обичајима и законима. Уз то, остварено живо право може да буде сасвим насилничко, а да формално не престане да буде право, као што може да буде налик на божанску правду када је зачињено правдом и милосрђем. Таква променљивост захтева додатно прецизирање. У том настојању може да се успе тек када се пронађе оно што је постојано у том једином оствареном живом праву. Ту постојаност права оличава његов „тао“, тј. пут ваљаног, исправног права. Због тога „Они који следе природни поредак плове токовима таоа“. То дакле није било какав пут, већ само *њуи живои, остиваренои, исправнои љрава*.

Најзад, право не постоји само као реална и идеална, већ и као посебна виртуелна појава. Право као виртуелна појава, која у себи на посебан начин спаја реално са идеалним преобличавајући их у том виртуелном свету, такође може математички да се моделује и рачунарски испитује у светлу теорије хаоса и правне теорије. Такав приступ праву у сасвим другачијем светлу приказује нека стална питања на која још није дат, нити ће изгледа икад бити дат ваљан одговор: шта је стварност, шта је свет уопште, шта је човек (посебно *шелематски, виртуелни човек* Жака Бодријара /*Jean Baudrillard*/), какво је човеково место у стварности и свету, докле свет и човек као његов део могу да се развијају, да ли виртуелна стварност људску вољу ослобађа или заробљава итд. Очигледно, суштина није у коначности таквих одговора који су недостижни, већ у њиховој корисности. Па ипак, одговори да је стварност конкретност, да законитости представљају суму статистичких сажетака случајности који теже ка све већој апроксимацији, да је истина степен вероватноће, да је свет „таквост“ која пулсира и развија се све док споља више ништа не може да прими и други слични одговори, иако не морају да се прихвате као истинити, свакако јесу интересантни одговори и покушаји да се из другачије перспективе сагледају и објасне проблеми који од памтивека заокупљају људску радозналост.

Додатак

НОВИ ПУТ ПРАВА

Од хаоса до теорије хаоса, од првобитне представе света као нереда до научног изучавања нереда, преваљен је дуг пут. Тај пут и даље подразумева отвореност духа и научну смелост која повезује митолошке представе света са филозофским и научним тумачењима појава у свету на један сасвим посебан начин који се заснива на стварању модела и коришћењу рачунарске симулације. Ти драгоцени покушаји и добијени одговори, поткрепљени рачунарским могућностима које откривају информатичке технологије у снажном залету, наговештавају *моћући нови њући њрава*. То више није само „тао“ права, није пут истинског, једино могућег права, већ *њући свих моћућих њрава*. То је нов пут којим се на мултидисциплинаран начин истражује њраво као динамичка њојава са најзначајнијим моћућим њоследицама за њењову акњуелну ењзисњенцију. Захваљујући том новом путу, уместо питања „Шта нас чека у будућности?“, први пут може да се постави питање „Шта можемо да учинимо у будућности?“ и да се на то питање добије поуздан одговор.

АБСТРАКТИ

УВОД ОД ХАОСА ДО ТЕОРИЈЕ ХАОСА

Појам хаоса. Свет као хаос. Објашњења о настанку света. Космогонијска и теогонијска објашњења. Кинеска, египатска, келтска, грчка, римска космогонија и космогонијске приповести других народа. Хришћанско учење о настанку света. Символика хаоса. Хаос у књижевности и савременој филозофској и научној анализи.

ПРВИ ДЕО ПОЈАМ ТЕОРИЈЕ ХАОСА

I глава НАСТАНАК И РАЗВОЈ ТЕОРИЈЕ ХАОСА

Претпоставке за настанак теорије хаоса. Пионири теорије хаоса. Наследници и настављачи теорије хаоса. Примена теорије хаоса у науци. Савремен научни развој теорије хаоса.

II глава ШТА ЈЕ ТЕОРИЈА ХАОСА

Првобитни појам теорије хаоса. Теорија хаоса и теорија вероватноће. Детерминистичка теорија хаоса. Недетерминистичка теорија хаоса. Атомистички појам теорије хаоса.

III глава ОБЕЛЕЖЈА И ЗНАЧАЈ ТЕОРИЈА ХАОСА

Методолошки апарат теоретичара хаоса. Применљивост, предвидивост и проверљивост теорије хаоса. Нова терминологија теоретичара хаоса. Интердисциплинарност и интегративност теорије хаоса. Место теорије хаоса.

IV глава
ТЕОРИЈА ХАОСА СПРАМ СРОДНИХ ТЕОРИЈА

Теорија хаоса и теорија надметања (Game Theory). Теорија надметања и теорија катастрофе (Theory of Catastrophe). Теорија катастрофе и теорија хаоса.

ДРУГИ ДЕО
ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕОРИЈА

I глава
ПОЈМОВНИК ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА

Филозофска заснованост теорије хаоса. Хаос и (бес)поредак. Лудвиг Витгенштајн и Карл Попер: две актуелне расправе о хаосу и теорија хаоса. 'Свет 3' и рачунарски алтернативни или виртуелни свет. Основни филозофски појмови у интерпретацији теоретичара хаоса.

II глава
ИЗВЕСНОСТ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА,
ФИЛОЗОФА И ПРАВНИХ ТЕОРЕТИЧАРА

Извесност као мера вероватноће. Степеновање вероватноће и извесности. Сигурност и немогућност. Одређивање извесности као мере вероватноће. Конвенционални филозофски појам извесности. Извесност у интерпретацији Лудвига Витгенштајна. Приказ филозофског појма извесности у друштвеним наукама. Извесност у правној филозофији и теорији.

III глава
ИЗВЕСНОСТ И ПРАВО

Извесност као заједнички појам теорије хаоса, филозофије и правне теорије. Извесност у филозофији права и правној теорији. Извесност и људска свест (субјективна извесност): онтогенетска и филогенетска учења. Извесност у морфолошкој анализи свести. Извесност и очекивање. Извесност води ка регулативи и организацији (објективизирана извесност). Квантитативна и квалитативна извесност: предвидивост и поузданост у праву. Извесност претходи праву и прожима га. Порекло онтолошког захтева за извесношћу. Друштвена страна извесности. Извесност захтева нормативност. Извесност, неизвесност и правна сигурност.

IV глава
ПРАВО И ЗАКОНИТОСТ КАО ИЗВЕСНОСТ

Улога извесности у праву и механизам очекивања: очекивање, разочарање и правно санкционисање. Право као свесно и плански створен систем извесности. Регулативна и нормативна улога права. Критеријуми и

обележја правног регулисања. Границе правног регулисања. Рационализација и правно регулисање. Рефлексивност права, чисто правне вредности и правна процедура. Хабитуализација права. Трајност права и променљивост права. Филозофски, социолошки (политички) и нормативан појам начела законитости. Правни облици државе и границе начела законитости. Законитост као захтев за сагласношћу са законом.

ТРЕЋИ ДЕО ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕХНИКА

І глава МОГУЋНОСТИ ЗА ПРИМЕНУ ТЕОРИЈЕ ХАОСА У ПРАВНОЈ ТЕХНИЦИ

Могућности и границе за примену теорије хаоса у правној техници. Хаос подразумева постојање реда и сам омогућава настанак реда из нереда. И у самом хаосу лежи посебна врста реда. Хаос као шанса: креативна улога хаоса. Практичан циљ теорије хаоса у правној техници: стварање, испитивање и примена права. Стварање права и техничке правне вредности. Испитивање права: састављање правних модела и њихова рачунарска виртуелна симулација. Кибернетика, правна кибернетика и њене главне врсте. Примена права: класични и кибернетски методи у праву.

ІІ глава ПРАВНО МОДЕЛОВАЊЕ И СРЕДСТВА ТЕОРЕТИЧАРА ХАОСА

Појам и врсте средстава теоретичара хаоса. Правно-кибернетска модалистика. Модел права. 'Јединица анализе'. Сазнајно-логички и стварни проблеми правног моделовања: индукција, аналогија, ентропија, случај и повратна спрега. Технички и математички методи теоретичара хаоса: бифуркација и Фајгенбаумови 'магични' бројеви у праву, атрактори и фрактали, 'Окамово сечиво', фазни прелаз и спонтана самоорганизација у рачунарском испитивању правног модела. Операционализовање математички формализованог правног модела: утврђивање променљивих, прикупљање података и њихово архивирање, састављање модела и испитивање карактеристичних веза.

ІІІ глава ПРИМЕНА ТЕОРИЈЕ ХАОСА У ПРАВУ КАО ДЕТЕРМИНИСАНОМ И НЕДЕТЕРМИНИСАНОМ СИСТЕМУ

Постоји ли детерминизам: да ли су детерминистички системи предвидиви, а недетерминистички непредвидиви? Хаос постоји у свим системима. Почетни (иницијални) услови и 'ефекат лептира'. Да ли је могућа рачунарска симулација хаотичних система? Поперов 'свет 3' и рачу-

нарска симулација. Поступак рачунарске симулације. Непосредна примена теорије хаоса у правној техници. Право као детерминисан систем. Право као недетерминисан систем. Рачунарска симулација у праву и правној техници.

IV глава ПРАВО КАО ВИРТУЕЛНА ПОЈАВА, РАЧУНАРСКА ПРАВНА СТВАРНОСТ И ЊЕНА ПРИМЕНА

Рачунарска симулација као парадигматски заокрет ка новој синтези утире нов пут истраживању права. Рачунарска симулација као нов сазнајни метод представља средство за изучавање проблема, за продирање у њихову суштину и за откривање начела. Хаос као метод за рад у правној науци и као њен концепцијски оквир. Веза виртуелног света и рачунарског виртуелног света. Фракталне слике модела појма права Радомира Лукића и Стевана Врачара. Ред и неред као холистички појмови. Да ли је виртуелни свет стваран као и прави свет: да ли је значење исто што и бивствовање? Рачунарска симулација као нумеричка техника за стварање синтетичких реалистичких слика. Моћ рачунарске симулације: могућности и опасности. Рачунарска симулација у праву као средство за стварање и испитивање виртуелног света права. Нове сазнајне и практичне могућности за примену рачунарске симулације у правним наукама. Примери могуће рачунарске симулације у праву.

ЧЕТВРТИ ДЕО ХОЛИСТИЧКА ПАРАДИГМА ПРАВА

I глава ТЕОРИЈА ХАОСА И ПРАВНА ТЕОРИЈА У СВЕТЛУ СТАРИХ И НОВИХ ПАРАДИГМАТСКИХ УЧЕЊА

Спој теорије хаоса и правне теорије смешта ове две теорије у шире епистемолошке и хеуристичке оквире парадигматског карактера. Антропичка парадигма или теорија хаоса и правна теорија у светлу антропичког космолошког начела. Шта је теорија антропичког космолошког начела. Слабо и јако антропичко начело. Однос теорије антропичког космолошког начела и традиционалних антрополошких учења. Веза са теоријом хаоса и правном теоријом. Телеолошка парадигма или теорија хаоса и правна теорија у светлу теорије морфогенетских поља. Аристотелово учење о узроцима промене. Механицистичка парадигма. Шта је теорија морфогенетских поља. Веза са теоријом хаоса и правном теоријом. Холографска парадигма или теорија хаоса и правна теорија у светлу посматрача и његовог разумевања света. Шта је холограмска парадигма. Веза са теоријом хаоса и правном теоријом. Заједничко у овим парадигмама, теорији хаоса и правној теорији.

II глава

ХОЛИЗАМ КАО ПОДЛОГА И КОНЦЕПЦИЈСКИ ОКВИР

Ред и неред су холистички појмови. Шта је холизам. Онтолошки, процесуални и орагански холизам. Паралелизам науке и мистике. Холизам у египатској космогонији, источњачким учењима, филозофији и науци. Холизам у психологији, уметности, моралу и религији. Холистичко-хеуристички проблем посматрача или епистемологија са субјектом сазнања. Ко уопште може да буде посматрач у праву и у чему се састоји његова улога? Идеја о посматрачевом учешћу и његовој улози. Имплицитни и експлицитни поредак у свету и праву. Холистичка претпоставка о постојању више светова. Концепција свега у слици вечног враћања Хорха Луис Борхеса, Дејвида Хјума и Фридриха Ничеа. Завршно разматрање о целини. Холистички свет права.

III глава

ХОЛИСТИЧКА ПРАВНА ТЕОРИЈА

Учење о целини или холистички свет права у правној филозофији и теорији. Тзв. примитивни холизам (Клод Леви-Брил). Тзв. модерни холизам (Талес, Хераклит, Лајбниц, Спиноза, Дриш). Холистички идеализам (Кант, Шелинг, Хегел, новохегелијанци). Холизам историјске правне школе. Биолошки холизам у тзв. органским теоријама о праву и држави (Краузе, Спенсер, Гирке, Шефел, Блунчли). Социолошко-солидаристичка варијанта холизма у учењу Леона Дигија. Вредни примери у српској филозофији и теорији права. Холистичка космолошка правна теорија Глигорија Гершића. Холизам у правној теорији Ђорђа Тасића, Радомира Лукића и Стевана Врачара. Холистичко устројство права.

IV глава

ПРАВО КАО ХОЛИСТИЧКА ПОЈАВА

Правни холизам – Богишићево упутство. Спољашњи (шири и ужи, непосредни и посредни) правни холизам или повезаност права и државе са стварним светом. Узроци, услови и средства помоћу којих се остварује веза света и права. Унутрашњи (шири и ужи) правни холизам или повезаност између права и државе и унутар њих. Чиниоци, услови и средства за повезивање права и државе. Државна рационализација права. Правна рационализација државе. Повезаност унутар права и државе – системност као синоним за унутрашњи правни холизам у ужем смислу и за начела државно-правне организације. Холизам у кинеском, индијско-браманском, јеврејском и мухамеданском праву. Развој европског права и правне науке. Европско континентално и англосаксонско право. Виртуелни холизам или однос државе и права као појава стварног и виртуелног света.

ЛИТЕРАТУРА

- ABEL, P.: „Structural Balance in Dynamics Structures“, *Sociology*, No. 2–3, September 1968.
- АВРАМОВИЋ, С.: *Ойшїџа љравна исїорија. Сїџари и средњџи век*, „АИЗ Досије“, Београд 1999.
- АВРАМОВИЋ, С.: „Пример примене квантитативних метода у правној историји“, *Анали Правној факултетеџа у Беоџраду*, 2–3/1989.
- АЈНШТАЈН, А.: *Моја теорија*, Београд 1992.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А.: *Общая теория права*, I–II, Москва 1981.
- ALLOT, A.: *The Limits of Law*, London 1980.
- ANDERSON, T. W.: *An Untroduction to Multivariate Statistical Analysis*, „Wiley“, New York 1958.
- АНЗУЛОВИЋ, Ж.: „Кибнетика у праву“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, sv. VIII, 1971.
- АНТИЋ, О.: „Неке могућности примене компјутера у праву“, *Анали Правној факултетеџа у Беоџраду*, 2–3/1989.
- АНДЖИЋ, Р.: „Opšti principi modelovanja ekonomskih sistema“, *Economic Analysis and Worker’s Menagement*, No I, Vol. XVI, 1982.
- АРАНЂЕЛОВИЋ, Д.: *Принципи државној уређења у скорој љрошлосїи и садашњосїи*, Београд 1935.
- АРИСТОТЕЛ: *Полиїика*, Београд 1960.
- АРИСТОТЕЛ: *Метїафизика*, Београд 1960.
- ASHVAGHOSHA, *The Awakening of Faith*, Chicago 1900.
- BAKER, H.: „The image of man“, *Harper*, New York 1947.
- БАРΟΥ, Ц. и ТИПЛЕР, Ф.: „Антрополошки космолошки принцип“, *Кулїуре Исїока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- BARROW, J. D. and TIPLER, F. J.: „L homme et la cosmos“, *Imago Radio-France*, Paris 1984.
- BARTALANFFY, L. von.: *General System Theory*, New York 1968.
- БАСТА, Д.: *Преображаји идеје љрава. Један век љравне филозофије на Правном факултетеџу у Беоџраду (1841–1941)*, Београд 1991.

- BAYES, Th.: „An Essay Toward Solving a Problem in the Doctrine of Causes“, *Phil. Trans. Royal Soc.*, Vol. 53, facsimile reprint, New York 1964.
- BEVAN, J. M.: *Introduction in Statistics*, in: *Book of Job*, Chapter 37, Verse 7, London 1968.
- БЕЛИЋ, М. Р.: „Детерминистички хаос“, СФН, Год. III, бр. 3, Београд 1990.
- BENNETT, Ch.: „On the nature and origin of complexity in discrete, homogeneous, locally-acting system“, *Foundations of Physics*, No 16, 1986.
- BERGE, P., POMEAU, Y., VIDAL, C.: *L'ordre dans le chaos*, „Hermann“, 1984. Исто: *Order Within Chaos*, Ed. J. „Wiley & Sons“, New York 1984.
- BERTOCCI, P.: *The cosmological arguments*, „D. R. Burnill“, New York 1951.
- БЕУМЕ, К. von: *Savremene političke teorije*, Zagreb 1976.
- БИБЛИЈА или СВЕТО ПИСМО старија и новија завјешта, у преводу Ђуре Даничића и Вука Стефановића Караџића, „Британско и инострано библијско друштво“, Београд 1993.
- БИЈЕЛИЋ, З.: „Иза реда и нереда“, *Културе Истиока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- БОМ, Д., ШЕЛДРЕЈК, Р. и сарадници, „Да ли је значење бивствовање“, *Културе Истиока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- ВОНМ, Д.: *Wholeness and the Implicate Order*, „Routledge Kegan Paul“, London 1980.
- БОМ, Д.: *Узрочност и случајност у савременој физици*, „Нолит“, Београд 1979.
- БОРХЕС, Х. Л.: *Вавилонска библиотеке*, на немачком у: *Сабрана дела*, св. 3/1, приповетке 1935–1944, Минхен 1981.
- БОШЛАР, Г.: *Нови научни дух*, „Изд. кућа Зорана Стојановића“, Сремски Карловци – Нови Сад, 1991.
- ВАЈТХЕД, А. Н.: *Наука и модеран свей*, Београд 1976.
- ВЕБЕР, М.: *Привреда и друштво*, I-II, Београд 1976.
- VEYN, J.: *The Logic of Chance*, London 1956.
- ВИВАЛДИ, Ф.: „Експеримент с математиком“, *Трећи програма*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- ВИНЕР, Н.: *Кибернетика и друштво*, „Нолит“, Београд 1964.
- VISKOVIĆ, N.: *Država i pravo*, Zagreb 1995.
- VISKOVIĆ, N.: *Pojam prava*, „Logos“, Split 1980.
- ВИТГЕНШТАЈН, Л.: *О извесности*, „Братство-јединство“, Нови Сад 1988.
- ВИТГЕНШТАЈН, Л.: *Филозофска исцртаживања*, „Нолит“, Београд 1980.
- ВИТГЕНШТАЈН, Л.: *Tractatus logico-philosophicus*, Сарајево 1960.
- VICO, G.: *Načela nove znanosti*, Zagreb 1982.
- ВРАЧАР, С.: *Преисцртаживање јравне методологије. Најовештаји државно-јравној индустријализма*, „Научна књига“, Београд 1994.

- ВРАЧАР, С.: *Социјална садржина функције државнојравној йорейка*, Београд 1965.
- ВРАЧАР, С.: „Резултати и перспективе ‘Теорије надметања’ (Game Theory) у области политичких наука“, *Архив за йравне и друшйивене науке*, књ. LXXVII, Београд 1962.
- ВРАЧАР, С.: „Три основна принципа државне организације“, *Анали Правној факултйейта у Београду*, бр. 3–4, 1960.
- ВУЧИЋ, Р.: „О појму целине“, *Бојословље*, св. I, год. II (XVII), Београд 1958.
- ГАВРИЛОВ, О. А.: *Математические методы и модели в социально-правовом исследовании*, Москва, 1980.
- ГАЈ, *Инстйийуције*, Београд 1982.
- ГАМС, А.: *Друшйивене норме. Појава, настйанак и значај*, „Савремена администрација“, Београд 1990.
- ГАСПАРИ, М.: „Холизам, сврховитост и склад: повратак смислу у природи?“, *Култйуре Истйока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- ГЕОМЕТРИЈА ХАОСА, приредио М. Тирић, „Галаксија“, бр. 222, Београд, октобар 1990.
- ГЕРШИЋ, Г.: *Енциклоједија йрава*, предавање, Београд – Ниш, (1902) 1995.
- GIERER, A.: *Die Physik das Leben und Seele*, Munich & Zurich 1985.
- GIERKE, O.: *Deutsches Privatrecht*, Berlin 1895.
- GLEICK, J.: *Making a New Science*, London 1987.
- GLEICK, J.: *Chaos*, „Penguin Books“, New York 1987.
- ГРЕВС, Р.: *Грчки мййови*, „Нолит“, Београд 1987.
- GREEN, P. E.: *Mathematical Tools for Applied Multivariate Analysis*, „Academic Press“, New York 1976.
- GUETZKOW, H.: „A Use of Simulation in the Study of Inter-Nation Relations“, *Behavioral Science*, 4:3, July 1959.
- GUCKENHEIMER, J., HOLMES, P.: *Nolinear Oscillation, Dynamicsal Systems and Bifurcations of Vector Fields*, „Springer Verlag“, New York 1983.
- DAVIES, P.: *Accidental universe*, „Cambridge Un. Press“, 1982.
- ДАРВИН, Ч.: *Посйанак врстйа*, Београд 1985.
- ДЕЈВИС, П.: „Хаос ослобађа универзум“, *Трећй йројрам*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- ДЕЈВИС, П.: „Хаос и спонтана самоорганизација“, *Култйуре Истйока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- ДЕКАРТ, Р.: *Реч о мейоду доброј вођења свој ума и истйраживања истйине у наукама и Пракййична и јасна йравила руковођења духом у истйраживању истйине*, Београд 1952.
- ДЕЛ ВЕКИО, Ћ.: *Право, йравда, држава*, Београд 1999.

- DEMING, W. E.: *Sample Design in Business Research*, „Wiley“, New York 1960.
- DERRIDA, B., GERVOIS A., POMEAU, Y.: „Universal Metric Properties of Bifurcations and Endomorphisms“, *J. Phys. Math. Gen.*, No 12 (269), 1979.
- DIMAND, M.-A. and R.: *The History of Game Theory. From the Beginnings to 1945*, Vol. I, „Routledge“, London 1996.
- ДИРКЕМ. Е.: *О грушиївеној њодели рада*, „Просвета“, Београд 1974.
- DIXON, W. J. (Ed.) *BMD: Biomedical Computer Programs*, „Un. of Cal. Press, Berkley“, 1973.
- DIXON, W. J. & MASSEY F. J.: *Introduction in Statistical Analysis*, „McGraw-Hill“, New York 1969.
- ДОРФЛЕС, Ђ.: *Похвала дисхармонији*, „Светови“, Нови Сад 1991.
- DRAPER, N. R. & Smith, H.: *Applied Regression Analysis*, „Wiley“, New York 1981.
- DRIESCH, H.: *Das Ganze und die Summe*, Leipzig 1921.
- DREYFUS, H. L.: *Шта рачунари не моју*, „Полит“, Београд 1997.
- DUGUIT, .: *Преображаји јавној љрава*, Београд 1929.
- DUGUIT, L.: *L Etat, le droit objectif et la loi positive*, 1901.
- DYSON, F.: „Characterizing irregularity“, *Science*, May 12, 1978.
- ЂУРИЋ, М.: *Идеја љриродној љрава код љрчких софистиа. Из историје античке филозофије*, Београд 1996.
- EARL, L.: *Hierarchy and Hieratics – Employment Form*, Vol. 2, New York 1947.
- EGGLESTON, R.: *Evidence, Proof and Probability*, „Veinenfeld and Nicolson“, London 1983.
- EDWARDS, A. L.: *Multiple Regression Analysis of Variance and Covariance*, „W. H. Freeman“, San Francisco 1979.
- ENTRÉVES, A. P. đ.: *The Notion of the State*, Oxford 1967.
- ECKMANN, J. P., RUELLE D.: „Ergodic Theory of Chaos and Strange Attractors“, *Review Mod. Phys.*, No 57 (617), 1985.
- ЖИВАНОВИЋ, Т.: *Систем синтетичке филозофије љрава*, „Српска академија наука и уметности“, Београд, I-III, 1921, 1951 и 1959.
- ZEEMAN, E. C.: *Catastrophe Theory*, „Scientific America“, 1971.
- ZINNES, D.: „Contemporary Research of International Research. Perspective and critical Appraisal“, *The Free Press, New York and Collier Macmillan Publisher*, London 1976.
- ИЛИЋ, М.: *Логичке основе љеорије вероваїноће*, Београд 1962.
- JAMES, G.: „Relevancy, Probability and the Law“, *California Law Review*, No 29, 1941.
- JANET, P.: *Final causes*, „Clark“, Edinburgh 1878.
- JASPERS, K.: *Die Idee der Universität*, Berlin 1932.
- JEFFREYS, H.: *Theory of Probability*, Oxford 1948.

- ЈОВАНОВИЋ, С.: *О држави. Основи једне њравне теорије*, Београд 1922.
- ЈОВИЧИЋ, М.: *Закон и законитост*, Београд 1977.
- JONES, E. A. Jr.: *Law and Electronics – The Challenge of a New Era*, Albany-San Francisco-New York 1962.
- ЈОСИЋ, Р. А.: „Проблем постанка живота на земљи. Богословско-апологетска скица“, *Зборник Православној бојословској факултету*, св. III, Београд 1954.
- ЈОСИЋ, Р. А.: „Егзегеза ‘шестоднева’ – библијске космогоније и теогоније“, *Зборник Православној бојословској факултету*, св. I, Београд 1950.
- ЈУ-ЛАН, Ф.: *Историја кинеске филозофије*, „Нолит“, Београд 1992.
- КАНТ, И.: *Метафизика њдоређа*, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1968.
- КАНТ, И.: *Критика чистој ума*, „Просвета“, Београд 1958.
- КАПРА, Ф.: *Тао физике. Истичивање њаралела између савремене физике и истичњачкој мистицизма*, „Опус“, Београд 1989.
- КАУФМАН, А.: *Право и разумевање њрава*, Београд –Ваљево 1998.
- КАУЕ, D.: *Probability Theory meets ‘Res Ipsa Loquitur’*, *Michigan Law Review*, No. 77, 1989.
- КЕЛЗЕН, Х.: *Ојшња теорија њрава и државе*, Београд 1998.
- КЕЛЗЕН, Х.: *Чиста теорија њрава*, Београд 1998.
- КЕЛЗЕН, Х.: *Шња је њравда*, Београд 1998.
- KENDALL, M.: *Multivariate Analysis*, „Hafner“, New York 1980.
- КЕЕТОН, G. W.: *The Elementary Principles of Jurisprudence*, London 1961.
- KEYNES, J. M.: *A Treatise of Probability*, London 1957.
- КОЖЕВ, А.: *Феноменологија њрава*, Београд 1984.
- KRABBE, H.: *Die Lehre der Rechtsphilosophie*, Berlin 1928.
- KRUEGER, F.: *Zür Philosophie und Psychologie der Ganzheit*, Berlin – Heilderberg 1953.
- КУРЕПА, Ђ.: *Виша алгебра*, „Завод за издавање уџбеника“, Београд 1964.
- КУРЕПА, Ђ.: „Математички модели у природним и друштвеним наукама“, *Дијалектика*, бр. 6, Београд 1996.
- KUHN, Th.: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962.
- LAPLACE, P.-S.: *A Philosophical Essay on Probabilities*, 1814, New York 1951.
- LÈVY-BRUHL, Cl.: *Primitivni mentalitet*, Zagreb 1954.
- LEONTIEFF, V. – DUTCHIN, F.: *The Future Impact of Automation on Workers*, „Oxford Un. Press“, New York 1986.
- ЛИВИЈЕ, Т.: *Историја Рима од оснивања града*, Београд 1991.
- ЛИЛИЋ, С.: *Правна информатика*, Београд 1991.
- LINDLEY, D. V.: „Probabilities and the Law“, in: *Utility, Probability and Human Decision Making*, „Dordrecht and Boston“, 1975.

- ЛЕМ, С.: *Summa technologiae*, „Нолит“, Београд 1977.
- ЛЕРНЕР, А. Ј.: *Принципи кибернетике*, Београд 1975.
- LESLIE, J.: *Scientific explanation on understanding: essays on reasoning and rationality in science*, Lanham 1983.
- ЛОВ НА ЧУДНОГ АТРАКТОРА, „Галаксија“, бр. 195, Београд, јул 1988.
- LOVENJOY, O. A.: *The Great Chain of Being: a study in the history of an idea*, „Harvard Un. Press“, Cambridge 1935.
- ЛОЗАНО, М.: „Правна кибернетика – генеза и структура једне дисциплине“, *Сирани њравни живои*, бр. 73, Београд 1971.
- ЛОК, Ц.: *Две расправе о влади*, I-II, Београд 1979.
- ЛУКИЋ, Р.: *Систем филозофије њрава*, „Научна књига“, Београд 1992.
- ЛУКИЋ, Р.: *Увод у њраво*, Београд 1978.
- ЛУКИЋ, Р.: *Методологија њрава*, „Српска академија наука и уметности“, Београд 1977.
- ЛУКИЋ, Р.: *Уставиности и законийности у Јуославији*, „ЦП ПФ у Београду“, Београд 1966.
- LUHMANN, N.: *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main 1984.
- LUHMANN, N.: *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*, Zagreb 1981.
- LUHMANN, N.: *Rechtssoziologie*, Band 1–2, Hamburg 1972.
- МАКИЈАВЕЛИ, Н.: *Влагалац*, Београд 1964.
- МАНДЕЛБРО, Б.: „Фрактали – геометрија природе“, *Трећи њрограм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- MANN, S.: „Chaos Theory and Strategic Thought“, *Parameters*, U. S. Army War College Quaterly, Vol. XXII, autumn 1992.
- МАРЕЈ, К.: „Да ли је Сунчев систем стабилан?“, *Трећи њрограм*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- МАРКОВИЋ, Б. С.: *О њраведном њраву*, „Visio mundi academic press“, Нови Сад 1994.
- МАРКОВИЋ, М.: *Филозофија Хераклија Мрачној*, Београд 1983.
- МАРКОВИЋ, М.: *Филозофски основи науке*, Београд 1981.
- МАРКОВИЋ, М.: *Кибернетика и системи*, Београд 1970.
- MARCH, J. G. and SIMON, H. A.: *Les organisations*, Paris 1969.
- MARCHAL, J.: *Law and Psychology in Conflict*, Indianapolis 1966.
- MELLOR, D. H.: *The Matter of Chance*, Cambridge 1971.
- MIZES, R. von: *Wercheinlichkeit, Statistik und Vehrheit*, Wien 1951.
- МИТРОВИЋ, Драган.: *Начело законийности – њојам, садржина, облици*, „ЦП ПФБ“, Београд 1996.
- МИТРОВИЋ, Д., СТАНОЈЕВИЋ, Љ.: *Теорија хаоса и њравна теорија. Моделовање и рачунарска симулација у њраву*, „Службени лист СРЈ“, Београд 1996.

- ПОЛГОРОДНИК, Н. П.: *Применение математической логики и теории графов в исследовании экономических информации*, Киев 1972.
- POLŠEK, D.: „Koliko ima svjetova? Poper i treći svijet“, *Filozofska istraživanja*, br. 38–39, God. X, Zagreb 1990.
- POTTER, R. van: *Bioethics. Bridge to the Future*, „Prentice-Hall Biological Science Series“, Carl P. Svanson, Engelwood Cliffs, New Jersey, 1971.
- ПОПЕР, К.: *Трајање без краја. Интелектуална аутобиографија*, Нолић, Београд 1991.
- ПОПЕР, К.: „Епистемологија без субјекта (са)знања“, *Гледишта*, преводи, бр. 7–8, Београд 1986.
- POPPIER, K.: *The Logic of Scientific Discovery*, 1977.
- ПОПОВИЋ, В. Д.: „Појам Бога код Аристотела“, *Зборник Православној богословској факултету*, св. II, Београд 1951.
- ПОПОВИЋ, Д.: „Анализа пореске инциденце у примењеним моделима опште привредне равнотеже“, *Анали Правној факултету у Београду*, бр. 2–3, 1989.
- ПОЧЕЦИ ИНДИЈСКЕ МИСЛИ, приредила Рада Иванковић, „Нолит“, Београд 1992.
- PRIBRAM, K.: *Languages of the Brain*, „Engelwood Cliffs“, 1971.
- PRIGOGINE, I. and STENGERS, I.: *Order out Chaos*, „Bantam Books“, New York 1984.
- PUSIĆ, E.: *Društvena regulacija*, Zagreb 1989.
- РАДБРУХ, Г.: *Филозофија права*, Београд 1980 (1999).
- RADHAKRISHNAN, S.: *Indian Philosophy*, „Allen & Unwin“, London 1961.
- RADCLIFFE and CROSS: *English Legal System*, London 1977.
- RAO, C. R.: *Advanced Statistical Methods in Biometric Research*, „Wiley“, New York 1952.
- РАП, П.: „Живот је хаос“, *Галаксија*, Београд, јануар 1990.
- РАСЕЛ, Џ. Б.: *Принцијаме. Радикално зло и моћ добра у историји*, „Понт“, Београд 1995.
- REICHENBACH, H.: *The Rise of Scientific Philosophy*, „Un. of California Press“, Berkeley 1968.
- RICHARDSON, L. F.: *Arms and Security Statistics of Deadly Quarrels*, „Bookwood Press“, Pittsburgh 1960.
- РОЛС, Џ.: *Теорија правде*, Београд – Подгорица 1998.
- РОРТИ, Р.: *Филозофија и оледало природе*, „Веселин Маслеша“, Сарајево 1988.
- ROSS, A.: *On Law and Justice*, London 1958.
- RUSSELL B., *History of Western Philosophy*, London 1947.
- РУСО; Ж.-Ж.: *Друштвени уговор*, Београд 1959.

- СВЕТ ИЗА ОГЛЕДАЛА, приредио Александар Петровић, *Галаксија*, Београд, бр. 193, мај 1988.
- СИМИЋ, М.: „Енциклопедија права Глигорија Гиге Гершића“, у: *Глигорије Гершић, Енциклопедија права*, „Градина“, Ниш 1995.
- SIMON, H.: „The Architecture of Complexity, *General Systems*, Vol. 10, 1965.
- СКОТ, С.: „Хаос у хемији“, Трећи програм, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- SNEDECOR, G. W. & COCHRAN, W. G.: *Statistical Methods*, „Iowa State Un. Press“, 1967.
- СПЕКТОРСКИ, Е.: *Историја социјалне филозофије*, Београд – Подгорица 1997.
- SPENCER, H.: *Justice*, 1891.
- СТАНОЈЕВИЋ, Љ.: „Да ли је могућа рачунарска симулација у праву?“, *Анали Правној факултету у Београду*“ бр. 5, 1994.
- СТАНОЈЕВИЋ, Љ.: „Теорија катастрофе и међународни односи“, *Анали Правној факултету у Београду*, бр. 2–3, 1989.
- STEVENS, P. S.: *Patterns in Nature*, „Little Brown“, Boston 1974.
- СТОЈАНОВИЋ, Р.: „Кибернетика и организација политичког система“, *Анали Правној факултету у Београду*, бр. 2–3, 1989.
- SUZUKI, D. T.: *Studies in the Lankavatara Sutra*, London 1952.
- SHELDRAKE, R.: *The Presence of the Past*, „Fontana–Collins“, London 1988.
- SCHLSKY, H.: *Die Soziologen und das Recht*, Oplanden 1985.
- SCHEFFLER, M.: *Die Grundlagen der Wissenschaft*, 1889.
- SCHRODT, P. A.: „A Mathematical Model of the Persistence of Conflict“, *International Interactions*, Vo. 8, No. 4, 1981.
- SCHUSTER, H. G.: *Deterministic Chaos*, „Physik Verlag“, Weinheim 1988.
- ТАДИЋ, Љ.: *Filozofija prava*, Zagreb 1983 (Београд 1994).
- ТАНАСИЈЕВИЋ, М.: *Етнотипска књија живих. Анијев ивирус*, „Опус“, Београд 1996.
- TAPPER, C.: *Computers and the Law*, London 1983–1984.
- ТАРАНОВСКИ, Ф.: *Енциклопедија права*, Београд 1923.
- ТАСИЋ, Ђ.: *Расправе из филозофије и теорије права – преводи са страних језика*, Београд 1992.
- ТАСИЋ, Ђ.: *Избор расправа и чланака из теорије права*, Београд 1984.
- ТАСИЋ, Ђ.: *Увод у правне науке*, Београд 1933.
- TAUBES, G.: *The Body Chaotic*, „Discover“, Feb. 1989.
- TENNANT, F. R.: *Philosophical theology*, „Cambridge Un. Press“, 1976.
- ТОМОВИЋ, Р.: *Генеза кибернетике*, Београд 1966.
- THOMÉ, R.: *Stabilité, Structurele et Morphogenese*, „Institut des Hantes Etudes Scientifique at Bures-sur-Yvette“, 1972.

- THOMPSON, A. W d: *On Growth and Form*, „Cambridge Un. Press“, 1942.
- ТУРЗА, К.: „Изазов хаоса“, *Трећи програма*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- FARMER, J. D.: „Chaotic Attractors of an Infinite-Dimensional Dynamical System“, *Physica*, 4D, No 366, 1982.
- FEIGENBAUM, M.: „Загонетка хаоса“, *Прејед*, прештампаано са дозволом „The New York Times Company“, Београд 1984.
- FEIGENBAUM, M.: *Universal Behaviour in Nonlinear Systems*, „Los Alamos Science“, Summer 1980.
- FELLER, W.: *An Introduction to Probability Theory and its Applications*, Vol. I, „Wiley“, New York 1968.
- ФИВЕГ, Т.: *Тојика и јурисјуденција*, „Нолит“, Београд 1987.
- FILOZOFIJSKI RJEČNIK, Zagreb 1965.
- FISHER, R. A.: *Statistical Methods for Research Workers*, „Hafner“, New York 1973.
- ФЛУСЕР, В.: „Кашика стварања из супе хаоса“, *Трећи програма*, св. I, бр. 84, Београд, зима 1990.
- FORD, J.: „How random is coin toss“, у: *Physics Today*, април 1968.
- FULLER, L.: *The Morality of Law*, „New Haven and London“, 1964.
- FUCHS, H.: *Systemtheorie und Organisation*, Weisbaden 1973.
- HABERMAS, J.: *Theorie des kommunikativen Handels*, Bd. II, Frankfurt am Main 1981.
- ХАОС У СУНЧЕВОМ СИСТЕМУ, приредио А. Русин, „Галаксија“, бр.222, Београд 1990.
- HART, H.: *The Concept of Law*, Oxford 1960.
- HARRIS, J. W.: *Legal Philosophies, Morality of Law and the Rule of Law*, Oxford, 1980.
- HARMAN, H. H.: *Modern Factor Analysis*, „Un. of Chicago Press“, 1976.
- HACKING, I.: *Emergence of Probability*, Cambridge 1975.
- HAYEK, F. A.: *Law, Legislation and Liberty*, Chicago 1979.
- HAYEK, F. A.: *The Constitution of Liberty*, 1976.
- ХЕГЕЛ, Г. В. Ф.: *Правни и политички системи*, Београд 1981.
- HEIDEGGER, M.: *Bitak i vrijeme*, Zagreb 1985.
- HEISENBERG, W.: *Физика и метафизика*, „Нолит“, Београд 1989.
- HEISENBERG, W.: *Physics and Philosophy*, London 1963.
- HELD, D.: *Modeli demokratije*, Zagreb 1990.
- HENKE, W.: *Recht und Staat*, Tübingen 1988.
- ХОБС, Т.: *Левијатан*, Београд 1960.
- ХОГБЕН, Л.: *Стварање материјале*, „Вук Караџић“, Београд 1965.
- HOEL, P. G. & JESSEN, R. J.: *Basic Statistics for Business and Economics*, „Wiley“, New York 1977.

- HOEL, P. G.: *Introduction to Mathematical Statistics*, „Wiley“, New York 1971.
- HUME, D.: *Dialoge iber natürliche Religion*, Hamburg 1980.
- CARTER, B.: *Confrontation of cosmological theories with observation*, „M. S. Longair“, Dordrecht 1974.
- CAPEK, M.: *The Philosophical Impact of Contemporary Physics*, Princeton 1961.
- CASTI, J. A. and SWAIN, H.: *Catastrophe Theory and Urban Processes*, „Institute for Applied Systems Analysis“, Luxemburg 1978.
- COOLEY, W.W. & LOHNES, P. R.: *Multivariate Data Analysis*, „Wiley“, New York 1971.
- CONANT, R. C.: „Laws of Information which Govern Systems“, IEEE Transactions on Systems, *Man and Cybernetics*, Vol. SMC 6, No. 4, April 1976.
- THE CONSTANTS OF NATURE, „W. H. Mc Crea & M. J. Rees“, Royal Society of London, 1983.
- CORCORAN, E.: „Desequilibrium“, *Scientific America*, Dec. 1988.
- COSMOLOGICAL ARGUMENTS, New York 1951.
- COHEN, J. L.: „The Probable and Provable“, *y: On the Psychology of Production: Whose in the Fellacy?*, Cognition, 7. Oxford 1979.
- COCHRAN, W. G. & COX, G. M.: *Experimental Designs*, New York, 1957.
- CROCE, B.: *Filosofia della pratica-economica*, 1932.
- CRUTCHFIELD, J.: „Space-tame Dynamics in video feedback“, *Physica*, 1 OD, 1984.
- CHAN, W. T.: *A Source Book in Chinese Philosophy*, Princeton 1963.
- CHEVALIER, J, GHEEBRANT, A.: *Rječnik simbola*, Zagreb 1983.
- ШЕЛДРЕЈК, Р.: „Повратак живој биологији“, *Култура Истока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- ШЕЛДРЕЈК, Руперт: „Метафизика морфогенетских поља“, разговор са Р. Шелдрейком, *Култура Истока*, бр. 27, Год. VIII, Београд, јануар-март 1991.
- WEBSTER'S NEW UNIVERSAL DICTIONARY OF ENGLISH LANGUAGE, New York 1977.
- WEIZSACKER, C. F. von: *Jedinstvo u prirode*, „Веселин Маслеша“ и „Логос“, Сарајево 1988.
- WILKS, S. S.: *Mathematical Statistics*, „Wiley“, New York 1962.
- WINER, B. J.: *Statistical Principles in Experimental Design*, „McGraw-Hill“, New York 1971.
- WRIGHT, G. H. von: *An Essay in Deontic logic and the General Theory of Action*, Amsterdam 1968.
- WRIGHT, L.: *Teleological explanations*, „Un. of California Press“, Berkeley 1976.
- WHITEHEAD, A. N.: *Process and Reality*, „Macmillan Co.“, New York 1978.

Conclusion

THE PATH OF LAW

Theory of chaos is a quite young and modern discipline aimed at studying and explaining irregular behaviour, i.e., discovering order in disorder. Moreover, theory of chaos is suspicious of firmly established belief and scientific assumption that order alone rules the world. However, theory of chaos does not reject order due to disorder, but studies order in its inherent way by means of special, basically, mathematical methods and computing techniques which request philosophical and theoretical justification. Such goal of the theory of chaos can be easily recognized in law, because in law as well, along with regular behaviour and process, also exist notably irregular behaviour and irregular processes. This is why law is a particularly befitting phenomenon and a system both for studying and for application of theory of chaos.

Theory of chaos denotes establishment of a different view of the world and different methodological apparatus, as well as an increasingly wider application of the already achieved results in new and entirely different scientific fields, rendering possible studying of social and legal phenomena in a quite distinctive way and with completely new possibilities. Theory of chaos is thus shown as a *universal general theory of complex dynamical systems*, which is equally successful in pointing both to the general orderedness of phenomena and systems, behaving randomly and chaotically on a local plan and at general disorderedness and chaoticity of phenomena and systems, displaying orderedness and regularity on a local plan, i.e., as a modern theory initiating in a radical way re-examination of the existing knowledge of phenomena and their law-governing principles and connecting in a new way organization with chance, purposiveness with spontaneity, order with chaos. In the very foundation of this new approach there stands: *world is a perpetual instability.*

Owing to the appropriate index f terms available to the theory of chaos and to the theoreticians of chaos, carrying out of their research

work and presenting of the obtained results is possible. Index of terms means the existence of appropriate terminology on which theoreticians of chaos explicitly or implicitly count. Index of terms should include, conform and systematically present old and new meanings as more or less accomplished corpus of knowledge available to the theory of chaos. Its existence shows that theoreticians of chaos have a need to be philosophers as much as philosophers in a way have a need to be theoreticians of chaos. Theory of chaos is thus provided with a strong potential while philosophy is given a possibility to resolve its traditional problems by means of an unconventional approach.

In conventional terminology of philosophers, the word *world* denotes everything that exists, the over-all existence, no matter how the world has come into being and no matter how we explain its origin. In the terminology and in the index of terms of theoreticians of chaos, *world* represents *a statistical case of chaos*, while *natural and social law-governing principles* represent *the sum of statistical condensations of chances with the proclivity toward an ever increasing approximation*. Also, theoreticians of chaos do not use terms *actuality* and *reality*, which denote either entirety of everything there is or entirety of all things. Instead, they use the term *concreteness*, although they are aware, epistemologically viewed, that it also represents just another unreachable value like *verity* in lieu of which they use the term *probability*. This is why numerous theoreticians claim that *discussion about verity* should be replaced with *discussion about degrees of veracity, degrees of rational belief* or *degrees of probability*. In other words, *verity* is an unattainable bordering value on whose other end lies *falsehood*, out of which ensues that discussion about verity should be replaced with discussion about number, probability and weight of the used arguments. Consequently, the main governing principle of a researcher must be fitness for carrying out work rather than veracity of the obtained statements, which in the long run belong to our referential system. This, of course, applies to any theory which should strive toward an ever increasing approximation. As a result, Copernican theory is not closer to the truth – it is only more fit for work. This should equally apply to social and legal theories, in which fitness for work and research should also constitute the main governing principle.

In the index of terms of theoreticians of chaos, a special place is dedicated to the *concept of certainty* by means of which it is possible to connect theory of chaos with social and legal philosophy and theory, opening thus new epistemological and practical possibilities for research work. Namely, certainty as a measure of probability (*degree of*

rational belief) can be expressed by a number which lies between extreme degrees of probability: security (*secure rational belief, knowledge*) and impossibility (*complete rational implausibility, ignorance*), which is a characteristic regular state of law. In other words, certainty denotes the state of every system in between the conceived extremes which can be adequately mathematically expressed. This new reliability in philosophy has become notably evident since the possibility of autonomous mathematical thinking about the world had become strongly affirmed. Behind such possibility stands a belief that universal laws can be mathematically determined and *certainty is, consequently, a mathematically verified measure for determination of the degree of probability, predictability and reliability* in all natural, social, spiritual and artificial phenomena and systems in which along with regular exist irregular processes as well. This holds especially true for *law*, which is also an *incompletely harmonious system*, particularly suitable for research work in the light of theory of chaos.

Owing to that fact, concepts of law, principles of legality and state can be determined in a somewhat different way. Namely, *law is a spontaneously or consciously and deliberately created system of certainty which should provide for predictability in behaviour of subjects of law and reliability in functioning of institutions*, while the *principle of legality is a rule or a set of rules dealing with the way in which law is to be exercised*. *State*, on the other hand, on which law relies, is consequently the *main stabilizer and regulator of the accumulated controversies, which should eliminate insecurity and neutralize uncertainty*.

Bringing into connection of theory of chaos with theory of law by means of the concept of certainty found in both theories, opens new practical possibilities for the application of theory of chaos in legal techniques.

The possibility for application of the theory of chaos in law is fully expressed only when it is understood that chaos is not one and the same as instability and that chaos implies existence of organization and order. Moreover, chaos alone enables emergence of order and system where they are non-existent. Chaos therefore does not mean only a disruption of a phenomenon, a system or an organization, but also the establishment of a system-organization through randomness (spontaneity) and disorder.

It is not order alone that originates from chaos. Within chaos itself also lies a special type of order, because it has been shown that unpredictability, chaoticity, spontaneity and instability have certain universal characteristics that can be mathematically represented by *attractors*

and *fractals*. This needs special emphasizing, because attractors of fractal composition in chaotic systems show that order and symmetry exist in disorder as well. Consequently, *fractal is the measure of orderedness of chaos*. In this self-organizing way chaos alone arranges itself from within by establishing fractal forms as a distinctive way of orderedness.

The possibility of chaos to cause emergence of order and alone generates order within itself, which can be mathematically expressed, shows chaos also as a chance for creating new out of old. Owing to this, chaos also has its own creative power. It originates from spontaneity which provides chaos with power to create order by itself. This creative power of chaos enables philosophers and scientists to understand more easily and to explain better the over-all complexity and versatility of social regulation which is so strongly present in law, even when it looks like arbitrariness and spontaneity. If the *blind force of chance* is excluded, this impression represents the result of the effect of chaos showing law as a *globally stable*, as well as a *locally unstable system* what law is in fact. Yet, this system rests on simple principles, because vast complexity of phenomena does not request complicated fundamental principles. In other words, practical goal of chaos is aimed at discerning a shorter path, idea or thought in a complex system which will reliably lead us further on.

Practical application of the theory of chaos understands availability and application of appropriate distinctive means used by theoreticians of chaos. Means applied by theoreticians of chaos include not only the appropriate theoretical and technical methods used for construction of models, but also the proper utilization of computers as basic tools of theoreticians of chaos and computing of the constructed models. It puts on the agenda an issue of radical research and re-examination of law in which probability replaces verity, and certainty takes the place of security. That practical goal may be achieved by examining law as a determined and as an undetermined system.

Even when law has been established as a determined system, conventional application of computing techniques must be distinguished from its creative application. Law in the mentioned sense represents a determined system when, for instance, we establish it as a series of rules which exist in the form of legal norms in various legal acts. However, law is an undetermined system when it is exercised, because only a part of what has been prescribed is actually applied. Of course, these are not the only examples of that kind in law. In both mentioned examples, briefly referring to how the law may look like as a determined and an undetermined system, theory of chaos and theory of law are

confronted with the problem of dualism within the same phenomena, which in view of the application of theory of chaos in law, requests a selective methodological approach which separates legal creativity problems from law application problems. This is why the apparatus and methodology of theoreticians of chaos should be adapted to the apparatus and methodology used by jurists themselves when creating and applying law. However, whether it is a question of creation or application of law or of methods of theoreticians of chaos or legal methods, as well as whether it is a question of establishing law as a determined or an undetermined system, a valid research of law cannot be carried out in the mentioned sense without construction of legal models and computing.

If the theory of chaos is a new conceptual framework, computing in law may be conceived and determined as a method used for examination of a model of some theory, law, part of law, laws or some other legal acts, as well as for perceiving and studying of consequences which in reality may indeed arise by application of such models.

Application of the computing process itself may be described as follows. The *data* which are transformed into *algorithms* are being first studied. Out of algorithms is created *software* which is thereafter put into the computer „prepared“ for that purpose. It is thus possible to obtain an appropriate *legal model* on the monitor which is to be examined in accordance with relevant law-governing principles and facts that exist in real, true world, while *letting* the model *develop* by itself. Out of obtained material, i.e., a large number of offered possibilities, we may, according to our interest, select some characteristic part or some characteristic case which we thereafter *vary* and *animate*. When it is achieved that such a model, for example a law model, resembles law that exists in reality, *interface* is being designed enabling creation of a *hologram*. Formation of a hologram in plane and in space enables the beginning of true animation. A law model thus begins *to live* in the computer world, although it has not been applied in reality.

By computing three characteristic legal models we have shown that the application of the theory of chaos in law is not a Utopian project. We have thus demonstrated that theory of chaos may be successfully connected with results of theory of law, science and technique. Owing to that, one quite young and quite modern interdisciplinary theory universal in its character has been applied in one of the oldest and most developed general theories.

By computing Kelsen's model of the concept of law, which is quite consistently determined and developed in his well-known „pure theory

of law“, the first principal idea of the theory of chaos has been presented: that complete order does not exist, that within order itself exists tendency toward disorder, that disorder exists even when it is not observed, that transition from order to disorder is not a leap into the unknown but that even then there exist regularities owing to which it is possible to explain gradual transformation of order into an ever increasing disorder, to the complete disappearance of law.

By computing the custom model, showing spontaneous emergence of order out of disorder, the second important idea of the theory of chaos has been presented: that complete disorder does not exist, that within disorder itself exists tendency toward order, that order exists even when it is not observed, i.e., that chaos is spontaneously organizing itself, that spontaneous self-organization does not occur suddenly, but that even then there exist regularities owing to which it is possible to explain transformation of disorder into an ever increasing order, to the emergence of a custom norm which is one of the patterns of order.

By computing the legal system model, the third important idea of the theory of chaos has been presented: that order and disorder do not exclude one another, but simultaneously exist, complement and permeate each other in a dynamical balance. On the type and degree of that balance depend the state and quality of law. If, on the other hand, sudden disturbances take place in a system, law is being disrupted, i.e., formal-legal revolution occurs, constituting the foundation for emergence of a new legal system resting on completely different grounds. Furthermore, were the values of variables determined on the basis of statistical data, computing of a legal system model could be used for construction of reliable prognoses concerning future state, quality and developments of any concrete social and legal system.

All three characteristic legal models, whose computing shows three important ideas of the theory of chaos, support the principal idea: that theory of chaos can be used for researching law as a social phenomenon. Owing to that, it is also possible to construct other legal models of any level and type, which can also be examined by computing. Constructed characteristic legal models, their computing and obtained results confirm the initial idea: *that bringing into connection of theory of chaos with legal theory is not a Utopian project, but a new path revealing entirely new prospects in researching law*. That new path must alter our implanted perceptions and pictures of the world of law and of law as a part of the world, because *law pulsates in the universal rhythm of order and disorder!*

However valuable it may be for the research of law, *computing is not omnipotent*. This is why, one has to bear in mind *limitations* and *risks* that may arise when computing is being carried out, particularly when its results are being interpreted.

First and foremost, computing provides probable and most probable rather than exact and true results, because *our theories are our inventions*, our mere conjectures, as well as our bold assumptions out of which we create our „own nets by which we try to capture real world“. It is the case with all models that are theoretical and technical in their character. Nevertheless, owing to our theories and models we can attain new knowledge that so far has been only plain guesswork lacking valid possibilities for testing and verification. By applying computing in that way we can obtain results with a high degree of probability (certainty) and verifiability, which is quite sufficient for accomplishment of the set out goal. Therefore, when examining some social or legal model, we do not expect obtained results to be true, but rather that they would be the results with a high degree of probability, verifiability and supportability.

Mentioned limitations and risks display the role of a researcher in a completely different light. Namely, a researcher has to take care, before and during computing, whether the formalization of a model has been carried out correctly, and especially whether the essential has been separated from the non-essential in a model, as well as whether the selected data are sufficient for creation of the *so-called set*, short of which formation and computing of models is not possible at all. The first problem is being resolved by utilization of *paradigms*, which enable researcher to distinguish essential from non-essential. The second problem is being solved by *fractal structuralizing*.

A researcher has to take special care when interpreting obtained results and must always bear in mind that beyond the formalized model there may stand the real phenomenon with consequences which are distant from plain formal and theoretical research work. Thus are modelling and computing displayed in a completely different light – as a means to examine world and law at all by using one of the possible ways, with freedom that has not existed so far. Sometimes that freedom may remind of divine creativity. However, even then a researcher must remember that *man cannot be replaced by a computer in the same way as God cannot be replaced by man. And in the same way as God has his last say in human affairs, man has his last say in computer matters. Computer therefore only enhances capabilities of human mind, but does not replace human intelligence.*

Application of computers and computing request human adaptation, quite often resulting in utterly wrong and unnecessary comparing of the man with the computer. It induced many writers to indicate, and quite to the point, actual and potential risks brought about by utilization of computers. But all the same human adaptation to computers is necessary – though only to the extent needed to provide for a desired benefit. Human adaptation is therefore both understandable and justifiable because within given limits of a programme computers are more powerful than humans. However, computers are not omnipotent whatsoever, because *it is only man who is capable and able to distinguish essential from non-essential*. Man, who is in no way a rational being only, can often do it intuitively or completely unconsciously, which computer cannot do in any way. Owing to that precious human source, to that „unconscious“ or „superconscious“ within himself, man draws from his emanative creative force that doubtlessly makes him superior to the computer as a product of his knowledge and faculties.

Also, in no way can a computer overpower its creator because man has also incorporated, consciously or unconsciously, his over-all deficiencies into the computer. In addition, the more computer preciseness is being improved, the more its limitation is being enhanced. (*The unknown limitation of human mind and spirit with less preciseness is always better.*) This is why the risk to produce *superintelligent computers* and *sub-intelligent beings* is justifiable only to the extent to which the man is prepared to relinquish his role, causing thus harm to himself. However, it has nothing to do with computers but with human nature. It is clear therefore that comparison of the man with the computer is as appropriate as comparison of the owner of a tool with the tool itself. Computers are those new accomplished tools that may be used according to our own ideas and needs. Definitely, even today they are bringing about so great changes that they can be hardly compared with the changes caused by usage of plow and appearance of agriculture in human civilization at the time.

Mentioned limitations and risks, encountered by anyone using computers and appropriate computer techniques (or merely thinking about them), and especially by researchers, should be timely observed and separated. *A researcher should especially take care to make a distinction between the epistemological and scientific sides of the computing problem, its validity and justifiability on one hand, and ethical, social and political consequences that may be produced by the application of computing on the other. The first is concerned with knowledge and imagination, and the second with ethical views and intentions of those who are able to use computers and results of computing.* Let us recall the pre-

viously mentioned plow that can be equally used for tilling soil, as well as for forging weapons and waging war. It equally holds for utilization of computers and for carrying out computing.

That the link between theory of chaos and theory of law is not a Utopian project, but a new approach toward researching law in both epistemological and practical sense, is confirmed by modelling and computing of characteristic legal models in the light of the theory of chaos, nevertheless the subject of modelling and computing may comprise any side or any part of law. Knowledge, imagination and prejudices of a researcher constitute the only true limitation.

However, computing is not omnipotent regardless of its contribution to the research of law in the light of the theory of chaos. *Currently, a decisive pointing to the route toward which we should concentrate our work seems to be the greatest value of computing of legal models – and not offering of experience – and that is a factor of the outmost significance, because it accentuates freedom of human will.* Owing to that, we need not ask ourselves any more „What awaits us in future?“. Namely, it seems that for the first time we can put to ourselves a more appropriate question „What can we do in future?“, and get a reliable scientific answer to that question.

On the other hand, application of computing in the presented sense shows in a completely different light some perpetual questions, to which an answer has not been given yet, nor will be given ever it seems (what is reality, what is world at all, what is man [especially Bodriar's telematic virtual man], what is the place of the man in reality and in the world, until when can the world and the man as a part of it go on developing, does virtual reality release or capture human will, etc.). However, answers that reality is concreteness, that law-governed principles are the sum of statistical condensations of chances with the proclivity toward an ever increasing approximation, that truth is a degree of probability, that the world is „of such kind“ that it pulsates and develops until it can receive no more from the outside and alike answers, which need not be accepted as true, are certainly interesting answers and attempts to perceive and explain from a different perspective problems occupying human curiosity from the time immemorial. Those precious attempts, supported by new computer capabilities and information science technologies suggest the possible new approach toward law. That approach is not the „Tao“ of law, it is not the path of true and the only possible law, but the approach toward researching law in a multidisciplinary way as a dynamical phenomenon with the most significant consequences for its actual existence.

Annex

THE NEW PATH OF LAW

From chaos to chaos theory, from the primordial perception of the world as disorder to the scientific research of disorder a long distance has been covered. That path implies openness of mind and scientific boldness which connect mythological perceptions of the world with philosophical and scientific interpretations of phenomena throughout the world in a quite distinctive way resting on the creation of a model and application of computer simulation. Owing to that, for the first time instead of asking „What awaits us in the future?“, we can ask „What can be done in future?“ and get a reliable scientific answer to that question.

CONTENT AND ABSTRACTS

INTRODUCTION: FROM CHAOS TO CHAOS THEORY

The notion of chaos. The world as a chaos. Explanations concerned with the origin of the world. Cosmogonic and theogonic explanations. Chinese, Egyptian, Celtic, Greek, Roman cosmogonies and cosmogonic myths of other peoples. Christian teaching about the origin of the world. The symbolics of chaos. Chaos in contemporary philosophical and scientific analyses.

PART ONE: THE NOTION OF CHAOS THEORY

Chapter I: THE ORIGIN AND EVOLUTION OF CHAOS THEORY

Presumptions for the emergence of chaos theory. Pioneers of chaos theory. Successors of and further developments in chaos theory. The application of chaos theory in science. Contemporary scientific development of chaos theory.

Chapter II: WHAT CHAOS THEORY IS

The original notion of chaos theory. Chaos theory and probability theory. Deterministic chaos theory. Undeterministic chaos theory. Atomistic concept of chaos theory.

Chapter III: CHARACTERISTICS AND SIGNIFICANCE OF CHAOS THEORY

Methodological apparatus of the chaos theory theoreticians. Applicability, predictability and verifiability of chaos theory. New terminology of the chaos theory theoreticians. Interdisciplinarity and integrity of chaos theory. The place of chaos theory.

Chapter IV:
CHAOS THEORY AGAINST OTHER RELATED THEORIES

Chaos theory and game theory. Game theory and catastrophe theory. Catastrophe theory and chaos theory.

PART TWO:
CHAOS THEORY AND THEORY OF LAW

Chapter I:
TERMS USED BY THE CHAOS THEORY THEORETICIANS

Philosophical foundations of chaos theory. Chaos and (dis)order. Ludwig Wittgenstein and Karl Popper: two modern discussions on chaos and chaos theory. 'World 3' and computer-simulated 'alternative virtual world'. Basic philosophical concepts as interpreted by theoreticians of chaos.

Chapter II:
CERTAINTY AS INTERPRETED BY THE CHAOSTHEORY
THEORETICIANS, PHILOSOPHERS AND THEORETICIANS OF LAW

Certainty as a measure of probability. Graduation of probability and certainty. Security and impossibility. Determination of certainty as a measure of probability. Conventional philosophical concept of certainty. Certainty as interpreted by Ludwig Wittgenstein. Review of the philosophical concept of certainty in social sciences. Certainty in legal philosophy and theory.

Chapter III:
CERTAINTY AND LAW

Certainty as a common concept of chaos theory, philosophy and theory of law. Certainty in the philosophy of law and in theory of law. Certainty and human consciousness (subjective certainty): ontogenetic and phylogenetic teachings. Certainty in morphological analysis of consciousness. Certainty and expectation. Certainty results in regulative and organization (objectivized certainty). Quantitative and qualitative certainty: predictability and reliability in law. Certainty precedes and pervades law. The origin of ontological request for certainty. Social aspect of certainty. Certainty requires normativity. Certainty, uncertainty and legal security.

Chapter IV:
LAW AND LEGALITY AS CERTAINTY

The role of certainty in law and expectation mechanism: expectation, disappointment and legal sanctioning. Law as consciously and deliberately created system of certainty. Regulative and normative roles of law. Criteria and characteristics of legal regulation. Limitations of legal regulation. Rationalization

and legal regulation. Reflexivity of law: purely legal values and legal procedure. Habitualization of law. Durability and changeability of law. Principle of legality: philosophical, sociological (political) and normative concepts. Legal forms of state and limits of the principle of legality. Legality as the request for conformity with law.

PART THREE:
CHAOS THEORY AND TECHNIQUE OF LAW

Chapter I:
POSSIBILITIES AS TO THE APPLICATION
OF CHAOS THEORY IN THE TECHNIQUE OF LAW

Limits and possibilities as to the application of chaos theory in the technique of law. Chaos understands the existence of order and itself renders possible the emergence of order out of disorder. And in chaos itself also lies a special type of order. Chaos as a chance: creative role of chaos. Practical goal of chaos theory in the technique of law: creation, investigation and application of law. Creation of law and technical legal value. Investigation of law: construction of legal models and their virtual simulation by the use of computers. Cybernetics, legal cybernetics and its major types. Application of law: classical and cybernetical methods in law.

Chapter II:
LEGAL MODELING AND INSTRUMENTS USED
BY THEORETICIANS OF CHAOS

The concept and types of instruments used by theoreticians of chaos. Legal-cybernetics modeling. Law model. 'The unit of analysis'. Epistemological-logical and real problems of legal system modeling: induction, analogy, entropy, occurrence and feedback. Technical and mathematical methods of theoreticians of chaos: bifurcation and Feigenbaum's 'magic' numerals in law, attractors and fractals, 'Occamo's blade', phase transition and spontaneous self-organization in the examination of a model of law by the use of computers. Putting into operation mathematically formalized model of law: determination of variables, gathering of data and their storing, construction of models and examination of characteristic relationships.

Chapter III:
APPLICATION OF CHAOS THEORY IN LAW
AS A DETERMINED AND AN UNDETERMINED SYSTEM

Does determinism exist: are deterministic systems predictable and the undeterministic ones unpredictable? Chaos exists in all systems. Starting conditions and 'butterfly effect'. Is computer simulation of chaotic systems possible? Popper's 'world 3' and 'computer simulation'. Computer simulation proce-

ture. Direct application of chaos theory in the technique of law. Law as a determined system. Law as an undetermined system. Computer simulation in law and in the technique of law.

Chapter IV:

LAW AS A VIRTUAL PHENOMENON,
VIRTUAL LEGAL REALITY AND ITS APPLICATION

Computer simulation as a paradigmatic turning point to a new synthesis opens new prospectives in the research of law. Computer simulation as a new epistemological method is a tool used for studying problems, looking into the problems in depth, and discovering principles. Chaos as the working method in legal science and as its conceptual framework. The link between virtual world and computer-simulated virtual world. Order and disorder as holistic concepts. Is virtual world as real as real world if meaning is the same as being? Computer simulation as numerical technique for generation of synthetic realistic pictures. The power of simulation: possibilities and perils. Computer simulation in law as a means for construction and examination of the virtual world of law. Fresh epistemological and practical possibilities as to the application of simulation in legal sciences. Illustrations of possible computer simulation in law.

PART FOUR:

HOLISTIC PARADIGM OF LAW

Chapter I:

CHAOS THEORY AND THEORY OF LAW IN THE LIGHT
OF OLD AND NEW PARADIGMATIC TEACHINGS

The combination of chaos theory and theory of law puts these two theories within broader epistemological and heuristic frameworks which are paradigmatic in character. Anthropoc paradigm or chaos theory and theory of law in the light of anthropic cosmological principle. What is theory of anthropic cosmological principle. Weak anthropical principle and strong anthropical principle. The relationship between theory of anthropic cosmological principle and traditional anthropological teachings. The link with chaos theory and theory of law. Teleological paradigm or chaos theory and theory of law in the light of theory of morphogenetic fields. Aristotle's teaching about the notion of causality. Mechanistic paradigm. What theory of morphogenetic fields is. The link with chaos theory and theory of law. Holographic paradigm or chaos theory and theory of law in the light of a perceiver and his perception of the world. What holographic paradigm is. The link with chaos theory and theory of law. That what is common to these paradigms, chaos theory and theory of law.

Chapter II:
HOLISAM AS BACKGROUND
AND CONCEPTUAL FRAMEWORK

Order and disorder are holistic notions. What holism is. Ontological, processual and organic holism. Parallelism between science and mysticism. Holism in Egyptian cosmogony, Oriental teachings, philosophy and science. Holism in psychology, fine arts, moral and religion. Holistic-heuristic problem of a perceiver or epistemology with the subject of knowledge. After all, who is he who might be a perceiver in law and what does his role consist of? The idea of the perceiver's participation and his role. Implicit and explicit orders in the world and in law. Holistic presumption on the existence of several worlds. The concept of the world perceived as perpetual recurrence by Jorge Luis Borges, David Hume and Friedrich Nietzsche. Concluding observations on the teaching as a whole. Holistic world of law.

Chapter III:
HOLISTIC THEORY OF LAW

Teaching about the whole or the holistic world of law in philosophy of law and theory of law. So-called primitive holism (Claudet Lévy-Bruhl). So-called modern holism (Thales, Heraclitus, Leibniz, Spinoza, Driesch). Holistic idealism (Kant, Schelling, Hegel, Neo-Hegelians). Holism of the historical school of law. Biological holism in the so-called organic and organicistic theories of law and state (Chrause, Spencer, Gierke, Sheffeld, Blunchlle). Sociological-solidaristic variant of holism in the teaching of Leon Duguit. Vulgar holism. Meritorious examples in Serbian philosophy and theory of law. Holistic cosmological theory of law of Gligorije Geršić. Holism in the theories of law of Djordje Tasić, Radomir Lukić and Stevan Vračar. Law as a holistic phenomenon.

Chapter IV:
LAW AS A HOLISTIC PHENOMENON

Legal holism. Bogišić's guidelines. Exterior legal holism or the relationship of law and state with the real world. Effects, conditions and instruments by means of which is established the relationship between world and law. Interior legal holism or the relationship between law and state. Factors, conditions and instruments essential to the establishment of the interrelationship of law and state. Rationalization of law by the state. Rationalization of state by the law. Interrelationship of law and state – principles of the state and law organization. Holism in Chinese, Indian-Brahmanic, Jewish and Mohammedan laws. Development of European law and legal science. European Continental law and Anglo-Saxon law. Virtual holism or relationship between state and law as virtual phenomena along with other virtual reality phenomena.

Драган М. Митровић
ИЗАБРАНА ПРАВНА ДЕЛА
Књига III
ПУТ ПРАВА
Холистичка парадигма света и права у светлу
теорије хаоса и правне теорије

Издавач
Досије студио
www.dosije.rs

Лектор и коректор
Марина Давидовић

Технички уредник
Ирена Ђаковић

Дизајн корице
Ивана Зорановић

Припрема и штампа
Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6047-497-3
ISBN 978-86-6047-494-2 (за издавачку целину)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
ISBN 978-86-6047-497-3
ISBN 978-86-6047-494-2 (за издавачку целину)
COBISS.SR-ID 192222729

ISBN 978-86-6047-497-3

9 788660 474973